

भारतांतलील भूमिहीन
आणि
भूदाक

लेखक
बाबूलाल पांधी

प्रस्तावना
श्री. घनजयराव गाडगीळ

परधाम प्रकाशन, पवनाश

प्रकाशक :
भाऊ पानसे
परंधाम प्रकाशन,
पो. पबनार (वर्धा)

प्रथम संस्करण, : १०००
सप्टेंबर १९६२
सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन
किंमत ३ रु.

मुद्रक :
भाऊ पानसे
५ मुद्रणालय,
पो. पबनार (वर्धा)

लेखकाचा परिचय

काव्य असो, कादंबरी असो किंवा प्रबंध असो, त्याचे महत्त्व किंवा स्वारस्य वळायच तर ववीची किंवा लेखकाची ओळख असणे अगत्याचे असते. लिखाण आणि वाचक यांच्यामधला लेखक हा अपरिहार्य दुवा आहे. तो साधण्यापुरताच परिचय या ग्रथाचे लेखक श्री. बाबूलाल गाधी याचा करून देण्याचे मी य जिले आहे. भूदान-यज्ञाची चळवळ १९५२ साली सुरू होऊन १९५७ साल अखेरपर्यंत तिचा योजनावद्ध असा एक टप्पा संपला. त्या काळात महाराष्ट्र-भूदान-यज्ञ-समितीचा मी कार्यवाह होतो आणि त्या नात्यानेच प्रथम श्री. बाबूलाल यांच्याशी माझा संपर्क आला तो उत्तरोत्तर वाढत जाऊन 'कार्यकर्ता बाबूलाल' पासून 'ध्यात बाबूलाल' पर्यंत त्या परिचयाला अत्यंत निकटत्व आले, म्हणूनच मी हे परिचयाचे काम करणे उचित समजत आहे

१९५२ साली भूदान-यज्ञाच्या कातिकारी आंदोलनाची पुण्यातील तरुणाना अळख करून देऊन रमाना या कामी भाग घेण्याचे आवाहन करण्याकरिता एक कार्यक्रम आखला होता, त्यात पुणे येथील हिराचंद नेमचंद जैन बोर्डिंगात श्री. दाकरराव देव यांचे काही निवडक विद्यार्थ्यांपुढे व्याख्यान व प्रश्नोत्तराचा कार्यक्रम ठेवला होता. या बैठकीची व्यवस्था, संचालन आणि तीतील चर्चा यामध्ये एका तरुण मुलाची चमक आणि आस्था दिसून आल्यामुळे आमचे लक्ष त्याच्याकडे वेधले स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात आपल्या देशाविषयी मनापासून प्रेम आणि त्याच्या उन्नतीकरिता झटण्याची तीव्र आकांक्षा शिक्षित तरुणातून कमी होत चालत्याचा अनुभव येत असताना ज्यांच्यामध्ये हे गुण जोपासलेले दिसले त्या तरुणांकडे चटकन मन ओढणे स्वाभाविक होते भूदान आंदोलनाचा विद्यार्थी वर्गात प्रचार करण्याच्या कामी या तरुणाचा जेवढा उपयोग होईल तेवढा करून घ्यावा असा विचार येऊन तसा आमचा प्रयत्न सुरू झाला. हा तरुण म्हणजे या ग्रथाचे लेखक बाबूलाल गाधी हे होत.

बाबूलाल याची त्यावेळी भूदानाच्या कामाकडे मनापासून ओढ असली आणि त्या बाबतीत आपल्याकडून होईल ते काम ते करू लागले असले तरी आपण विचार्यो आहोत ही गोष्ट त्यांना विसरणे शक्य नव्हते. म्हणून आपल्या कॉलेजच्या अभ्यासात या कामामुळे पुण्यात राहिल्याने व्यत्यय येणारच हे ओळखून त्यांनी एकाएकी कोणालाहि नवळत दिल्लीला प्रयाण केले. तेथील सेट स्टीफन कॉलेजमध्ये नाव घालून तेथून ते अर्थशास्त्र हा विषय घेऊन बी. ए. (ऑनर्स) परीक्षा पास झाले. प्रा. व्ही. के. आर्. व्ही. राव यांच्या सारख्या नाणावलेल्या अर्थशास्त्रपारंगतांच्या व्याख्यानाचा लाभ त्यांना मिळाला. परीक्षा होताच मात्र ते तडक त्याच वेळी विहारमध्ये बोधगया येथे भरणाऱ्या सर्वोदय-सम्मेलनाला गेले. तेथे श्री. विनोबाच्या उपस्थितीत जीवनदान अर्पण करण्याचा जो उत्तमूर्त प्रसंग घडला त्यात महाराष्ट्रातील ज्या काही कार्यकर्त्या वधु-भगिनींनी जीवनदान दिले त्यात श्री. बाबूलाल हे एक होते. अर्थात् प्रासंगिक भावनावेशात त्यांनी हे गंभीर क्षुभकार्य केले नाही. त्या सवधीचा त्याचा सकल्प विचारपूर्वक पूर्वीच झालेला असला पाहिजे परीक्षेच्या निकालाचीहि त्यांनी वाट पाहिली नाही या गोष्टीला आता बराच काळ लोटला असला आणि भूदान-आंदोलनाचा जोर व लोकमानसातील उत्सुकता ओसरली असली तरी ते काम सातत्याने करित राहण्यात जो बुद्धियुक्त ध्येयवादच असावा लागतो तो बाबूलाल यांच्यामध्ये आर्ह है अनुभवाने दिसून येते.

आंदोलन चालू असताना महाराष्ट्रात त्याचे संयोजन करणे, विशेषतः तरुण विद्यार्थ्यांत त्याचा प्रचार व्हावा असा प्रयत्न करणे, नेत्यांच्या बरोबर राहून प्रचारकार्यात भाग घेणे आणि ते करित असता डोळे व कान उघडे ठेवून शौकसपणे परिस्थितीचा अभ्यास करणे, जी जबाबदारी सोपविली असेल ती आपले व्यवहारज्ञान उपयोगात आणून पार पाडणे अशा प्रतियोगितून सार्वजनिक वास्तवि नेतृत्व करण्याची पात्रता आज बाबूलाल यांच्या अंगी आली आहे असे म्हणायला हरकत नाही. प्रदेश भूदान-समितीने सहा वर्षांच्या काळात जी ४२ हजार एकराची दानपत्रे मिळविली होती त्याची नोंद विल्हेवाट लावून भूमिहीनांना व्यवस्थित रीतीने जमीन वाटून देण्याचे काम महत्त्वाचे होते ते समितीने बाबूलाल यांच्याकडे सोपविले.

हे काम अति किचकट, नाना लोकाशी सबध, सरकारच्या खात्याशी व्यवहार, हे सर्व तत्र बाबूलाल यानी उत्तम प्रकारे सभाळून महाराष्ट्रातील भूदान वाटप अशा रीतीनें पूर्ण केले की त्याला भारतात ख्याति मिळली ते काम पुरे करीत असताना त्यानी आपल्या अर्थशास्त्रविषयक ज्ञानाचा उपयोग करून आपल्या कामातील आफडेविषयक माहिती नोदून ठेवली, अनुभवहि नोदून ठेवले आणि पुढें समितीपुढें आपल्या कामाचा अहवाल देताना चिकित्सक अभ्यासूला उपयुक्त अशा तक्त्यासह सर्व माहिती दिली. हे सर्व काम बाबूलाल यानीं कस पार पाडले याचे द्योतक म्हणजे सदर प्रप आहे ज्या सुव्यवस्थित पद्धतीनें व आस्थेनें बाबूलाल यानी ते पार पाडले तो कार्यकर्त्यांच्या पुढे एक आदर्श आहे अस म्हटल्यास ती अतिशयोक्ति नाही

व्यक्तिश मला बाबूलाल याच्याबद्दल इतजता वाटते ती अशा-करिता की १९५७ अखरेपर्यंत केवळ दानपत्रें आम्ही जमविली होती काही थार्डे वाटप करण्याच्या प्रयत्न केला होता, पण दानपत्राच्या निकालाचे काम जवळ जवळ तसेच राहिले होत ज्याच्याकरिता दानपत्रें जमवून जमिनी मिळविल्या त्या भूमिहीनाना जर त्या मिळाल्या नाहीत तर नुसत्या दानपत्रांची मातब्दरी काय? पण त्या जमिनी भूमिहीनाच्या हाती देण्याचे समितीचे—म्हणजे एक प्रकारे माझेच—काम बाबूलाल यानी पार पाडून मला जबाबदारीतून मुक्त होण्यास फार मदत केली ती इतजता या निमित्तानें मी येथें प्रकट करतो

पुणे, ता १-७-६२

भाऊ धर्माधिकारी

निवेदन

अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात शेती हा एक विषय असतो. त्यात मालाचे उत्पादन, त्याचा विकास वगैरे विषय असतात. जमिनीची मालकी व तिच्यातील विपमता आणि त्या विपमतेचे झालेले दुष्परिणाम याचीहि माहिती हा अभ्यास करताना दिली जाते परंतु या विपमतेचे मूळ कशात आहे आणि त कसे काढून टाकायचे, जमिनीची न्याय्य वाटणी करायची ती कशी वगैरे प्रश्नाचा मूलभूत विचार अर्थशास्त्राचे पंडित किंवा ग्रंथ करीत नाहीत. तो विचार भूदान-यज्ञाच्या चळवळीनें सुरू करून दिला आहे मला स्वतःला सद्भाग्यानें या चळवळीत भाग घ्यायला मिळाला व पश्चिम महाराष्ट्रात मिळालेल्या बहुतेक भूदानाचे वाटप आणि निवाल एकहाती करण्याची संधी मिळली त्यामुळे या प्रश्नाचा माझा सर्वांगीण अभ्यास झाला. नाटपाचे काम जवळ जवळ पूर्ण करून झालेल्या कामाचा अहवाल म. भू. यज्ञ समितीला सादर करावयाचा होता. तो तयार करताना वाटपातून जी नाना प्रकारची उद्बोधक आवडेवार माहिती हाती लागली ती आणि वाटप करताना आलेले हृद्य मानवतेचे अनुभव हे त्या अहवालांत, मीं नमूद केले, आणि समितीला तो अहवाल १९६१ साली घटगाय येथें सादर केला. समितीला हा अहवाल प्रसिद्ध करून लोकांच्यापुढें मांडायचा होता तो मांडतांना या आवडेवारीचे व अनुभवाचे रहस्य असल्या सक्षिप्त अहवालावरून लोकांना उमगणार नाही व त्यांत त्यांना रसहि वदाचित् पाटपार नाही असे समितीतील काही मंडळींना वाटले आणि त्यांनीं तो अहवाल योग्य रीतीनें वाडयून एका पुस्तकाच्या रूपांत देण्याची मला सूचना केली. जें हस्तलिखित तयार होईल तें तपासून छापण्याच्या दृष्टीनें तयार झालें हें पाहण्याकरितां समितीनें (१) श्री. रावसाहेब पटवर्धन, (२) श्री. माऊ धर्माधिकारी, व (३) श्री. बाबूलाल गांधी यांची एक समिती नेमली.

या सूचनेप्रमाणें विचार करताना केवळ पश्चिम महाराष्ट्राच्या १२ जिल्हाचा वाटप-कार्यक्रम ही अतिमर्यादित दृष्टि सोडून मी त्याकडे जमीनविषयक विषयतेच्या परिहाराचा एक सार्वत्रिक उपाय या दृष्टीने पाहू लागलो; आणि मग त्यातून जे विषय माझ्या लक्षात आले ती पाश्चि-भूमि घरून या प्रमुख विषयाची माडणी मी केली. कारण जमीनमालकीची विषयता सोडविण्याचा प्रश्न फक्त भारतापुढेच आहे असे नसून तो जगातील जवळ जवळ सर्व देशांच्या पुढे आहे आणि त्याची तो सोडविण्याचे प्रयत्न सतत चालिले आहेत. या सर्व प्रयत्नात भूदान-आंदोलनाचे स्थान काय हें पाहणे व या सदर्भात प महाराष्ट्रातील भूदान प्राप्ति आणि वाटप याची चिकित्सा करणे हे अधिक उपयुक्त होईल असे मला वाटले. त्या दृष्टीने केलेला प्रयत्न म्हणजे सदर लिखाण उर्फ पुस्तक होय तो प्रयत्न कितपत बोधक, उपयुक्त व मनोरंजक झाला आहे हे वाचणारांनी ठरवायचें आहे. मला स्वतःला हें काम करित असतांना त्यातून बरीच नवीन माहिती व दृष्टि मिळाली आणि भूदान आंदोलनाविषयीचा माझ्या विश्वास दृढतर झाला एवढेच मी सांगू शकतो

मी लेखक नाही, ग्रंथलेखक तर नाहीच नाही या पुस्तकाच्या रूपानें जें पुढें ठेवले आहे ते प्रत्यक्ष कामातून व बडील मडळीच्या मार्गदर्शनातून बनलेले आहे अर्थशास्त्राच्या अभ्यासूना आणि जमीनमालकीविषयक प्रश्नाचा आस्थेवाईकरूपेने विचार करणाऱ्यांना या पुस्तकाचा काही-ना-काही उपयोग व्हावा अशी माझी अपेक्षा आहे या पुस्तकात जें आकडे व माहिती -या देशातील व परदेशातील-दिली आहे ती अधिकृत अशा ग्रंथांतून घेतलेली आहे. तेथें तेथें त्या त्या ग्रंथाचा हवालाहि देण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. माहितीच्या दृष्टीने काही चुका कोणा वाचकाला आढळल्या व त्यानें त्या मला बळविण्याची तसदी घेतली तर दुरुस्तीच्या दृष्टीनें बरे होईल. माहिती शक्य तितकी अध्यावत् करण्याचा प्रयत्न केला आहे

म. भू. यज्ञसमितीने नेमलेल्या कमिटीने मजूर केल्यानंतर आता हें पुस्तक छापून ग्रामसेवा मंडळ बर्धा यांच्याकडून प्रसिद्ध केलें जात आहे. हस्तलिखित पूर्ण केले आणि छपायला दिले यात काही काळ गेला. तेवढ्या

अवधीत या देशात काहीं राज्यात सीलिंग ठरविण्यासबधींच्या ज्या काहीं घडामोडी झाल्या आणि बाहेर निरगिराळया देशात कात्या होऊन जे फेरफार झाले ते सर्व या पुस्तकात आणणे शक्य नव्हतें

पुस्तक पूर्ण करण्यात श्री रावसाहेब पटवर्धन व भाऊ घर्माधिकारी यांचा बराच हातभार लागला आहे त्यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे

पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून देण्यात प्रा धनजयराव गाडगीळ यांनी जो आपला वेळ आणि रनेह दिला त्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे त्यांच्या प्रस्तावनेमुळे या पुस्तकाचे महत्त्व खात्रीने वाढले आहे

पुस्तक छापून प्रकाशित करण्याचे काम परधाम प्रकाशन पवनार या संस्थेने आपल्या अगावर घेतले आणि पार पाडले ही पू विनोबाजीची संस्था तिने या पुस्तकाला एवढे महत्त्व दिले हे माझे सौभाग्य मी मानतो

पुणे, ता १२-७ ६२

सर्वांचा नम्र,
बाबूलाल गांधी

विषयानुक्रमणिका

१. लेखकाचा परिचय	...	पृष्ठ ३
२. निवेदन	...	६
३. पुरस्कार	...	११
४. प्रस्तावना	...	१२

विभाग १

१. भारतातील भूमिसमस्येचे स्वरूप		१
२. इतर देशातील भूमिसमस्या व तिचा उकल (रशिया, पूर्व युरोपीय देश व चीन)		१२
३. आशियाई देश व आफ्रिका		२९
४. भूमिहीन आणि भारताचे नियोजन		३६
५. कायद्याचा उपाय		४०
६. सीलिंग (धारण-क्षेत्राची कमाल मर्यादा)		४५
७. हिंसा, कायदा की विचार परिवर्तन ?		५८
८. विचार-परिवर्तनाचा प्रयोग भूदान-यज्ञ		६५
९. भूदान-प्राप्तीच्या प्रयोगातील अनुभव		७५
१०. महाराष्ट्रातील विषमतेचे स्वरूप		९२
११. महाराष्ट्राचे हृदयदर्शन		९५

विभाग २

१२. वाटपाची पार्श्वभूमि		१०७
१३. भूमिवितरण चिकित्सा : १		१२२
१४. भूमिवितरण-चिकित्सा : २		१३५
१५. कार्य-सघटन		१५३
१६. वितरणातून झालेले मानसदर्शन		१६१
१७. वाटपानंतरचे नवे भूमिधारक		१९९
१८. उपसंहार		२०३
१९. परिशिष्ट नं. १ ते ७		२१२

पुरस्कार

श्री. बाबूलाल यानी हे पुस्तक फार मेहनतीने लिहिणे आहे सामग्री गोळा करण्यात जी काही मेहनत घेतली आहे ती तर आहे च, पण महाराष्ट्रातील भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे वाटप करण्यासाठी त्यांनी जी अपार मेहनत बेली ती ह्या पुस्तकाचा मुख्य आधार आहे. मला असा विश्वास आहे की हे पुस्तक जो कोणी काळजीपूर्वक वाचेल त्याच्या हृदयात अहिंसक-सामाजिक-क्रांतीची भावना उचबळून येईल

भूमि वितरणाचे आकडे वगैरे जुन्या महाराष्ट्रापुरते च दिले गेले आहेत. त्या ऐवजी सबंध महाराष्ट्राचे देता आले असते तर बरे झाले असते. मराठवाड्यात श्री अच्युतराव देसपाडे याचे हातून भूमि-वितरण सागोपाग झाले आहे तत्संबधी आंकडे का मिळू शकले नाहीत असा सहाजिक च वाचकाच्या मनात प्रश्न उभा राहिल. सबंध पुस्तक फार काळजीने लिहिलेले असताना ही उणीव अधिकच ध्यान खेचते.

भूदान-यात्रा,
असम प्रदेश }
ता. ३-७-६२ }

प्रस्तावना

“भारतातील भूमिहीन आणि भूदान” या पुस्तकाचे दोन विभाग आहेत पहिल्या विभागात भारतातील भूमि-समस्येच्या स्वरूपाचे विवेचन केले असून भूदान आंदोलनाचा त्रोटक आढावा घेतला आहे दुसऱ्या विभागात महाराष्ट्रात भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे वाटप प्रत्यक्ष कसे केले, त्यात अनुभव काय आले, त्याची एकदर तिप्पत्ति काय याचे तपशीलवार विवेचन केले आहे पुस्तकाचे लेखक श्री बाबूलाल गाधी यास महाराष्ट्रात भूदान समितीने दान मिळालेल्या जमिनीचे वाटप पूर्ण करण्याकरिता सर्वाधिकार देऊन खास नियुक्त केले होते हे काम त्यांनी जवळजवळ एकहाती पधरा महिन्यात पुरे केले तेव्हा दुसऱ्या विभागातील सर्व लिखाण, लेखकाचा प्रत्यक्ष अनुभव व माहिती यावर आधारित आहे असे म्हणता येते

पहिल्या विभागातील पहिल्या तीन प्रकरणात भूमिहीनांच्या समस्यांची सवसामान्य स्वरूपाची ओळख करून दिली आहे पहिल्या प्रकरणात भारतातील परिस्थितीबाबत त्रोटक आकड्यासहित माहिती दिली आहे पुढील दोन प्रकरणात अनुक्रमे कम्युनिस्ट देशातील प्रयोगा-विषयीचा इतिहास आणि आशियातील इतर देश व आफ्रिका यातील परिस्थिती यांचे वर्णन आले आहे यगपुढील तीन प्रकरणांत भारताच्या नियोजन मंडळाचे भूमिहीनांच्या प्रश्नाबाबतचे घोषित धोरण काय आहे हे दशंबून राज्य सरकारानी गेल्या पधरा वर्षांत कूळसरक्षण व सीलींग या विषयी केलेल्या कायद्यातील तरतुदींची सारांशाने माहिती दिली आहे प्रत्यक्ष भूदानाबाबतच्या विवेचनाच्या दृष्टीने एथवरचा भाग प्रास्ताविकच मानता येईल परंतु कोठेच विस्तार करण्यास सयड नसतां हि हा प्रास्ताविक भाग उपयुक्त माहितीपूर्ण झाला आहे पहिल्या विभागातील यापुढच्या भागात लेखक भूदानाकडे वळले आहेत विचार परिवर्तनाच्या मार्गाबद्दल थोडा तात्त्विक विचार, भूदान चळवळीचा उगम आणि भूदान प्राप्तीच्या

प्रयोगातील अखिल भारतातील व विशेषे महाराष्ट्रातील अनुभव या विषयाचा पहिल्या विभागातील उर्वरित प्रकरणात परामर्श घेतला आहे.

पुस्तकाचा खरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे दुसरा विभागच मानला पाहिजे. यातील मुख्य विषय महाराष्ट्रातील भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे केलेले वाटप हा आहे या विभागात माझ्या मते महत्त्वाच्या बाबी तीन आहेत : पहिली, लेखकाने भूदान समितीच्या सर्वसाधारण आदेशास अनुसरून वनविलेली वाटपपद्धति व तिचे प्रत्यक्ष कार्यातील स्वरूप, दुसरी, भूदानात मिळालेली जमीन व तिचे दाते आणि या जमिनीचे वाटप व वाटपाने निर्मिलेले नवीन भूमिधारक या विषयीची अनेकांगी तपशीलवार दिलेली वर्गीकृत माहिती, तिसरी, वाटपात आलेले अनेक अनुभव व त्यात झालेले मानस-दर्शन.

पहिल्या विभागात लेखकाने भूमि-समस्येचे केलेले विवेचन त्रोटक असले तरी शक्य तितके माहितीपूर्ण आहे त्यामुळे भूदान-चळवळीचा उगम व उद्दिष्ट ही कळण्यास मदत होते त्याचप्रमाणे भूदान-याचनेच्या मागची वैचारिक पार्श्वभूमि व भूदान-यात्रेत आलेले अनुभव याचे पुरेसे वर्णन दिल्यामुळे या एकदर घटनेचे यथार्थ दर्शन होते अशा तऱ्हेचे सर्वांगीण विवेचन एकत्रित आणले हा या पुस्तकाचा एक विशेष गुण समजला पाहिजे. वर दशविल्याप्रमाणे पुस्तकातील खरा नवीन व महत्त्वाचा भाग म्हणजे जमीन वाटप महाराष्ट्रात कसे करण्यात आले याविषयीचे साधत आकडेसिद्ध विवेचन हाच आहे. तेव्हा याबाबतच प्रस्तावनेत मुख्यतः लिहिणे उचित होईल.

जमीन वाटपाचे प्रथात वर्णिलेले काम पश्चिम महाराष्ट्राच्या वारा जिल्हातले आहे विनोबाची महाराष्ट्रात पदयात्रा १९५८ साली झाली व महाराष्ट्रप्रदेश भूदान-यज्ञ समितीने आपल्या बतीने जमीन वाटपाचे काम करण्याचे श्री बाबूलाल गाधी याजवर एप्रिल १९५९ मध्ये सोपविले. त्यानी हे काम एप्रिल १९५९ ते जून १९६० पर्यंत सतत पधरा महिने गावोगाव हिंडून केले श्री गाधी लिहितात की, "हे काम करताना माझी भूमिवा एका अभ्यासू विद्यार्थ्याची होती." श्री. गाधी यानी आपल्या

पुस्तकात दिलेली माहिती व त्यानी केलेली विषयाची मांडणी यावरून श्री. गाधी यानी केलेले आपल्या भूमिकेचे वर्णन यथार्थ आहे असे सिद्ध होते. त्याची स्वतःची भूमिका अभ्यासू विद्यार्थ्याची होती, या मुळींच त्याचे पुस्तक इतर अभ्यासू विद्यार्थ्यांस उपयुक्त ठरावे अशा तऱ्हेने लिहिले गेले आहे.

पश्चिम महाराष्ट्रातील वारा जिल्ह्यात भूदानात मिळालेली जमीन एकूण ४१ हजार एकर होती. यातील २६ हजार एकर जमिनीचे प्रत्यक्ष वाटप होऊ शकले १५ हजार एकराचे वाटप श्री. गाधी करू शकले नाहीत य पैकी जवळ जवळ ५ हजार एकर हे खराब क्षेत्र असल्याचे आढळले, २ हजार एकराचे दान मालवानी परत घेतले, आणि २ हजार एकराचे दान वायदेशीर मालकी असल्याखेरीज दिलेले आढळून आले. वाटलेली जमीन ६००१ भूमिहीन कुटुंबांना देण्यात आली. श्री. गाधी यानी या सर्व बाबीत जिल्हावार तपशीलवार माहिती दिली आहे. श्री. गाधी यांची दृष्टि खरोखर चिकित्सक अभ्यासकाची आहे हे त्यानी सर्व आकडे देत असता दात्याचे मानस याविषयी काळजीपूर्वक केलेले त्रोटक वर्णन वाचून स्पष्ट होते. न तिविचार, धर्म, धर्मा, सामाजिक दडपण इत्यादि अनेक कारण नी दान मिळू शकते या सर्वांची वर्गवारी व टक्केवारी देण्याइतकी माहिती श्री. गाधी यानी आपले वाटप-कार्य करताना गोळा केली

वाटप होऊ शकले नाही त्या क्षेत्राबाबतची माहिती तपशीलाने दिली आहे आणि त्यावरून अर्थव्यवहार व समाजपरिस्थिति या बाबतीतले अनेक धारकाचे व छटा धळून येतात. वाटप-पद्धति व वाटप-सघटन याची माहितीहि पूर्णपणे दिली आहे आणि शेवटी या वाटपाच्या कामी दर एकरी तीन आणे एवढा खर्च आला हेहि सांगितले आहे अनेकांस, 'वितरणातून झालेले मानस-दर्शन' या विस्तृत प्रकरणातील सत्यकथा हाच पुरतकाचा महत्त्वाचा भाग वाटेल हे मानसदर्शन ह्या तर आहेच, परंतु त्यातून-सगळ्या पुस्तकातूनच-समाजशांति करू इच्छिणाऱ्यांस उद्बाधक असेहि पुष्कळ आहे

आपण केलेल्या जमीन-वांटपाची एकदर फलश्रुति सांगताना श्री गांधी एके ठिकाणी लिहितात, "सर्वांगीण जागृतीच्या प्रयत्नाचाच जणू नवीन वाटप हा एक कार्यक्रम ठरला" पण याचबरोबर त्यास हेहि दिसून येते की वाटपाच्या कामात जी चालढकल किंवा उपेक्षा झाली तिच्यामुळे आदोलन पुढे वाढवीत नेण्यास मदत झाली नाही. बरील दोन्ही दृष्टींनी सद्य स्थितीचा विचार होणे हे आवश्यक आहे विनोवानी भूदानाची अभिनव कल्पना पुढे मांडली व त्याच्या वावाहनास लोकाकडून अनपक्षित प्रतिसाद मिळाला त्यामुळे काही अपघटित प्रत्यक्षात घडत आहे असे भासू लागले आणि आपण शांततापूर्ण क्रांतीच्या मार्गावर आहो असे अनेकांस वाटले. भूदानपार्श्वत अनेक अनुभव आले व्यावहारिक अडचणी सोडविण्याचे प्रयत्न होऊ लागले अती, भूदानाच ग्रामदानात परिवर्तन झाले आणि १९५७ साली येलवाल येथे अखिल भारतातील सर्वपक्षीय पुढाऱ्यांनी एकमुखाने ग्रामदान-आदोलनाच्या मूलभूत उद्दिष्टाची व कार्यपद्धतीची प्रशंसा केली. आजवरच्या या चळवळीतील हा उच्चांक समजला पाहिजे. येथून ओहोटीस सुरुवात झाली. आणि आता हा मार्ग मुकुर नाही एवढेच नव्हे तर हा कार्यक्रम आता खुटला अशी सार्वत्रिक समजूत दिसते श्री. गांधी यांच्या पुस्तकामुळे ही नैराशाची भावना काही अशी इर होण्यास मदत व्हावी. पुस्तकाच्या वाचनामुळे काय चुकले व काय सुधरून घेण्याजोगे आहे हे कळू लागल्यास अधिकच बरे

कोणत्याहि अभिनव क्रांतिवारक उपक्रमाच्या तीन अवस्था मानल्या पाहिजेत पहिली विचारमघनाची, दुसरी विचारप्रचाराची व नवकल्पना प्रस्थापनेची, तिसरी विचार व कल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारान उतरविण्याची. जेथे यातील दुसरी व तिसरी अवस्था बहुतांशी एकसमयावच्छेदे व परस्पर-पूरक अशा घडून येतात तेथे क्रांति खरोबर गमस्वी होऊ दारते भूदान-ग्रामदान चळवळीतील आजवरची सरी उणीव म्हणजे आपणास व्यवहारात वाय करावयाचे आहे या यद्दर्ष्या कार्यवर्त्यातील अस्पष्ट कल्पना व प्रत्यक्ष व्यावहारिक कार्य करण्याबाबत विलक्षण चालढकल व उपेक्षा विनायाना पळ सापडली असे मानले तरी ही कळ म्हणजे काही जादूचा दिवा नव्हता की ज्यापार्श्वे स्वतः सिद्ध पुढे वाढून याचे प्रत्येक मानवांत मुक्त, गुप्त प्रवृत्ति

आहेत त्यांस योग्य तऱ्हेनें जागृत केलें असता अनेक समस्या आपण सामोप-
चारानें सोडवू व शांतता व समाधानाचे वातावरण प्रस्थापित करू हा
विचार आधुनिक युगात मुपरिचित नाही व हा मार्ग व्यवहार्य मानला जात
नाही त्याचा उच्चार, प्रचार व पुरस्कार करण्यात विनायती लोकात्तर
कल्पवृत्ता व धर्म दाखविलें हे खचित पण वेवळ प्रचार-पुरस्कारानें समाज-
शक्ति होत नाही ह तेवढेंच खरे नवकल्पनेनें, साधूंच्या वचनामुळें, मनुष्य
क्षणभर नाराचतो पण यामुळें जुने सस्कार व परिस्थितीच दडपण ही
कांही लगेच नाहीशी होत नाहीत वेवळ सत्प्रवृत्तीनें समस्या सुटत नाहीत
त्याकरिता सत्प्रवृत्ति सतत जाग्रत ठेवून विचारपूर्वक दीर्घकालीन व्याव-
हारिक प्रयत्न करावे लागतात हा शेवटचा विचार भूदान-ग्रामदानात
आजवर विसरल्यासारखा दिसतो आणि म्हणून सुरवातीच्या उठावाच्या
मानानें प्रत्यक्ष फल फार अल्प दिसवें

पण हे एवढ्यावर सपले असे मानण्याचे काही कारण नाही भूदान-
ग्रामदानानें सांगितलेला मार्ग हा आपल्या परंपरेस जुळता आहे, या कल्पना
प्रभावी ठरू शकतात, सर्वांस पटू शकतात हे श्री गांधी यांच्या अनुभवा-
वरून निश्चयपूर्वक सांगता येत खरी वाण हे लागण सर्वत्र नेऊन विवक्षित
विधायक कार्य श्रद्धापूर्वक परंतु डोळसपणानें करणाऱ्या कायकर्त्यांची आहे
श्री गांधी, हें वांटप केलें एवढ्यानें सपलें, असे मानत नाहीत हें त्यांनी
नवीन भूमिधारकाच्या भावी सघटनेवद्दल जें पुस्तकात लिहिलें त्यावरून
उघड होत चिकित्सक बुद्धानें काय करून फलनिष्पत्ति अजमावणे आणि
अनुभवास अनुसरून व्यवहार सुधारीत सातत्य राखण ह आताच्या अवस्थेत
आवश्यक आह श्री गांधी यांचे कार्य व पुस्तक ही वेवळ अपवादात्मक नसून
कार्यकर्त्यांच्या नवीन पिढीची द्योतक आहेत असे मानल्यास या चळवळीत
आता एक नवीन व अधिक फलदायी कालखंडास प्रारंभ होत आहे अशी
आशा करण्यास हरकत नाही

मोखले अर्थशास्त्र सस्था, पुणे

२० ऑगस्ट १९६२

ध. रा. गाडगीळ

भारतांतील भूमिसमस्येचें स्वरूप

स्वराज्य मिळाल्यानंतर स्वराज्याचे पहिले दर्शनून जी भारताची राज्यघटना करण्यात आली त्या घटनेने भारत नागरिकाला घमं-जात-पथ-लिंग-भेद न करता नागरिकत्वाचे हक्क (Fundamental Rights) दिले आहेत स्वातंत्र्य आणि समता या दोन महान् हक्काची प्राप्ति भारतातील प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला या घटनेमुळे झाली आहे. या घटनेने नागरिकांच्या मूलभूत हक्काची सनद जाहीर केली, त्याचप्रमाणे तिने काही मार्गदर्शक सूत्रे-निर्देशक तत्त्वे-हि (Directive principles) जाहीर केली आहेत मूलभूत हक्काची सनद अशी आहे की जिला भारत सरकार आणि घटक-राज्ये स्वतः धक्का लावू शकत नाहीत, आणि कोणालाहि ती धक्का लावू देणार नाहीत हे हक्क सरक्षिणाकरिता येथील राजमसत्ता कायद्याने बांधली आहे निर्देशक तत्त्वातील प्रत्येक कलम नागरिकत्वाची प्रगति साधण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असे मानले असले तरी ते ध्येयसूचक आहे आणि प्रयत्नावलंबी आहे म्हणून आज तूर्त ती तत्त्वे कायद्याच्या कक्षेत आणलेली नाहीत परंतु भारतीय समाजाला जर स्वातंत्र्य आणि समता या महान् तत्त्वप्रणालीकडे आगेकूच करावयाची असेल तर निर्देशक तत्त्वाची अमलबजावणी जितक्या प्रमाणावर या देशात होईल तितक्या प्रमाणात तो प्रगति साधेल इतके महत्त्व या तत्वाना आहे.

या तत्त्वापैकी पुढील निर्देशक तत्त्वाचा येथे उल्लेख करीत आहोत :

(39) The State shall, in particular, direct its policy towards securing—

(a) That the citizens, men and women equally, have the right to an adequate means of livelihood;

(b) That the ownership and control of the material resources of the community are so distributed as best to subserve the common good,

(c) That the operation of the economic system does not result in the concentration of wealth and means of production to the common detriment.*

[३९. सरकार विशेषतः पुढे नमूद केलेल्या गोष्टी अस्तित्वात आणण्याच्या दृष्टीने आपल्या वारभाराचे घोरण आखील :

(अ) स्त्रो आणि पुरुष नागरिकाना समान रीतीने निर्वाहाचे पुरेसे साधन मिळण्याचा हक्क असावा,

(ब) समाजाच्या भौतिक साधनाची मालकी आणि तावा याची अशी वाटणी करावी की ज्यातून सामाजिक हित जास्तीत जास्त उत्तम रीतीने साधेल;

(क) अर्थयोजना अमलात आणीत असताना संपत्तीचे आणि उत्पादन-साधनाचे वेद्रीकरण होऊन त्यामुळे समाजहिताचा घात होईल, असे होता कामा नये.]

ज्याला समाजवादी समाजरचना म्हणतात तिचे च दिशामूचन या निर्देशक तत्त्वात आढळून येते.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. जमीन हा या देशाचा आद्य आधार आहे. येथील शेकडा ८० टक्के लोकांचे निर्वाहाचे आणि संपत्ति-उत्पादनाचे साधन जमीन हे च आहे. संपत्ति-उत्पादनाची आणि चरितार्थाची इतर साधने या देशात अजून शेतीच्या मानाने अल्प प्रमाणात आहेत. या इतर साधनाचा विकास करावयाचा म्हटले तरी त्याकरिता लागणारे भाडविल शेतीच्या उद्योगातून च सग्रहित करावे लागणार आहे. बाहेरून कर्जाक भाडविल आणावयाचे म्हटले तरी त्याच्या फेडीचा आधार काही काळापर्यंत शेती हाच असणार आहे. म्हणून शेतीचा व्यवसाय पुढच्या काही काळापर्यंत भारताचा मुख्य व्यवसाय राहणार आहे यात शका नाही. "सेन्ट्रल स्टॅटिस्टिकल् ऑर्गेनायझेशन" (C. S. O.) या संस्थेने भारतातील बुध्दोगद्यद्यातून होणाऱ्या उपन्नाचे विभागवार आकडे दिले आहेत ते पुढील प्रमाणे :

* [The Constitution of India, page 10.]

वर्ष	शेती	खाणी कारखाने व लहान अद्योगधंदे	व्यापार वाहतुक आणि दळणवळण	इतर	एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न
१९४८-४९	४२५०	१४८०	१६००	१३४०	८६७०
१९४९-५०	४४९०	१५००	१६६०	१३८०	९०३०
१९५०-५१	४८९०	१५३०	१६९०	१४४०	९५५०
१९५१-५२	५०२०	१६२०	१७९०	१५००	९९३०
१९५२-५३	४८१०	१७००	१७८०	१५४०	९८३०
१९५३-५४	५३१०	१७७०	१८००	१६००	१०४८०
१९५४-५५	४३५०	१८००	१८१०	१६५०	९६१०
१९५५-५६	४५२०	१८५०	१८८०	१७३०	९९८०
१९५६-५७	५५२९	२०००	१९६०	१८२०	११३०९
१९५७-५८	५३३०	२०९०	२०२०	१९२०	११३६०

मावळून ५० % टक्के राष्ट्रीय उत्पन्न शेतीमधून पंदा होते हे स्पष्ट आहे.

आपल्या देसात एकूण जमिनीचे जें वर्गीकरण झालेले आहे ते डोळ्यापुढें घेतले तर ग्य साधनाची आजची स्थिति काय आहे हें लक्षात येईल.

भारतातील एकूण क्षेत्र ७१ कोटी एकर आहे. त्याचे वर्गीकरण-
 क्षेत्र एकर
 (कोटी)

(१) लागवडीखालील शेतीचे	३०	४२ %
(२) शेतीतील चालू पड	७	१० %
(३) जंगलाचे क्षेत्र	१३	१८ %
(४) ओसाड नापीक	१२	१७ %
(५) पडोत असलेली पण शेतीस साधारण व्यायक	९	१३ %
	<u>७१</u>	<u>१०० %</u>

लागवडीग्यालील ३० कोटी एकर क्षेत्र जमिनीच्या आधारावर जी सॅकडा ८० टक्के ग्रामीण कुटुंबे जगत आहेत त्यांचे स्वरूप हि लक्षान घेणे आवश्यक आहे :

शेतीच्या आधारे जगणारी एकूण कुटुंबे ७९.८ ट्यार्षकी-

(१) जमीन-मालक कुटुंबे	२२.२ टक्के
(२) वूळ म्हणून जमीन वसत असलेली कुटुंबे	२७.२ "
(३) थोडी शेती व थोडी मोल-मजुरी करणारी कुटुंबे	१५.२ "
(४) भूमिहीन शेतमजूर	१५.२ "
	<hr/>
	७९.८

याचा अर्थ या जवळ-जवळ ८० टक्क्यांपैकी सर्व च जण पुरतेपणी निर्वाहाचे साधन म्हणून जमीन धारण करणारे नाहीत असा होतो.

या ८० टक्क्यांपैकी सर्वांना च हमखास काम देण्याइतकी आणि त्यावर चरितार्थ चालविण्याइतकी जमीन उपलब्ध नाही. नुवताच जमिनी-वाबत दहावा राष्ट्रीय सॅपल सर्व्हे भारत सरकारकडून केला गेला, त्यावरील पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत द्वितीय पंचवार्षिक योजनेचे शिल्पकार प्रा महालनोबिस लिहिलेले : "खेड्यातील ६॥ कोटी कुटुंबांपैकी ३ हून थोड्या अधिक (२३.९ टक्के) म्हणजे १॥ कोटी कुटुंबाजवळ जमीन च नाही, ३ कुटुंबाजवळ एक एकराहून वमी जमीन आहे. म्हणजे जवळ-जवळ निम्म्या सरुयेच्या ग्रामीण कुटुंबाजवळ एकतर जमीन च नाही किंवा असल्यास एक एकराहून वमी जमीन आहे, आणि दुसऱ्या टोकाल ३ कुटुंबाजवळ १० एकरापेक्षा जास्त जमीन-म्हणजे एकदर जमिनीच्या ६६ टक्के (३ भाग) आहे या १२.८ टक्के कुटुंबांपैकी एक टक्का कुटुंबाकडे ४० एकरापेक्षा अधिक जमीन आहे, म्हणजे एकूण जमिनीच्या १७.५ टक्के जमीन एक टक्का कुटुंबाकडे आहे."

वरील माहितीचा सरळ अर्थ असा की जमिनीची वाटणी अत्यंत विषम आहे. घटनेतील निर्देशक तत्त्वाचा अमल व्हावयाचा म्हणजे

इतक्या शेतकरी (छोटे जमीनवाले व भूमिहीन) कुटुंबाचा प्रश्न सोडवावा लागेल. ही व ती भारताची भूमि-समस्या होय.

या भूमिसमस्येचे स्वरूप असे आहे की, अनेक ऐतिहासिक आणि भौतिक कारणानी या देशात जमिनीची विपम विभागणी झाली आहे. प्राचीन काळी, किवहुना इग्रजाचा अमल मुरू होण्यापूर्वी काही काळ, शेतोवर निर्वाह करून राहणारा ग्राममजाल स्वयंपूर्ण होता, सर्वांना जमीन होती. गरजेच्या इतर वस्तू निर्माण करणारे उद्योगधंदे होते, वर्ण-व्यवस्थेने परस्परांचा सहकार स्थापन केला होता आणि कर्तव्ये नेमून दिली होती. येथे इग्रजी सत्ता स्थापन झाली तेव्हा ही चातुर्वर्ण्याची स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था संपुष्टात आली आगगाडी, बोटी, तारायंत्रे व वहातुंबीची साधने अस्तित्वात आल्यामुळे ही खेडी जबरदस्तीने जागतिक बाजारपेठेंतील एक घटक बनली येथील कच्चा माल परदेशी जाऊन पक्का माल येथे येऊ लागला. धनिक वर्ग दलाली करणारा व्यापारीवर्ग बनला व पूर्वपिक्षा निराळ्या प्रकारची शहरे अस्तित्वात आली. ग्रामीण समाजाची स्वयंपूर्णता नष्ट झाली, ग्रामीण उद्योगधंदे बुडाले, जमिनीची मालकी विपम झाली, अनेक लोक साधनविहीन आणि भुकेकगाल झाले. इग्रजी सत्तेने आपल्या सुखसोयीच्या दृष्टीने जी राज्यकारभाराची घडी दसविली, त्यातून नव्या जमीनदात्या निर्माण झाल्या. देशाच्या काही प्रदेशात, उदा. उत्तर प्रदेश, बंगाल, बिहार इ. ठिकाणी, इग्रजानी जमीनदारी प्रथा निर्माण केली. जमिनीची मालकी सरकारकडे आली. जमीन बसणारा आणि सरकार यांच्यामधले मध्यस्थ उत्पन्न झाले. शेतकऱ्यांचा कर्ज-बाजारीपणा वाढला आणि दानून व शेतकऱ्यांना पिळणारी सावकारशाही वाढली. सावकारशाही म्हणजे सावकारांचे राज्य, उत्पादन-साधनावर आणि शेतकऱ्यांच्या श्रमशक्तीवर सावकाराची मालकी, जमिनी सावकारांच्या ताब्यात गेल्या आणि जमीन बसणारा शेतकरी बळ आणि मजूर बनला. जमिनीच्या विपम बाटणीची ही कुळपरंपरा आहे.

आज भारतातील जमिनीच्या मालकीचे स्वरूप काय आहे हे, वर जे धाकडे दिशे आहेत त्यावरून, स्पष्ट मानाने समजून घेईल. त्यातून

मालकीत असणारी विपमता सहज दिसून येण्यायोगी आहे. शेतीवर जगणारी कुटुंबे आणि त्याचे प्रकार एवढ्यावरून जमिनीची वाटणी बरोबर लक्षात येणार नाही. त्याकरिता जमीन-धारणा-क्षेत्र (Holding), क्षेत्रमान-परत्वे शेतकऱ्याचे पडणारे गट, त्याच्याकडे असलेली जमीन आणि एकूण जमीन-क्षेत्राचा त्याचे असलेले प्रमाण हे पहावे लागेल. ते पुढे दिले आहे :

क्षेत्र (Holding) शेतकऱ्याचे त्याचेकडील एकूण एकूण क्षेत्राशी
शे. प्रमाण क्षेत्र (कोटी एकर) त्याचे शे. प्रमाण

१ एकरापेक्षा कमी	१६.८	.३७	१.०
१ ते २॥ एकर	२१.३	१.७०	४.६
२॥ ते ५ एकर	२१.०	३.६०	९.९
५ ते १० एकर	१९.१	६.५०	१७.६
१० ते २५ एकर	१६.२	१२.५०	३२.५
२५ ते ५० एकर	४.२	७.०३	१९.०
५० एकरापेक्षा जास्त	१.४	५.६	१५.४
		<u>३७.३०</u>	

वरील कोष्टकावरून ज्याच्याकडे जमिनी आहेत अशा लोकांचे परस्परप्राप्ती प्रमाण दिसून येते, परन्तु या व्यतिरिक्त शेतीवर निर्वाह करणारी पण जमिनीचे मालक नसणारी अशी १॥ कोटी कुटुंबे या देशात आहेत. या शेत-मजुराची संख्या सारखी वाढत गेली आणि त्या मानाने मालक अगर कूळ म्हणून शेत जमीन करणाराची संख्या कमी कमी होत गेली. सन १९२१ मध्ये दर हजारी शेतकऱ्यात २९१ शेतमजूर होते, त्याची प्रत्यक्ष संख्या २ कोटी १० लक्ष होती. १९३१ साली दर हजारी शेतकऱ्यात शेत-मजुराचे प्रमाण ४०७ होते, म्हणजे त्याची प्रत्यक्ष संख्या ३ कोटी ३५ लक्ष झाली होती.

या सर्व परिस्थितीचा समाजजीवनावर असा परिणाम झाला की जमीन कसणारा शेतकरीवर्ग (बहुतांशी कूळ आणि मजूर) आणि

बिनवणसारा गैरहजर मालकवर्ग असे दोन वर्ग निर्माण झाले यात पहिल्या वर्गाच्या जीवावर ऐतखाऊपणाने दुसरा वर्ग जगू लागला वसणान्या वर्गाला त्याच्या मेहनतीचे फळ पदरात पडले पाहिजे ते मिळतेनासे झाले कूळ असले तरीमुढा त्याची हि स्थिति जवळजवळ मजुरासारखी राहिली दिवाय जमीनमालक अशाना आपल्या घरगुती कामाकरिता राबवून घेत ते वेगळेंच यातून च हळू हळू गैरहजर जमीनमालकाविषयी कसणान्या शेतकऱ्याच्या व मजुराच्या मनात शोषणामुळें, अन्यायामुळें, अढी उत्पन्न झाली असल्यास नवल नाही. श्री जवाहरलाल नेहरू आपल्या आत्मचरित्रात एके ठिकाणी लिहितात

“त्याच्या दुखाच्या अगणित गोष्टी मी ऐकल्या, कबर मोडून-टाकणाऱ्या त्याच्या बजांची हकीकत ऐकली, त्याच्याकडून उबळत्या गेलेल्या नजराण्याच्या गोष्टी समजल्या, शेतोवरून आणि झोपड्यामधून त्यांना जबरदस्तीने हुसकून लावीत असण्याची व ते भरडले जात असल्याची वर्णने ऐकली त्याच्या चहूबाजूला गिघाडें धिरट्या घालीत होती. जमीनदाराचे गुमास्ते, सावकार, पोलीस वर्गरे सर्व, त्यांना बरोबर आपली शिकार बनवीत होणे दिवसभर अविश्रात मेहनत केल्यानंतरमुढा आपण जें काही पैदा केले आहे ते आपले नाही असे किमानाला दिसून येत होते, त्याच्या नशिबी केवळ जोडे, लाथाबुक्क्या, शिव्या आणि उपासमार होती, आमच्या शेतकऱ्याच्या भयभीत, निराशापूर्ण आणि खोल गेलेल्या डोळ्याहून अधिक दुःखद दृश्य कुठें हि पहायला मिळायचे नाही खरोखर आमच्या शेतकऱ्यांनी वर्णानुवर्णे किती ओझे आपल्या डोक्यावर वाहिले आहे बरे !”

[An Autobiography—Jawaharlal Nehru, page 52]

तथापि भारतातील हा शेतकरी-समाज एकप्रकारे सोशिक आणि स्वभावाने दबून राहणारा असल्यामुळें त्यानें बड केले नाही इतकेच

इंग्रजी अमदानीत वारसा-हक्काच्या कायद्यानें मालमत्तेच्या विभागणीची सोय करून दिल्यामुळे विभक्त कुटुंब-पद्धति वाढली आणि जमीनवाल्या वर्गात कुटुंबाच्या फारकतीबरोबर वाटघाला आलेल्या जमिनीची हि

फारकत होऊ लागली त्यामुळे जमिनीचे विभाजन होऊन जमिनीचे तुकडे झाले त्यामुळे शेतीची कसणूक, उत्पादनाचे प्रमाण, शेतकऱ्याचा उत्साह, हे सर्व विघडून गेले ही स्थिति बिहार, पंजाब बंगाल, उत्तरप्रदेश या जमीनदारीप्रधान प्रदेशाची च आहे असे नाही तर मुंबई-मद्राससारख्या रयतवारी पद्धति असलेल्या प्रदेशात हि आहे भारतातील शेतजमिनीचे सरासरी धारणाक्षेत्र (Holding) हे त्या मानाने फार कमी आहे शेतीची चौकशी करणाऱ्या रॉयल कमिशनने १९२८ साली हे प्रमाण पुढीलप्रमाणे दिले आहे. "मुंबई १० २ एकर, पंजाब ९ २ एकर, मध्यप्रदेश ८ ५ एकर, मद्रास ४ ९ एकर, उत्तर प्रदेश ३.१ एकर, आहे" (Royal Commission on Agriculture in India, page 9) पाहून अगदी अलीकडे 'रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया' ने जी माहिती गोळा केली आहे त्यावरून असे दिसून येते की ओरीसातील जमीन-धारणा-क्षेत्रांपैकी ६० टक्के आणि उत्तर प्रदेशातील जमीन-धारणापैकी ६६ टक्के धारणा-क्षेत्रे (Holdings) ३ एकराच्या खालची आहेत, तर मद्रासमध्ये शेंकडा जवळ-जवळ ८४ धारणा-क्षेत्रे (Holdings) पाच एकराच्या खालची आहेत" आणि "सरकारी अदाजावरून असे उघडकीस आले आहे की मुंबई राज्यात धारणा-क्षेत्राची म्हणजे खात्याची सध्या १९०४-०५ मध्ये जी १२,७२,१०२ होती त्याहून १९४३-४४ मध्ये २२,७१,००० पर्यंत ती वाढली आहे" १९४५ साली नेमलेल्या दुप्पाळ-चौकशी-समितीला असे दिसून आले की सर्व प्रान्तांमध्ये खात्याचे वाढते तुकडे करण्याबद्दल प्रवृत्ति वाढत आहे २५ एकराचे खाते १२५ अलग अलग खात्यात विभागले गेले आहे अशी उदाहरणे याही कमी नाहीत " [India at a Glance, page 256]

जमिनीच्या होणाऱ्या विपम वांटणीच्या जोशीला दुसरी एक अहितकारक चटना हि घडली ती म्हणजे कुटीर व ग्रामीण अर्थोपगर्भे जवळ जवळ झुडाले. शेतकऱ्याला जोडपंदा राहिल नाही त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची

सह्या अधिकाधिक वाढू लागली.* ज्यांना शक्य होते त्यांनी शहराचा रस्ता धरला व नव्या निघत असलेल्या उद्योग-व्याप्त ते मजूर बनले, पण तेथें हि मर्यादाच होती. एका प्रमाणाबाहेर शहरात हि कोठें रोजगार होता ? तेव्हा शेकडो ग्रामीण स्त्रीपुरुषांना त्याच टीचभर जमिनीच्या तुकड्यावर किंवा हंगामी मोलमजुरीने मिळेल त्यावर अवलंबून राहावे लागले. त्यामुळें लाखो लोक बेकार व अर्धपोटी राहिले.

स्वराज्यानंतर हि वरील परिस्थितीत विशेष फरक पडलेला दिसत नाही. आज हि शेतीच्या व्यवसायावर जगणाऱ्या ६॥ कोटी कुटुंबांपैकी १॥ कोटी कुटुंबांना जमीन च नाही. या कुटुंबाची आज सर्वांत अत्यंत वाईट अशी दशा आहे. राष्ट्राचे सरासरी उत्पन्न दरडोई २८१ रुपये आहे. औद्योगिक मजुराचे दरडोई उत्पन्न २६५ रुपये आहे, तर शेतमजुराचे दरडोई उत्पन्न १०९ रुपये आहे. अशा रीतीने आज भूमिहीन मजूर सर्वांत दरिद्री आहे. आर्थिक दृष्टीने जसे ते नागविलेले आहेत तसे सामाजिक अन्यायाने ते पीडलेले-दवलेले आहेत. 'अखिल भारतीय खेतीहर मजदूर जांच समिती'ने जो रिपोर्ट तयार केला आहे, त्यामध्ये खालील आकडे पहावयास सापडतात :

“या शेतमजूरामध्ये ११ टक्के क्षत्रिय, ७.४ टक्के मुसलमान, २.४ टक्के ब्राह्मण, १.७ टक्के बनिये, १.८ टक्के अन्य जातीचे लोक आहेत, आणि ६६.७ टक्के हरिजन-आदिवासी आहेत ”

एवढा मोठा समाजातील वर्ग भुकेकमाल, मागसलेला, अज्ञ व पीडित ठेवून सामाजिक स्वास्थ्य कधी हि निर्माण होणार नाही. कारखान-

* खालील आकड्यावरून ते दिसून येईल .

साल	प्रमाण
१८८१	५८.००
१८९१	६१.०६
१९०१	६६.०५
१९२१	७१. ६
१९३१ ज्या सुमारास	७३. ९

दारीतील मजूर एकत्र काम करतात, ते सघटित होऊ शकतात, सामाजिक परिस्थिति जाणण्याची कुवत काही अशी त्यांच्यामध्ये येते. परन्तु खेडोपाडी पसरलेला हा शेतमजूर विसुरलेला असल्यामुळे आणि निरक्षर व सर्वस्वी पराधीन असल्यामुळे तो सघटित होऊ शकलेला नाही, आणि त्याला वाचा हि फुटलेली नाही. समाजाच्या खालच्या थरात दडपल्या गेलेल्या अशा मजुराचा प्रश्न स्वराज्यानंतर डोळ्याआड करता येणार नाही या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर शोधले पाहिजे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात जी लोकजागृति झाली आहे व आपल्या राज्यघटनेने ज्या आकाशा जनतेमध्ये निर्माण केल्या आहेत त्या लक्षात घेतल्या तर या प्रश्नाची किती निवड आहे याची कल्पना येईल.

अलाहाबाद येथे १९५४ सालच्या भारतीय शेती-अर्थशास्त्र-संस्थेच्या १५ व्या वार्षिक अधिवेशनापुढे अध्यक्ष म्हणून भाषण करताना प्रा. श्री. धनजयराव गाडगीळ यानी या जमिनीच्या भुकेमवधो पुढील उद्गार काढले होते :

“ग्रामीण-पक्ष-पाहणी (Rural Credit Survey) मध्ये अप्रत्यक्ष रीत्या उपलब्ध झालेला महत्वाचा पुरावा ही जमिनीची भूक केवढी आहे हे जागल्या रीतीने दर्शवितो 'तुमची कर्जाची गरज कितीशी आहे व कजे मिळाल्यास ते तुम्ही कोणत्या कारणां लावाल' असे प्रश्न त्या पाहणीत शेतकऱ्यांना विचारण्यात आले होते. या प्रश्नाना त्यांनी जी उत्तरे दिली त्यावरून हे जागले च स्पष्ट होते खालच्या थरातील म्हणजे गावातील शेतकऱ्यांची त्यांच्याकडे असलेल्या शेतीच्या आकारमानाप्रमाणे ऋमवारी लावली अगता सालच्या अर्ध्या थरातील-शेतकऱ्यांची कर्जाची वरीचशी गरज जमीनखरेदीसाठी असल्याचे आढळून आले. त्यांच्या कर्जाच्या एकूण गरजेपैकी ४० टक्क्यांहून अधिक गरज जमीनखरेदीसाठी होती हे त्यांनी दिलेल्या उत्तरावरून आढळून येते. या थरातील शेतकऱ्यांचा जमीनखरेदीसाठी झालेला सरासरी प्रत्येकी खर्च १२ रु. होता तर त्यामाठी त्यांची कर्जाची सरासरी गरज प्रत्येकी ३३३ रु. होती. जमीनखरेदी एवढ्या अल्पप्रमाणात होण्याचे कारण कर्जाचा पुरवठा नाही हे जेवढे आहे तेवढे च विकत घेण्यास जमीन

हि फारशी उपलब्ध नाही ह हि आहे म्हणून कर्जपुरवठा होऊ शकला असता तर जमिनीची अधिक प्रमाणावर खरेदी झाली असती असे म्हणता येणार नाही प्रत्येकास आणखी जमीन खरीदावयाची आहे पण खरेदीसाठी नवी जमीन च उपलब्ध नाही कर्जपुरवठ्याची किती हि सोय केली तरी, अशी परिस्थिति असल्यामुळे, प्रत्येकाला अधिक जमीन खरेदी करणे शक्य होणार नाही तथापि विशेषत खालच्या थरातील शेतकरी सर्वात अधिक महत्त्व जमीनखरेदीस देतो असे यावरून स्पष्टपणे दिसून येते 'ग्रामीण पत पाहणी अहवालातील माहितीवरून जमिनीची भूक पुराव्यानिशी सिद्ध होते

“ग्रामीण पतपाहणीमध्ये उपलब्ध झालेल्या अन्य माहितीमध्ये बिनशेतकरी वर्गात ग्रामीण भागातील शेती न वसणान्या व्यापारी, सावकार, कारागार व मजूर लोकांचा समावेश होतो हा वर्ग जरी समिथ असला तरी त्यामध्ये बहुसंख्या कारागीर व मजूर वर्गाची च प्रामुख्याने होती या वर्गाची स्थिति खालच्या थरातल्या ३० टक्के शेतकऱ्यापेक्षा-सुद्धा हलाखीची होती, असे च आढळून येते यावरून भूमिहीन मजुराची व खालच्या प्रतीच्या ग्रामीण कारागीर वर्गाची आर्थिक स्थिति फार च खालावलेली आहे हे च सिद्ध होते असा परिस्थितीत जमिनीचा अगदी लहान तुकडा मिळाला तरी आपली स्थिति सुधारेल अशी या भूमिहीन वर्गाची साहजिक च भावना होते व निर्वाहाचे हे साधने साधन आपणास मिळेपर्यंत आपली स्थिति सुधारणे शक्य नाही असे हि त्यांना वाटते ”

जमिनीची भूक किती तीव्र असू शकते हे शहरवासी कदाचित् समजू शकणार नाहीत किंवा त्यांना ती जाणवणार नाही, परन्तु जगातल्या मोठ-मोठ्या नात्याची आणि परिवर्तनाची जन्मदात्री 'जमिनीची भूक' ही आहे ही गोष्ट क्रान्त्याचा इतिहास जाणणाऱ्यांना माहित आहे

दारीतील मजूर एकत्र काम करतात, ते सघटित होऊ शकतात, सामाजिक परिस्थिती जाणण्याची कुवत काही अशी त्यांच्यामध्ये येते. परन्तु खेडोपाडी पसरलेला हा शेतमजूर विखुरलेला असल्यामुळे आणि निरक्षर व सर्वस्वी पराधीन असल्यामुळे तो सघटित होऊ शकलेला नाही, आणि त्याला वाचा हि फुटलेली नाही समाजाच्या खालच्या थरात दडपल्या गेलेल्या अशा मजुराचा प्रश्न स्वराज्यानंतर डोळ्याआड करता येणार नाही या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर शोधले पाहिजे

स्वातंत्र्योत्तर काळात जी लोकजागृति झाली आहे व आपल्या राज्यघटनेने ज्या आवाक्षा जनतेमध्ये निर्माण केल्या आहेत त्या लक्षात घेतल्या तर या प्रश्नाची किती निवड आहे याची कल्पना येईल

अलाहाबाद येथे १९५४ सालच्या भारतीय शेती-अर्थशास्त्र-संस्थेच्या १५ व्या वार्षिक अधिवेशनापुढे अध्यक्ष म्हणून भाषण करताना प्रा. श्री. धनजयराव गाडगीळ यानी या जमिनीच्या भुकेसवधी पुढील उद्गार काढले होते

“ग्रामीण पत पाहणी (Rural Credit Survey) मध्ये अप्रत्यक्ष रीत्या उपलब्ध झालेला महत्वाचा पुरावा ही जमिनीची भूक वेवढी आहे हे चांगल्या रीतीने दर्शवितो 'तुमची कर्जाची गरज कितीशी आहे व कर्ज मिळाल्यास ते तुम्ही कोणत्या कारणी लावाल' असे प्रश्न त्या पाहणीत शेतकऱ्यांना विचारण्यात आले होते या प्रश्नाना त्यांनी जी उत्तरे दिली त्यावरून हे चांगलेच स्पष्ट होते. सालच्या थरातील म्हणजे गावातील शेतकऱ्यांची त्यांच्याकडे असलेल्या शेतीच्या आकारमानाप्रमाणे त्रमगरी लावली असता सालच्या अर्द्या थरातील-शेतकऱ्यांची कर्जाची वरीचशी गरज जमीनसरेदीसाठी असल्याचे आढळून आले त्यांच्या कर्जाच्या एकूण गरजेपैकी ४० टक्क्यांन अधिक गरज जमीनसरेदीसाठी होती हे त्यांनी दिलेल्या उत्तरावरून आढळून येत या थरातील शेतकऱ्यांचा जमीनसरेदीसाठी झालेला सरागरी प्रत्येकी वर्ष १२ रु होता तर खगमाठी त्यांची कर्जाची सरागरी गरज प्रत्येकी ३३३ रु होती जमीनसरेदी एवढ्या अल्पप्रमाणात होण्याचे कारण कर्जाचा पुरवठा नाही हे जेवढे आहे तेवढेच विचन घेण्यास जमीन

हि फारशी उपलब्ध नाही ह हि आहे म्हणून वज्रपुरवठा होऊ शकला असता तर जमिनीची अधिक प्रमाणावर खरेदी झाली असती असे म्हणता येणार नाही प्रत्येकास आणखी जमीन खरीदावयाची आहे पण खरेदीसाठी नवी जमीन च उपलब्ध नाही कर्जपुरवठ्याची किती हि सोय केली तरी, अशी परिस्थिति असल्यामुळे, प्रत्येकाला अधिक जमीन खरेदी करणे शक्य होणार नाही तथापि विशेषत खालच्या थरातील शेतकरी सर्वात अधिक महत्त्व जमीनखरेदीस देतो असे यावरून स्पष्टपणे दिसून येते 'ग्रामीण पत पाहणी' अहवालातील माहितीवरून जमिनीची भूक पुराव्यानिशी सिद्ध होते

“ग्रामीण पतपाहणीमध्ये उपलब्ध झालेल्या अन्य माहितीमध्ये विनशेतकरी वर्गात ग्रामीण भागातील शेती न कसणाऱ्या व्यापारी, सावकार, कारागीर व मजूर लाकाचा समावेश होतो हा वर्ग जरी समिश्र असला तरी त्यामध्ये बहुसंख्या कारागीर व मजूर वर्गाची च प्रामुख्याने होती या वर्गाची स्थिति खालच्या थरातल्या ३० टक्के शेतकऱ्यांपेक्षा-सुद्धा हलाखीची होती, असे च आढळून येते यावरून भूमिहीन मजुराची व खालच्या प्रतीच्या ग्रामीण कारागीर वर्गाची आर्थिक स्थिति फार च खालावलेली आहे हे च सिद्ध होते अशा परिस्थितीत जमिनीचा अगदी लहान तुकडा मिळाला तरी आपली स्थिति सुधारेल अशी या भूमिहीन वर्गाची साहजिक च भावना होते व निर्वाहाचे हे खात्रीचे साधन आपणास मिळेपर्यंत आपली स्थिति सुधारणे शक्य नाही असे हि त्यांना वाटते ”

जमिनीची भूक किती तीव्र असू शकते हे शहरांसाठी कदाचित् समजू शकणार नाहीत किंवा त्यांना ती जाणवणार नाही, पारन्तु जगातल्या मोठ-मोठ्या राज्याची आणि परिवर्तनाची जन्मदात्री 'जमिनीची भूक' ही आहे ही गोष्ट क्रान्त्याचा इतिहास जाणणाऱ्यांना माहीत आहे

इतर देशांतील भूमिसमस्या व तिचा उकल (रशिया, पूर्वं युरोपचे देश व चीन)

भूमिसमस्येचा विचार करताना जमिनीच्या न्याय्य वाटणीचा प्रश्न जसा भारतात महत्त्व पावला आहे तसाच तो जगातील इतर सर्व देशामध्ये हि महत्त्वाचा मानला गेला असल्याचे आढळून येईल. राजकीय क्रांति जेथे जेथे घडून आली अशा प्रत्येक देशाला भूसमस्या सोडवणे आवश्यक झालेले दिसते. ऐतिहासिक काळात जमीन मुबलक व भाणसे कमी अशी स्थिति होती, तेव्हा ज्याला जशी लागली किंवा गवसली तशी जमीन त्याने मालकीची केली. राजसत्ता हि अशा लोकांच्या हाती असल्यामुळे ही मालकी अजरामर झाल्यासारखी झाली. परंतु जसजसा काळ लोटला, लोकसंख्या वाढली, गरजा वाढल्या तसतशी जमिनीची मागणी आणि विमत दोन्ही वाढली. समाजात त्यावरून उच्च-नीच, गरीब-श्रीमंत, अशा प्रवारचे वर्ग पडले आणि जमिनीच्या मालकीवरून दर्जा ओळखला जाऊ लागला आणि त्याबरोबरच जमीनविषयक झगडे हि वाढले. जमिनीची विपम वाटणी व बेकाराची जमीनविषयक भूक किती स्फोटक होऊ शकते याचे प्रत्यंतर देशोदेशीच्या इतिहासात सापडते. समाजशास्त्रांतीनतर युरोप व आशिया खंडातील देशामध्ये भूमिसमस्या सोडविण्याचे जे भिन्नभिन्न प्रयत्न केले गेले आहेत त्याचे ओझरते समालोचन करणे आपल्या अभ्यासाला उपयोगी होईल.

रशिया

१९१७ साली रशियामध्ये झारशाही नष्ट केली जाऊन पहिल्या-प्रथम लोकांचे राज्य आले, आणि त्यांनी जमिनीच्या फेरवाटपाची घोषणा केली. त्यापूर्वी जमिनीची वाटणी खालीलप्रमाणे होती -

(१) १९ कोटी एकर जमीन ३० हजार मोठ्या जमीनदारांजवळ

(२) २० कोटी एकर जमीन १ कोटी ५ लक्ष गरीब शेतकरी कुटुंबाजवळ.

याचा अर्थ गरीब कुटुंबाजवळ सरासरी १९ एकर जमीन होती, तर एका मोठ्या जमीनदाराकडे सरासरी ५९ हजार एकर जमीन होती. ५० लाख गरीब शेतकरी असे होते की ज्यांच्याजवळ २।१ ते ५ एकर जमीन होती. शेकडा १५ टक्के गरीब शेतकरी असे होते की ज्यांच्यापाशी काहीच जमीन नव्हती *

रशियामध्ये सर्वसामान्य शेतकरी वराच काळ पूर्ण गुलाम आणि काही काळ अर्धगुलाम अशा अमानुष अवस्थेत जगत आला होता. त्याच्यात युगायुगाचा असतोप घुमसत होता आणि त्याच्यावर होणाऱ्या जुलुमाची, अन्यायाची चीड त्याच्या निकटच्या मध्यम वर्गातील शिक्षित-अर्ध-शिक्षित तरुण वर्गात वाढत जात होती. गरिबाची पिळवणूक करून त्यावर ऐपआराम करणाऱ्या बड्या जमीनदाराविषयी आणि जमीनदाराचा हि जमीनदार जो शार त्याच्याविषयी या तरुणांच्या अतःकरणात तीव्र द्वेष निर्माण झाला होता. १९ व्या शतकाच्या मध्यात कालं भावसंचे तत्त्वज्ञान साऱ्या युरोपभर पसरले होते. या तत्त्वज्ञानाचा अनेक तरुणांच्या भावनाशील अतःकरणावर परिणाम होऊन त्यांनी कम्युनिस्ट समाजाचे स्वप्न आपल्या चित्तात जोपासले आणि ते प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांनी ठिकठिकाणी क्रांतिकारक उठाव केले. त्यापैकी एक उठाव रशियामध्ये १९०५ ते ०७ या काळात झाला. कित्येक जमीनदाराना ठार मारून त्यांनी त्यांच्या जमिनी, धान्य, गुरे डोरे, आणि शेतीची औजारे हिंसकावून घेतली परंतु शारने हा उठाव दडपून टाकला. मोठे मोठे कम्युनिस्ट पुढारी देशाच्या बाहेर पळाले. शारच्या सरकारने भाडवळवादी तत्त्वावर मोठे मोठे शेतकीचे 'कारखाने' चालविण्याला प्रोत्साहन दिले. मोठमोठ्या श्रीमंत शेतकऱ्यांनी (कुलकानी) हजारो एकराचे फार्म्स बनविले, सरकारकडून त्यांना उत्तम जमीन, निरनिराळ्या सवलती

*How the agrarian problem has been solved in the U. S. S. R.—D. S. Kolpakov—page 9, published by the Information Department of the U. S. S. R.

आणि कर्जे मिळाली. गरीब शेतकरी मात्र बरवाद झाला, त्याला आपली जमीन नाममात्र रक्कम घेऊन बड्या जमीनदाराना (कुलकाना) विक्रीची लागली आणि कामाच्या शोधार्थ गावे सोडून शहरात जावे लागले. पहिल्या महायुद्धात रशियाचे पुष्कळ लोक रणागणावर् कामास आले. शेतकरी बुट्ट्यात काम करू शकणारे असे घष्टपुष्ट लोक राहिले नाहीत, शेतीचे क्षेत्रफळ घटले आणि पीक हि कमी झाले. देशात हाहा वार माजला, झारच्या विरुद्ध मजूर, शेतकरी आणि बुद्धिजीवी मध्यमवर्ग यांच्यामध्ये द्रोह उत्पन्न झाला, आणि शेवटी या द्रोहातून विद्रोह पैदा होऊन झारशाही उलथली गेली.

परन्तु सर्व सत्ता केवळ कम्युनिस्टांच्या हाती आली असे झाले नाही. त्यामुळे झारशाही गेली तरी शेतकऱ्यांची जमिनीची भूक भागली नाही. बोल्शेविक पक्ष शेतकऱ्यांना-विशेषकरून शहरातील मजुरांना-सघटित करीत होता. त्यांनी मजूर, मुक्त सैनिक आणि शेतकरी यांची सोव्हिएट्स् स्थापन केली. शेतकरी-मजुरांची खेड्यात व शहरात छोटी छोटी दले हि बांधली. या सर्वांतून बोल्शेविकाची एक शक्ति जमा होत चालली. ठिकठिकाणी शेतकऱ्यांच्या कमिट्यांनी, जमिनदारांच्या रियासतीवर आपला ताबा केला. जुने कारभारी (मॅनेजर) काढून टाकून आपल्या लोकांतून नवे कारभारी (मॅनेजर) नेमले, आणि या रियासतीची व्यवस्था पाहण्यासाठी आपल्या कमिट्या घनविल्धा. यावेळचे रशियाचे सरकार तात्पुरते होते. त्यांनी लष्कर पाठवून शेतकऱ्यांचा आणि कम्युनिस्टांचा हा उपक्रम मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला परन्तु अनेक ठिकाणी सैनिक च लोकांना जाऊन मिळाले, आणि कम्युनिस्ट पार्टीच्या नेतृत्वाखाली या सरकारचा पराभव होऊन सोव्हिएट्स्च्या यूनियनने साऱ्या रशियाची सत्ता विसान-नामगारांच्या नावावर आपल्या हाती घेतली.

लगेच दुसऱ्याच दिवशी सोव्हिएट्स् वॉर्ग्रेसने जमिनीसंबंधी प्रस्ताव करून जमीनदारांचा मालकी हक्क वसला हि मोबदला न देता रद्द करून टाकला. देशातल्या सर्वच्या सर्व जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण झाले. जमीन विकणे विद्या सरीक्षण बंद झाले जमीनदारांच्या, धार्मिक मंदिरांच्या आणि राजघराण्यांच्या जमिनी राबणाच्या विसानाना मोफत दिल्या गेल्या. स्त्रियांना पुढ्याच्या घरांघरीने जमीन घेण्याचा हक्क मिळाला.

*जमिनीसंबंधी जें मूलमूत घोरण किंवा सिद्धांत ठरविण्यांत आले त्यात-

- (१) सर्व जमीन साऱ्या जनतेची संपत्ति मानली जावी, कसणारे असतील त्यानीच तिचा उपयोग करावा.
- (२) कसणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये जमिनीचे वाटप करण्यावर नियंत्रण स्थानिक (Soviet) त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती सरकारी संस्थेने करावे.
- (३) जमीन शेतकरी किती कसू शकेल यावर किंवा त्याच्या चरितार्थाकरिता किती आवश्यक आहे ते पाहून तितकी दिली जावी.
- (४) सर्व जमीन वेळोवेळी पुन्हा वाटोत जावी.
- (५) जमिनीच्या पट्ट्याचे रूप काय असावे-कौटुंबिक, मोठे फार्म, सामुदायिक की सहकारी हे त्या त्या गावच्या (Soviets) च्या मर्जीवर सोपविण्यात यावे.

क्रांतीपूर्वी शेतकऱ्यांच्या वापरात एकूण ३६॥ कोटी एकर जमीन होती, श्रांतीनंतर जमिनीच्या बाबतीत जो प्रयत्न केला गेला, त्यामुळे शेतकऱ्यांना आणखी ४८ कोटी एकर जमीन मिळाली. परंतु शेतकऱ्यांना आपल्या मर्जीनुसार जमीन करण्याचे स्वातंत्र्य फार काळ लाभले नाही. सोव्हिएट सरकारने उत्पादन खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढविण्यासाठी शेतीत 'वारखानदारी' आणण्याचे योजिले. त्याकरिता लहान लहान जमिनी त्यांनी खतम केल्या, व हजारो एकराचे फार्मस बनविले. स्वतंत्रपणे जे जमिनी वसत होते, त्यांना या मोठ्या फार्मसवर कामाला लावले, आणि ज्यांनी या व्यवस्थेला विरोध केला त्यांची त्यांनी अक्षरत वसूल केली. इंग्रजीत एक म्हण आहे की, कुत्र्याला अगोदर शिबी घायची आणि मग त्याला गोळी घालायची. त्याप्रमाणे जमिनीवर प्रेम वरणाऱ्या आणि जमिनीची मालकी न सोडू इच्छिणाऱ्या शेतकऱ्यांवर 'बुलक' 'प्रतिप्रातिवादी' वर्गरे आरोप करून त्यांना नेस्तनाबूत करण्यात आले. या मोहिमेंत किती हजार, नव्हे लाख शेतकरी मारले गेले याची नक्की गणती कोठेच नाही.

*How the Agrarian problem has been solved in the U. S. S. R. -D. S. Kolpakov, p. 17-18.

रशियाच्या औद्योगीकरणाकरिता शेतीपासून होणाऱ्या उत्पादनाचा उपयोग करून घेण्याच्या दृष्टीने सामुदायिक शेतीचे नाना प्रयोग सोव्हिएट सरकारने सक्तीने आतापर्यंत अमलात आणले, परंतु कम्युनिस्ट शिक्षणप्रणालीत चार पिढ्यांना तयार करूनसुद्धा शेतकरीवर्ग असतुष्ट असल्याचे आणि त्याच्या हातून आवश्यक तितके उत्पादनाचे काम होत नसल्याचे सरकारला आढळून आले आहे. नागरट, कुळवण, पेरणी, कापणी अशा क्रियाकरिता सामुदायिक उठावणी करण्याच्या दृष्टीने सरकारला, जनतेला नित्य नवे आदेश देऊन, सरकारी मोहिमा (Campaigns) काढाव्या लागतात, शेतावरच्या अवजाराची, धान्याची, बियाणाची चोरी होते, यावरून सक्तीची सामुदायिक शेती शेतकऱ्यात आपलेपणा उत्पन्न करण्याला कारणीभूत झाली आहे असे दिसत नाही. इकडे इज्रायेलमध्ये पाहिले तर स्वेच्छेने बनविलेले किवूथ्स इ. मध्ये अशा चोऱ्याचे वर्गरे प्रकार मुळीच आढळत नाहीत, ही एक लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट मानली पाहिजे. शेतकरी हा वेवळ एक घेदेवाला नाही. तो जमिनीचे लेकरू आहे, ही गोष्ट निसर्ग अनेक विवृतीतून हि प्रकट करीत असतो. रशियामध्ये 'कुलक' नाहीसे झाले तरी शेतकऱ्याची स्वतःच्या जमिनीची भूक नाहीशी झाली नाही. सोव्हिएट सरकारला या भुकेपुढे आता नमावे लागत आहे आणि अधिकाधिक नमावे लागेल असे दिसत आहे.

पूर्व युरोपचे देश

पूर्व युरोपचे देश सोव्हिएट रशियाला लागूनच आहेत. ते आज, युगोस्लाव्हिया घणळून, रशियाचे 'उपग्रह' (Satellites) समजले जातात. युगोस्लाव्हिया १९४८ सालापर्यंत सोव्हिएट रशियाशी राबद्ध होता. त्यानंतर तो आपली धोरणे स्वतःचरणे भासू लागला आहे. पूर्व युरोपातील बाकीचे पोलंड, रमानिया, हंगेरी, झेकोस्लोव्हाकिया इ. देश कम्युनिस्ट राजगट्टीचे आहेत आणि अतिम सर्व सत्ता तेथे सोव्हिएट रशियाची चालते. कारण "कॉमिन्फॉर्म" (Cominform) या जागतिक सघटनेमधील हे देश आहेत. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोप खंडात देशांचो जी घटण आणि यांटणी झाली त्यात या देशावर रशियाने आपली दोस्ती एव प्रचारे लादली आहे. आणि

यापैकी प्रत्येक देशात तेथील कम्युनिस्टपार्टी व एक सर्वाधिकारी राज्य-सूत्रे चालवीत असतो.

हे सर्व देश शेतकी-प्रधान आहेत. सर्व अर्थरचना शेतकीच्या उत्पादनावर आधारलेली आहे. बहुसंख्य लोक खेड्यात राहतात, खेडूत आहेत, शेतकी हा त्यांचा केवळ धंदा नाही, त्यांचे जीवन आहे. जमीन हे केवळ उप-जीविकेचे साधन नाही, ती आई आहे. आईप्रमाणेच ते तिच्यावर प्रेम करतात. शेकडो वर्षे जमिनीच्या मालकीपानून ते वचित झाले असले तरी जेव्हा केव्हा एकदा मालक म्हणून त्यांच्या हाती जमीन आली तेव्हा त्या जमिनीची माती हातात घेऊन ते भावनावश होऊन ओरडले : "ही माझी जमीन !" अमेरिकेत आणि पश्चिम युरोपच्या भागात जमीन ही एक देवघेवीची, व्यापाराची वस्तु मानली गेली असले, पण पूर्व युरोपात शेतकरी जमीन विकणे हे अकुलीनपणाचे समजता. ज्याच्यापाशी जमीन आहे तो सुरक्षित आहे असे भारताप्रमाणे तिकडे हि लोकात समजले जाते. भारता-प्रमाणेच तिकडे हि लाक इतर घद्यातून जी मिळकत होईल ती जमिनीत पालत असत.

जमिनीची मूक पूर्व-युरोपच्या शेतकऱ्यात आज हि मोठ्या प्रमाणावर आहे. परंतु या निरनिराळ्या देशात रशियाप्रमाणेच सरजामशाही होती आणि बहुतेक जमीन या बड्यांच्याच मालकीखाली होती. शेतकरी हा बहुतेक गुलामच राहत आला होता. फार थोडी जमीन शेतकऱ्यांच्या खाजगी मालकीची होती. १९२० ते ३० मध्ये अल्बेनिया आणि हंगेरी सोडून निरनिराळ्या देशातील सरकारानी मोठमोठ्या जमीनदाऱ्या मोडून टाकून लहान लहान शेतकऱ्यांना जमिनी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला.

पूर्व-युरोपात काम करणाऱ्या कम्युनिस्टांना या जमिनीच्या भुकेची चागलीच जाणीव होती जेथे जेथे त्यांना जमीन काढून घ्याव्यास मिळाली तेथे तेथे त्यांनी ती काढून घेतली. शेतजमिनीची शेतकऱ्यांकडे असलेली क्षेत्रे २० ते ५० हेक्टर म्हणजे ५० ते १२५ एकराची निरनिराळ्या देशाप्रमाणे निरनिराळी होती. पावरील सर्व जमिनी सांघर्जनिक जमीन-पंढात सामील करण्यात आल्या. गेल्या मह्दायुद्धात जे लोक जर्मन सैन्या-

बरोबर पळून गेले त्यांनी टाकून दिलेल्या जमिनीसुद्धा या 'राष्ट्रीय जमीन फंडा'त सामील करण्यात आल्या धार्मिक सस्याच्या आणि राजाच्या जमिनी भूमिहीन व अल्पजमीनवाल्या शेतकऱ्यात वाटून देण्यात आल्या. काही क्षेत्र सरकारी फार्माकिरिता वाजूला काढण्यात आले जमिनीचे प्रथम तुकडे तुकडे करून च व्यक्तींना मालकी हक्कान ते वाटले गेले, याचे कारण अर्थात् राजकीय होते पूर्व-युरोपच्या या सर्व देशांत जमिनीवावतच्या सर्व योजना रशियाच्या च लागू करण्यात आल्यामुळे पुढे या लहान-लहान जमिनीचे 'समाजीकरण' (Socialisation) झाले ते करताना सर्व पद्धति आणि प्रकार रशियातल्या प्रमाणे च अमलात आले त्यामुळे जमिनीची मालकी व्यक्तिगत शेतकऱ्याची नष्ट होऊन त्याची शेत मोठ्या क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आली आणि फिरून ते 'आपल्या सोव्हिएटचे' शेतमजूर बनले

पूर्व-युरोपातील कम्युनिस्टांच्या कार्यक्रमात दाखल झालेल्या या सर्व देशातील शेतकरी असंतुष्ट आणि असान्त आहेत, त्याची असंतुष्टता आतापर्यंत मधूनमधून होणा-या उठावणीतून व्यक्त झाली आहे परंतु ते सर्व उठाव जबरदस्त शक्ति वापरून रशियाच्या साह्याने दडपून टाकण्यात आले आहेत एक युगोस्लावियाने मार्क्सवादी राहून सुद्धा रशियापासून आपला सुभा सक्ता वेला, आणि जेव्हा तेथील 'पार्टीसन' पक्षाला व त्याचा अधिनायक माशेल टिटो माला शेतकऱ्याची जमिनीविषयीची अदम्य भूक अनावर आढळून आली तेव्हा समाजीकरण (Socialisation) केलेल्या शेतीचे पुढा शेतकऱ्यांमध्ये त्यांनी वाटप केले, सामुदायिक शेती ऐच्छिक वेली आणि नियोजित व्यक्तिगत शेतीकडे ते वळले

युगोस्लाविया

युगोस्लावियात १९४५ मध्ये जमिनीवर २५ हेक्टरचे म्हणजे जवळ जवळ ६२॥ एकराचे सीलिंग घाण्यात आले त्यातून जी ८ टक्के जमीन सर-कारच्या हाती आली त्यापैकी केवळ २ ६ टक्के जमिनीवर च सरकारी शेती होऊ दकली सीलिंगमुळे हाती आलेल्या जमिनीपैकी ८० टक्के जमीन गरीब व भूमिहीन शेतकऱ्यांना वाटण्यात आली सामुदायिक आणि सहकारी

शेतोचा प्रचार मान सुरु होता परंतु त्यात फारसे शेतकरी सामील झाले नाहीत मध्यतरी, म्हणजे १९४८ ते ५३ या काळात, 'पेसंट वर्किंग को-ऑपरेटिव्हज्' (शेतकरी सहकारी मंडळचा) काम करित होत्या, अनेक लोकाना या समित्यांमध्ये (को-ऑपरेटिव्हज्मध्ये) दाखल होण्याची सरकारकडून सक्ती करण्यात आली, पण याच कारण राजकीय नसून देशात अन्नाचा भयकर तुटवडा पडला होता आणि इतर देशातून हि धान्य मिळणे असमाध्य वाटत होते म्हणून देशातल्या देशात सामुदायिक कसणुकीने धान्य निर्मितीत वाढ होईल अशा आशेने ही सक्ती करण्यात आली होती. अनुभव मात्र आगादायक आला नाही शेतोची परिस्थिति सुधारली नाही, पन्सुसच्या वाढली नाही, उत्पन्न मात्र घटले १९५० मध्ये देशात मोठा दुष्काळ पडला, आणि अमेरिकेने युगोस्लावियाला धान्याची मदत केली. त्यानंतर समित्यांचे (निरनिराळ्या कोऑपरेटिव्हज्चे) आदोलन थाब-विण्यात आले, असलेल्या समित्यांना अधिक कार्यक्षम बनविण्याचे ठरविण्यात आले, त्यापरिती त्यांना काही सवलती देण्यात आल्या, तरीहि परिस्थिति सुधारली नाही शेवटी १९५३ च्या सुरवातीला या समित्यांचे विसर्जन करण्यात आले फक्त सहकारी जमिनी वरणाऱ्यांच्या समित्या ठेवण्यात आल्या, बाकीच्यांना आपली जमीन समितीमधून वाढून घेण्याचा अधिकार मिळाला. १९५१ साली सोव्हिएतमध्ये फरक करून ते २५ एकरावर (१० हेक्टरवर) आणण्यात आले होते, पण यातून उपलब्ध झालेली जमीन व्यवतीना न वाटता जुन्या-नव्या सामुदायिक संस्थाना देण्यात आली

आज युगोस्लावियात व्यक्तिगत शेतो वरणाऱ्यांची संख्या जास्त आहे आणि त्यांच्या जवळ शे ९० टक्के जमीन आहे या व्यक्तिगत शेतकऱ्यांशी सुमारे शे ७० टक्के शेतकरी परस्पर-सहायकारी मंडळाचे (Service Co operatives)संभासद आहेत आज व्यक्तिगत शेतकऱ्यांजवळ जी जमीन आहे, तिचे प्रमाण खालीलप्रमाणे आहे

हालियेची संख्या	क्षेत्रफळ (१००० हेक्टरात)
२ एकराखाली	४९८,६२०
० ते ५ एकर	९३३,९३६
	८३१
	३३२२

होलिंडगची संख्या

क्षेत्रफळ (१००० हेक्टरात)

५ ते ८ एकर ३८५,२२९

२५२६

८ एकराच्यावर ३१७,६१०

४२५५

यावरून* असे दिसेल की $\frac{2}{3}$ शेतकऱ्याजवळ १० एकरापेक्षा कमी जमीन आहे वऱ्याच लोकाजवळ ५ एकरापेक्षा कमी जमीन आहे जमिनीचे उत्पादन फारसे वाढत नाही, तरी हि शेतकऱ्याची व्यक्तिगत कसणूक युगोस्लावियात अनुभवावती कायम ठेवण्यात आली आहे. आणि तरी युगोस्लावियण मावसवादी आहे !

चीन

चीन हा भारताचा शेजारी देश आहे, पूर्वेकडच्या देशात लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारताचा ता बडोळ भाऊ शोभतो. भारताप्रमाणे च तेथील संस्कृति ही शेतकरी संस्कृति आहे. भारताप्रमाणे च तेथेहि सरजाम-शाही व जमीनदारी मोठ्या प्रमाणात बरा च काळ होती. भारताप्रमाणे च येथील सर्वसामान्य शेतकरी दडपलेला, पिळलेला, दरिद्री आणि अज्ञानी होता. जमिनीची भूक येथे हि तीव्र होती. आपली गुलामी झुगाहन देण्यासाठी येथील शेतकऱ्यांनी पूर्वी अनेक वेळा उठाव केले होते. काही वेळा त्यांना थोडेफार यश आले होते. शेवटी डॉ. सन्-यत्-सेन याच्या नेतृत्वाखाली तुंग-येग-हुओ पक्षांनी प्रचंड प्रमाणावर उठावणी करून च नवी राजसत्ता १९११ मध्ये मोडून काढली आणि 'लोकसत्ताक राज्य' स्थापन केले. पुढे डॉ. सन्-यत्-सेन यानी "कुओमिंगटांग" या नव्या राष्ट्रीय पक्षाची स्थापना केली. कम्युनिस्ट पक्षाचा १९२१ साली चीनमध्ये उदय होऊन तो 'कुओमिंगटांग' बरोबर काम करू लागला. डॉ सन्-यत्-सेन याच्या मृत्यूनंतर चॅंग कै शेक यानी कुओमिंगटांग पक्षाची सत्ता बळबट करताना कम्युनिस्ट पक्षाला नामोहरम करण्याचा प्रयत्न केला, यातून बराच काळपर्यंत कम्युनिस्ट व चॅंग-कै-शेक ची राजसत्ता यांच्यामध्ये अतंगत यादवी युद्ध भाजले. शेवटी १९४९ मध्ये कम्युनिस्टाचा विजय होवून चॅंगला तायवान (फोर्मोसा) या बेटांत पळून जावे लागले.

* (आदर्श समाज-रचनेच्या शोध्यात, युगोस्लाविया व इजरायल)

-रा. वृ. पाटील, पान ६३.

या सबध यादवीयुद्धाच्या काळात कम्युनिस्ट पक्षांनी जेवढा जेवढा प्रदेश काबीज केला तेथे तेथे आपली सत्ता स्थापन करताना जमिनीच्या प्रश्नाला "आदिमहत्त्व" दिले आणि त्यांनी ठरविलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे जमिनीची फेरवाटणी करण्यास मुरुवात केली. कम्युनिस्ट क्रांति होत असताना व झाल्यानंतर मावत्से तुंगने आपल्या देशातील भौगोलिक, सांस्कृतिक व आर्थिक रचनेचा सूक्ष्म अभ्यास करून चीनचा शेतकरी वर्ग हाच क्रांतीचा अग्रदूत होऊ शकेल असे ठरविले होते आणि त्याने प्रारंभापासून त्यासंबंधीची काटेकोर वारीकसारीक तपशीलासह तयारी चालविली होती. शिक्षण व प्रचार ही त्याने आपल्या कार्यपद्धतीतील प्रमुख साधने ठेवली होती. त्याचबरोबर खेड्यातल्या गरीब वर्गाची सेवा हे हि त्याने आपले प्रभावी साधन केले होते. एव कार्यक्रमांमुळे आतापर्यंत गाजल्या गेलेल्या शेतकरीवर्गावर फार अनुकूल परिणाम होऊन त्या त्या भागात कम्युनिस्टांचे पाय कायमचे रोवले गेले. या शेतकरीवर्गांमधूनच त्यांनी आपल्याला लागणारे कार्यकर्ते आणि सैनिक तयार केले आणि कम्युनिस्ट-क्रांति पसरवली.

"लोकांची प्रजासत्ताक सर्वाधिकार शाही" (People's Democratic Dictatorship) नावाच्या आपल्या पुस्तकात माओने लिहिले आहे की "शेतकऱ्यांचे मन तयार करणे हा मोठा प्रश्न आहे. शेतकऱ्यांची अर्थव्यवस्था विखुरलेली आहे. सोव्हिएट युनियनच्या (रशियाच्या) अनुभवाप्रमाणे शेती समाजाच्या मालकीची होण्याकरिता फार दीर्घकाळ आणि काळजीपूर्वक काम करण्याची आवश्यकता असते. शेती समाजाच्या मालकीची झाल्यावाचून संपूर्ण आणि स्थिर समाजवाद स्थापन होणार नाही. आणि शेतीचे हे समाजीकरण पार पाडण्याकरिता सरकारने आपल्या मालकीचे शेतीउद्योग हा प्रमुख घटकावयव घट्टन त्यावर एक शक्तिशाली उद्योग बाढविला पाहिजे, लोकांच्या प्रजासत्ताक सर्वाधिकारसत्तेने देशाच्या औद्योगीकरणाचा प्रश्न पायरीपायरीने सोडविला पाहिजे.*" देशाला उद्योगप्रधान बनविल्यावाचून

* Agrarian policy of The Chinese Communist Party
-Chuo Kuo Chun, page 92.

देशाचे भाडविल व जीवनमान वाढणार नाही अशीच, भारतीय लोक-
दाहीच्या नियोजन नीतीप्रमाणे, चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षाची नीति होती
आणि त्याकरिता, म्हणजे भाडविलाचा सचय आणि उत्पादक साधनाच्या
(यंत्रे इ च्या) आयातीसाठी देशातील मालाची निर्यात वाढविणे ही
प्रक्रिया चालविण्याकरिता, देशाच्या शेती धद्यानेच मुख्यत्वेकरून प्रत्यक्ष
वा अप्रत्यक्षपणे हा सारा भार उचलला पाहिजे अस पक्षाने ठरविले होते *
विपक्ष जमीनधारणेपामून उत्पादन वाढ साधत नाही, त्याकरिता जमिनीची
कसणाऱ्यांमध्ये वाटणी करून दिली पाहिजे या निष्कर्षावर येऊन माओच्या
नेतृत्वाखाली कम्युनिस्ट पक्षाने जमीनदार वर्गाला जमिनीच्या मालकीतून
समजावणीने आणि त्याने साधले नाही तर जवरीने मुक्त केले धीमत
शेतकरी वर्गाला त्यानी प्रथम हीच वागणूक दिली, त्याचप्रमाणे सरजाम-
दार वर्गाच्या व धार्मिक सस्थांच्या (देवळांच्या तगरे) ताब्यात ज्या
जमिनी होत्या त्याहि त्यानी मोकळ्या केल्या आणि शेतमजुरामध्ये वाटून
टाकल्या

चीनच्या ग्रामीण लोकवस्तीचे कम्युनिस्टानी पुढीलप्रमाणे चार भाग
पाडले होते, (१) जमीनदार वर्ग, (२) सपन्न शेतकरी, (३) मध्यम
शेतकरी, आणि (४) शेतमजूर यापैकी (१) 'जमीनदार वर्ग' म्हणजे
ज्याच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आहे पण जे स्वतः कसत नाहीत,
मजूर लावून कसून घेतात ते, (२) सपन्न शेतकरी म्हणजे जे स्वतः
शेती करतात पण त्यांच्याजवळ जास्त जमीन असल्यामुळे ते जमीन सडाणे
हि लावतात किंवा नोकरावरवी कसतात, (३) 'मध्यम शेतकरी' म्हणजे
जे स्वतःच्या जमिनीवर स्वतः धर्म करतात, दुसऱ्याकडे नोकर म्हणून रावत
नाहीत आणि स्वतः नोकर ठेवीत नाहीत, आणि (४) 'शेतमजूर' म्हणजे
ज्यांच्याकडे स्वतःची जमीन नाहीच नसते किंवा पारच घोडी असते आणि
जे दुसऱ्याकडे नोकरां करतात किंवा सडाने जमीन करतात हा शेतकरी
वर्गच धीनमध्ये मोठ्या संख्येचा असल्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षाने तोच
रक्षणीय वर्ग मानून जमीनदार लोक या शेतमजुरांमधून विरयेंक वेळी

*Agrarian policy of the Chinese Communist Party

देशाचे भांडवल व जीवनमान वाढणार नाही अशीच, भारतीय लोक-शाहीच्या नियोजन-नीतीप्रमाणे, चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षाची नीति होती. आणि त्याकरिता, म्हणजे भांडवलाचा सचय आणि उत्पादक साधनाच्या (यंत्रे इ. च्या) आयातीसाठी देशातील मालाची निर्यात वाढविणे ही प्रश्रिया चालविण्याकरिता, देशाच्या शेती-धंद्यांचे मुख्यत्वेकरून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे हा सारा भार उचलला पाहिजे असे पक्षाने ठरविले होते * विपम जर्मनघारणेपासून उत्पादन-वाढ साधत नाही, त्याकरिता जमिनीची कसणाऱ्यामध्ये वाटणी करून दिली पाहिजे या निष्कर्षावर येऊन माजोच्या नेतृत्वाखाली कम्युनिस्ट पक्षाने जमीनदार वर्गाला जमिनीच्या मालकीतून समजावणीने आणि त्याने साधले नाही तर जवरीने मुक्त केले शेतकरी वर्गाला त्यांनी प्रथम हीच वागणूक दिली, त्याचप्रमाणे सरजामदार वर्गाच्या व धार्मिक सस्थांच्या (देवळांच्या वगैरे) ताब्यात ज्या जमिनी होत्या त्याहि त्यांनी मोकळ्या केत्या आणि शेतमजुरामध्ये वाटून टाकल्या.

चीनच्या ग्रामीण लोकवस्तीचे कम्युनिस्टानी पुढीलप्रमाणे चार भाग पाडले होते, (१) जमीनदार वर्ग, (२) सपन्न शेतकरी, (३) मध्यम शेतकरी, आणि (४) शेतमजूर यापैकी (१) 'जमीनदार वर्ग' म्हणजे ज्याच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आहे पण जे स्वतः कसत नाहीत, मजूर लावून कसून घेतात ते, (२) 'सपन्न शेतकरी' म्हणजे जे स्वतः शेती करतात पण त्यांच्याजवळ जास्त जमीन असल्यामुळे ते जमीन खडाने हि लावतात किंवा नोकराकरवी कसतात, (३) 'मध्यम शेतकरी' म्हणजे जे स्वतःच्या जमिनीवर स्वतः श्रम करतात, दुसऱ्यांकडे नोकर म्हणून राबत नाहीत आणि स्वतः नोकर ठेवीत नाहीत, आणि (४) 'शेतमजूर' म्हणजे ज्याच्याकडे स्वतःची जमीन नाहीच नसते किंवा पारच छोडी असते आणि जे दुसऱ्यांकडे नोकरी करतात किंवा खडाने जमीन करतात. हा शेतकरी वर्गच शीनमध्ये मोठ्या सख्याचा असल्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षाने तोच रक्षणीय वर्ग मानला जमीनदार लोक या शेतमजुराकडून कित्येक वेळा

*Agrarian policy of the Chinese Communist Party.

इतका भरमसाट खड घेत की तो एकूण पिकाच्या ५० ते ७० टक्के पटत असे. त्यामुळे चिनी शेतमजूर हे भारतीय शेतमजुराप्रमाणे बहुतांशी उपासमारीच्या उबरठधावर जगत होते. *

चीनमध्ये त्या काळाच्या ४१ कोटी शेतकरी लोकसंख्येपैकी जमीनदारात व इतरात जमिनीची विभागणी कशी झाली होती हे खालील आकड्यांवरून दिसेल

यंग कुटुंबाचे ही प्रमाण जमिनीच्या मालकीचे शेकडा प्रमाण

(१) जमीनदार	३	२६
(२) मजूर शेतकरी	७	२७
(३) मध्यम शेतकरी	२२	२५
(४) शेतमजूर	६८	२२

१९४२-४९ च्या युद्धोत्तर काळात कम्युनिस्टांच्या हाती सत्तातर होत असताना कम्युनिस्टांच्या जमीनविषयक धोरणात गरीब शेतकरी आणि शेतमजूर यांना प्राधान्य देण्यात आले. जमीनदारांच्याच नव्हे तर 'संपन्न' शेतकऱ्यांच्या जमिनी व मालमत्ता भरपायी न देता सरमहा जप्त करण्यात आल्या आणि त्या गरीब शेतकऱ्यात वाटून देण्यात आल्या. १९४९ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षाने संपूर्ण चीनवर सत्ता मिळविताच १९५० च्या जूनमध्ये 'शेतकी गुपारणा कायदा' (Agrarian Reform Law) जारी केला या कायद्याने-

(१) जमीनदारांची मालकी नष्ट करण्यात आली, आणि

(२) मजूर शेतकऱ्यांना तो जमत अगर मजुरांवरवी कसत झगण्या जमीन, त्याची इतर मालमत्ता आणि त्याने झडाने लावलेली जी जमीन, त्यांना परी केलेल्या जमीनीपुढे जास्त नसेल तेवढी, त्यांच्याकडे देऊ देण्यात आली *

या 'मजूर' शेतकरीवर्ग राखण्यात आला असे दिसते आणि हे खरे आहे हे पारंपरिक त्पिरण्यावरून स्पष्टानंतर बदलण्यात आले याचा अर्थ

* (Agrarian Policy of the Chinese Communist Party
 1949-50 — by Chuo Kuo

इतकाच की 'जमीनदार' आणि 'सपन्न शेतकरी' हे दोन वर्ग कम्युनिस्टाना काढूनच टाकावयाचे होते, परंतु कालमान-परिस्थिति पाहून ते या बाबतीतली धोरणे आखीत असत. अमेच धोरण शेतकऱ्यांना जमिनीचे फेरवाटप करण्याच्या बाबतीत ठेवण्यात आले होते. उदा०* उत्तर मचुरियामध्ये शेतकऱ्याला माणशी ७ माजु म्हणजे १½ एकर, दक्षिण मचुरियामध्ये ३ माजु, होनान प्रांतात २ ते ३ माजु, हुनान आणि होपी प्रांतात १ ते २॥ माजु आणि पूर्वे चीनच्या भागात १॥ ते २ माजु अशी जमीन वाटण्यात आली. (६ माजु=१ एकर)

आता हें प्रमाण काही आर्थिक दृष्ट्या परवडणारें (Economic Holding) म्हणता येणार नाही. यांत्रिक शेती जेथें करावयाची असेल त्याला तर हे तुकडे अडथळाच होणार परंतु चिनी कम्युनिस्टानी शेतीव्यवसायाचे औद्योगीकरण करायचे असताना सुद्धा जमिनीची अशी लहान लहान तुकड्यात वांटणी केली, यावरून दोन गोष्टी सिद्ध होतात. एक म्हणजे जमिनीची भूक तीव्र होती, आणि दुसरी, आम शेतकरीवर्गाला खूप वम्न कम्युनिस्टाना त्यांना आपलेमे करावयाचे होतें. हे दुसरें कारण अर्थात् राजकीय होतें.

आपली सत्ता स्थिर झाली असे वाटल्यानंतर कम्युनिस्टानी हळू हळू परस्पर सहायकारी सहकारी संस्था (Service Co-operatives) निर्माण करून व पुढें त्यात सहकारी शेती आणून जबरदस्तीने सामुदायिक शेतीबडे वाटचाल केली; म्हणजे या तुकड्याचे बांध पुढें मोडून टाकण्यात आले. परंतु प्रथम मात्र वर उल्लेखिल्या प्रमाणे त्यांनी तुकडे करून वाटणी केली. फेरवाटपाच्या कार्यक्रमाची दरसाल प्रगति कशी होत गेली हें खालील तक्त्यावरून वळून येईल.†

वर्ष	किती लोकांत वाटली (आंबडे दशलक्षात)	किती लोक राहिले (आंबडे दशलक्षात)
जून १९५०	१७८	३२२

* Agrarian Policy of the Chinese Communist Party.
-Chuo Kuo Chun, page 99.
Ibid page 98.

फेब्रुवारी	१९५१	३३९	१६१
सप्टेंबर	१९५१	४००	१००
"	१९५२	४६३	३७
नोव्हेंबर	१९५२	४९४	६
सन	१९५३	४९७	३

जमिनीचे फेरवाटप हे एक मोठे राष्ट्रीय कार्य समजून त्या करिता ठराविक गोष्टीची प्रथम तयारी करण्याचा नियम कम्युनिस्ट चीन सरकारने केलेला आहे हे काम त्यांनी साचेबंद केले होते हा त्याचा साचा भारतातील वाटपपद्धतीशी तुलना करून पाहण्याच्या दृष्टीने तपशीलवार समजून घेणे उपयुक्त होईल

ज्या गावामध्ये जमिनीचे फेरवाटप करावयाचे असेल तेथील खडान्-खडा माहिती अगोदर मिळविली जात असे ती माहिती मिळविण्यासाठी लोकांत शिक्षण आणि प्रचार ही सुद्धा साधनें अमलात आणली जात असत. प्रचार-साधनात व्याख्याने, लोकनाट्ये, चित्रमय प्रदर्शन, पाको नावाची नृत्ये त्याच प्रमाणे धरोघर जाऊन प्रत्यक्ष बोलणी करणे आणि ह्यामाचे वेळी त्याच्या बरोबर शेतीतील कामे हि करणे अशा बाबींचा त्यात समावेश असे या सर्वांतून लोकांना शिकविले जात असे की * "जमीन तुमची आहे, जमीनदार हे चोर आहेत, त्याचा जमिनीवर हक्क नाही, सरकारने कसणारांचीच जमीन ठरविली आहे, ज्या जमीनदारानी तुमचा छळ आजपर्यंत केला त्यांना शासन झाले पाहिजे, त्याची जमीन काढून घ्यायची आहे. त्याचा दुष्टत्याचा पाढा जाहीर झाला पाहिजे, भिऊ नका, जमीनदारांच्या हाती आता सत्ता नाही, इ इ." हे शिक्षणाचे काम करण्याकरिता कार्यकर्तादले (Worker's Teams) गिळवून तयार केली जात असत. या दलात चांगली व्याख्याने देणारे वकते जसे असत तसे गाणारे, चित्रे वाढणारे, अमे कलावंत हि असत ज्या गावात जायचे त्या गावाची माहिती अमलेली जुनी माणसे हि या दलात असत.

* 'People's China' July 10, 1950, page 120. - Chuo Kuo Chun.

अशा रीतीने शिक्षण व प्रचार केल्यानंतर आणि साक्षात् सवष जोडल्यानंतर गावच्या लोकांतून जे आपल्याला अनुकूल झालेले आहेत असे आढळून येई (Positive Elements) त्यांना मुख्य घटक 'ग्राम-संस्था' बनविली जाई, अनुकूल माणसे शोधणे आणि त्याची संघटना करणे हे त्या जिल्ह्यातील भूमिमुधारणेच्या कामातील पहिले आवश्यक कर्तव्य मानले गेले होते. यानंतर पुढची पायरी म्हणजे गावातील आजपर्यंत परंपरेने चालत आलेले सत्तेचे गड्डे तोडावयाचे आणि अशा लोकाविषयी आम जातेच्या मनात असलेली दराऱ्याची भावना मोडावयाची या उद्देशाने गावच्या लोकांच्या आमसभा घेतल्या जात आणि अशा सभामधून 'ग्रामकटक' (Local Despots) म्हणून जमीनदाराची चौकशी व न्याय करण्याचा विधि करण्यात येई. लोकांची वर्गवारी पाहण्याचे कामही अशा आम सभांतून होत असे अशासभाना "त्वेप बोलून दाखविण्याचा बैठकी" (Speak bitterness meetings) "हिशोब पटवून घेण्याचा बैठकी" (Settle account meetings) "झगडा बैठकी" (Struggle meetings) अशी नाव ठेवली होती मात्र सभा चालविण्याची पद्धति एकच असे—प्रथम कार्यकर्ता-दल काळजीपूर्वक उद्दिष्टाची चर्चा करी आणि सभेच्या कामाची योजना समजावून सांगे. त्यानंतर गावातील ज्यांनी भरमसाट खड, व्याज आणि राबणूक करून घेतली असेल अशा 'ग्राम-कटकाना' (Local despots) म्हणजे लोकांत अप्रिय असलेल्या जमीनदारांना किंवा ज्या पूर्वीच्या स्थानिक सरकारी अधिकाऱ्यांनी लावलेल्या इ रीतीने पैसे उकळले असतील अशांना हे कार्यकर्तादल अचूक वाजूला काढी, नंतर ते दल जिऱ्हाभरच्या अशा ग्रामकटकांच्या नावाचा, त्यांच्या दुष्कृत्यांचा पाडा फळघावर लिहून व आपल्या नृत्यनाटघातूनही जाहीर करी आणि मग त्या गावसभे मध्ये या सर्व आरोपित लोकाना एका रांगेत उभे केले जाई आणि सभेला समजावून दिले जाई की "गावकरी भाईनो, तुमच्या मनात जो बाही त्वेप भरला असेल तो सारा जाहीर रीतीने बोलण्याची वेळ आता आली आहे, तुमच्या साऱ्या तक्रारी उघड बोल, काही मनात ठेवू नका सरकारची, फौजेची, बशाचीही भीति वाळगू नका ते सर्व आता आपले —राबणाऱ्या लोकांचे—आहेत या श्रीमंत हलकटाना आणि लुच्चाना

म्ह्यापची आपणाला मुळींच जरूर नाही. याच्यापैकी ज्या कोणी अत्याचार केले असतील त्यांच्या तोंडावर येथे मोवळोपणाने न भिता ज्या कोणाला बोलून दाखवावयाचे असतील त्यानी बोलून दाखवावेत.” या आरोपींचा दबदबा कायबर्तादिलाने लोकांच्या मनातून अगोदरच काढून टाकला असल्यामुळे अत्याचार झालेले लोक उघडपणाने आणि पुष्कळ तावातावाने आपल्यावर त्यांच्याकडून झालेल्या अत्याचाराचा पाडा घाचीत. यावर आरोपीला त्याचे म्हणणे काय आहे हे पुराव्यानिशी दावीत करण्याला सांगितले जाई. किंवा आरोप कबूल असेल तर कबूलीजवाबावर त्याची सही घेतली जाई. शेवटी सभेचा अध्यक्ष सभा संपविताना जाहीर रीतीने अशी खात्री देई की ‘लोकांचे न्याय-मडळ’ याचा न्याय करील, आणि मग प्रचाराच्या एकामागून एक घोषणा केल्या जात. आरोपीला नंतर कित्येक वर्षांच्या सुरुवासाची शिक्षा सांगितली जाई, आणि त्या योगे गावच्या लोकाना प्रतीति होई की आपली सत्ता आता फार मोठी आहे आणि आम्हा गावसमाजाच्या शक्तीपुढे आजपर्यंत प्रतापी असणाऱ्या सरजाम-जमीनदारांचे आता काहीं चालणार नाही शिक्षा जी दिली जाई ती वेव्हा वेव्हा लोकानी निवडलेल्या न्यायमडळाकडून दिली जाई कित्येक वेळा सभेत हजार असणाऱ्या शेतकरी लोकाकडूनहि ती दिली जाई, कित्येक वेळा आरोपीचे तेथल्यातेथे च अपमान आणि हाल केले जात, आणि चेतलेल्या लोकांच्या रागाला कित्येकवेळा हे आरोपी वळीहि पडत. आजकाल अशा रीतीने शिक्षा करण्याच्या प्रथा कायद्याने बंद करण्यात आल्या आहेत. जमीनदाराना ज्या काहीं सजा होत त्यांना कायदेशीर स्वरूप देऊन नंतरच त्या अमलात आणित असत.

जेव्हा जमीनदाराला मृत्यूची सजा होत असे तेव्हा वरिष्ठ न्यायालयातून ती पक्की करण्यात येत असे. परंतु यातून मानसिक दृष्ट्या शेतकऱ्यांच्या मनात या ‘वरच्या’ म्हटलेल्या वर्गाविषयी शत्रुत्वाची भावना भरपूर प्रमाणात उत्पन्न केली जाई. अशा सभामुळे हजारो शेतकऱ्यांना कम्युनिझमची व पक्षाची सहज दीक्षा मिळत असे आणि यातून पुन्हा नवीन कार्यकर्त्यांचे दल निर्माण करता येत असे.

पक्षाच्या या पद्धतीविषयी खुलासा करताना १९५० च्या आपल्या एका रिपोर्टात माओने लिहिले आहे की, "लोकांच्या प्रजासत्ताक सर्वाधिकारशाहीच्या दोन पद्धति आहेत. शत्रूच्या बाबतीत एक, लोकांच्या बाबतीत दुसरी. शत्रूच्या बाबतीत ही अधिसत्ता हुकुमशाहीची पद्धति अवलंबिते, म्हणजे ती त्याला राजकीय कार्यामध्ये भाग घेऊ देत नाही, लोकांच्या सरकारचा कायदा मान्य करायला त्याला भाग पाडते आणि राबून त्याने स्वतःला नवाच मनुष्य बनवावे या करिता त्याच्यावर सक्ती करते. लोकांच्या बाबतीत मात्र ती अधिसत्ता सक्तीचा उपयोग करीत नाही, तर लोकशाहीच्या मार्गाचा उपयोग करते, म्हणजेच ती लोकाना राजकीय चळवळीत भाग घ्यायला परवानगी देते, अमुक करा अशी त्याच्यावर सक्ती करत नाही, ते करण्याकरिता लोकशाहीच्या पद्धतीने ती त्यांना शिक्षण देते, त्याचे मत वळविते"*

अशा प्रकारच्या सभा पार पडल्यावर नवीन स्थापन झालेल्या शेतकरी-संस्थेच्या विद्यमाने जमीन-वाटपाचा कार्यक्रम होत असे "शेती-मुधार-कायदाने जमिनीचे सगळीकडेचे वाटप पूर्ण झाल्यानंतर लोक-सरकार (People's Government) वडून या नवीन जमिनीच्या सनदा त्या त्या लोकांना दिल्या जातील आणि या सर्व मालकाचे जमिनीची व्यवस्था ठेवण्याचे, खरेदी विप्री करण्याचे किंवा भाडेपट्टे करण्याचे हार अनिबंधपणे हे सरकार मान्य करील," असे ' कॉमन प्रोग्राम ' मध्ये कलम घालण्यात आले होते आणि त्या प्रमाणेच समारंभ करून जमिनीच्या सनदा (Title deeds) त्यांना करून देण्यात आल्या. नवीन शेतकऱ्यांची मालकी कम्युनिस्ट सरकारने अशा रीतीने मान्य केली त्याचे कारण मागे म्हटल्याप्रमाणे लोकांची जमिनीची भूक तृप्त करणे हे जमे होते तसेच राजकीयहि होते, लोकांच्या या भुकेचा त्यांना पक्षीय धारणापट्टे उपयोग करून घ्यायचा होता. तथा तो त्यांनी घेतला हे लोकांमध्ये एव उत्साह जागृत केला. लोक स्वतःच जमीन मुधार-कार्यक्रम अमलात आणण्याच्या कामात लागले आणि कम्युनिस्टांच्या लाबमानसांतीत सत्तेला स्थिरता प्राप्त झाली

रशियामध्ये १९१७ साली लाल शान्ति झाल्यानंतर लगेच पहिल्या-प्रथम जमीन राष्ट्राच्या मालकीची (Nationalisation) करण्यात आली. परंतु त्याचे परिणाम अनुकूल झालेले आढळले नाहीत, म्हणून चीनने रशियाचा हा अनुभव लक्षात घेऊन शेतकऱ्यांचे जमिनीचे मालकी-हक्क लागलीच नष्ट करू नयेत हे इष्ट मानले. चिनी नेत्यांनी अगोदर जमिनीची फेरवाटणी केली, नंतर परस्पर सहाय्यकारी सहकार-भडळें काढली, त्यानंतर शेतकी सहकारी सभे निर्माण केले आणि त्यानंतर सामुदायिक शेतीचा अवलंब करून शेवटी आज 'कॉम्युनिस' मध्ये सर्व प्रयत्नांचे रूपांतर केले आहे. अशा सावकाशीच्या प्रक्रियेतून त्यांनी खेड्यातील अर्थरचना पार बदलून टाकून तिच्यात यांत्रिकीकरण आणले आहे, आणि उत्पादनात घोडदौड मारणाऱ्याचा चंग बाधला आहे. त्याच्या या प्रक्रियेमुळे उत्पादक शेतकरीरूपी जिवंत यंत्रे कुरकुर न करता त्यांना सहाय्यक बनली असल्याचा चिनी पुढाऱ्यांचा दावा आहे.

: ३ :

आशियांतोल देश व आफ्रिका

जमिनीबाबतची विषमता घालविण्यासाठी पक्षाघाटित एकाधिकार-शाहीने प्रसंगी भयंकर अत्याचार करून हि जमिनीचे फेरवाटप जेथे केले अशा देशातील परिस्थिति आपण पाहिली. आता ज्या देशात लष्कराच्या हाती सत्ता येऊन वेबळ लष्करी फर्मानाने जमिनीचे फेरवाटप केले गेले अशा जपान, ईजिप्त, सीरिया व पाकिस्तान या आशियातील देशाची स्थिति पाहू.

जपान

जपान हे अनेक वेटाचे मिळून बनलेले एक राज्य आहे १९४५ पर्यंत तेथे बादशाहाची सत्ता प्रत्यक्ष चालत होती. गेल्या महायुद्धात पराभव

ज्ञाल्यानंतर अमेरिकेच्या हुकमतीखाली परतु तिथल्याच लोकांच्या हाती तेथील राज्यसूत्रे आली. वादशहा नावाला राहिला. अमेरिकेने जपानी लोकाना काही नियंत्रणे ठेवून आपली राज्यघटना फिरून बनविण्याची संधी देऊन जपानी राष्ट्राला सक्तीने आपले दोस्त-राष्ट्र बनविले आहे. जपानी लोक मोठे पुरुषार्थी, उद्योगी, कलारसिक आणि सुसंस्कृत आहेत.

जपान हा सुद्धा शेतीप्रधान देश आहे. जमीन थोडी आणि माणसे फार अशी स्थिति तेथे आहे. कुटुंबाला सरासरी २½ एकराहून थोडी अधिक जमीन तेथे पडते. जपानची शेतजमीन १६० लक्ष एकर असून जवळ-जवळ ६५ लाख कुटुंबे ती वसत आहेत. जपानची लोकसंख्या ८ कोटीच्या वर आहे कोणत्या हि पौर्वात्य शेतीप्रधान देशातील लोकाप्रमाणे च जपानचे लोक हि भावनेने जमिनीला चिबटलेले आहेत. अर्थ-कारणात-सुद्धा जमीन आणि तिच्यापासून होणारे उत्पादन हाच त्याचा मुख्य आधार आहे.

जेथे राजा आहे, तेथे सरजामदारी आली च, आणि मोठमोठ्या जमिनीची मालकी हि त्याच्याकडे च असायची. जपानमध्ये शेती करण्यालायक सर्व जमीन अशी थोड्या लोकांच्या ताब्यात होती. मात्र तेथे जमीन लागण करण्याची पद्धति (Tenure System) फार काळापासून चालत आलेली होती जमीनमालक हे बहुधा गैरहजर असत. आणि त्याच्या जमिनी कुळाकडून वसत्या जात. परतु या कुळाना मूलभूत हक्क किंवा जमिनीचा फायदा कधी मिळाला नाही. उलट त्याच्यावर फार मोठ्या प्रमाणावर वर लादलेले असत आणि या वराच्या पैशाच्या बळावर जपानची एकतंत्री राज्यसत्ता बलवान् बनली होती. लोकशाही नसल्यामुळे कुळाना मताचे किंवा राज्यकारभारात भाग घेण्याचे वसले च हक्क नव्हते. त्याना हि जमिनीची भूक होती च. ती भूक, दोस्तानी जपान सर वेत्यावर, तेथील मुद्धोत्तर व्यवस्थेचे काम ज्या जनरल मॅक्ऑयॅरकडे दोस्ताकडून सोपविण्यात आले होते, त्याने च एक प्रकारे भागविली.

जनरल मॅक्ऑयॅर यानी जपानी 'डायेट' (पार्लेमेन्ट) ला जमीन प्रत्यक्ष वसणाऱ्या शेतकऱ्यामध्ये ती वाटण्याची 'यादी' (Memorandum)

९ डिसेंबर १९४५ रोजी दिली, व तदनुसार जमीन-मुधारणेचा कायदा करण्यास सांगितले.

जमिनीची मालकी मिळविण्याकरिता जपानच्या कूळ-शेतकऱ्यांनी आतांपर्यंत पिढ्यान्पिढ्या चळवळी केल्या होत्या. त्या जरी दडपल्या गेल्या होत्या तरी त्यातून त्याची जमिनीची भूक तीव्रतेनें प्रकट झालेली होती व ती जपानच्या जमीनदारीला मोठा धक्का होता. त्यानंतर १९३० मध्ये जपानच्या शेतीमालात भावघट झाली होती तिचा, व कूळसंबंध व्यवस्थित करण्याकरिता पूर्वीच्या सरकारानें जी उपाययोजना केली होती, तिचा हि जमीनदारीवर प्रतिकूल परिणाम झाला होता. त्यात पुन्हा जपान देशाच्या मुख्य अन्नधान्यावर सरकारनें नियंत्रण घातले आणि दुसऱ्या महायुद्धात व त्यानंतर चलन-वाढ झाली; या सर्व कारणानी जपानची जमीनदारी गडगडण्याच्या वेताला आली होती.*

नवीन शेतकरी मुधारणा कायदानें (Agriculture Land Adjustment Act, 22 Dec. 1945) पुढील गोष्टी केल्या :

(१) गैरहजर मालकाकडून जमीनमालकीचे प्रत्यक्ष जमीन कसणाऱ्याकडे हस्तांतर झाले पाहिजे.

(२) जमीन न कसणाऱ्या कोणत्याहि मालकाकडून योग्य दरानें शेत-जमिनी खरेदी करता आल्या पाहिजेत.

(३) कुळाना जमिनीची विशी, त्याच्या प्राप्तीच्या प्रमाणात वार्षिक हप्ते देऊन, करावयाची आहे.

(४) ज्या कुळानी जमीन खरेदी केली त्यांना परत कूळ म्हणून वनवि-ष्याच्या धोरणापासून सरक्षण मिळाले पाहिजे.*

जनरल मॅकऑर्थरच्या या धोरणाच्या मुळाशी केवळ सामान्य जपानी शेतकऱ्यांचा कंवार नव्हता, जपानच्या एशतंत्री सरकारची राजकीय शक्ति

*The Land Reform in Japan, p. 16, 22. -Yasuo Kondo. (Published by the National Research Institute of Agriculture, Ministry of Agriculture, Tokyo, Japan.

शेतकऱ्यांच्या हुकमी परिश्रमातून निघणाऱ्या उत्पादनावर अवलंबून होती. आणि त्यावरच जपानची राजसत्ता राबविणारा सरजामदार-धर्म बलवान बनला होता. जनरल मॅकऑर्थर ने योजलेला हा कार्यक्रम सफल झाला तर जपानच्या राज्यसत्तेमध्ये पूर्ण सत्तातर होणे अपरिहार्य होते. काही का असेना, दोस्ताच्या योजनेप्रमाणे जपानच्या राजकीय क्षेत्रात नवीन तत्त्वाचा उदय झाला आहे असे दिसून येते. जनरल मॅकऑर्थरच्या लेखणीच्या फटकान्याने आज कुठे शेताची आणि देशाची मालक बनली आहेत.

मध्यपूर्वेतील देश—ईजिप्त, सीरिया, इराक, इराण

या सर्व देशात शेतीवर काम करणाऱ्यांपैकी मोठी सख्या भूहीनाचीच आहे जे काही शेतमालक म्हटले जातात त्यांची हि जमीन अशीच दीड-दोन एकर असते. तीवर त्यांचे पोट भागत नाही. ही स्थिति सुधारण्यासाठी मोठमोठ्या इस्टेटि आणि सरकारच्या ताब्यातील मोठमोठे भू-भाग मोडून त्यांची भूहीनात वाटणी करून देण्याच्या योजना या देशातून करण्यात आल्या आहेत.

ईजिप्तमधील शेतीची जवळ-जवळ निम्मी जमीन ही १५ टक्के जमीन-मालकांच्या ताब्यात आहे. इराणमध्ये ३०० कुटुंबाकडे ५० टक्के जमीन आहे. इराकमध्ये ८५ टक्के जमीन मोठमोठ्या जमीनदाराकडे आहे, तर सीरियामध्ये ६० टक्के जमीन मोठमोठ्या जमीनदाराकडे आहे. ही विषमता वाढून टाकण्याच्या दृष्टीने घरील देशात जे कायदे केले गेले आहेत व ज्या योजना आखल्या गेल्या आहेत, त्यातील मुख्य हेतु भूमिहीनाना जमीन देणे, त्या जमिनी लागवडीसाठी आणण्यासाठी त्यांना मदत करणे व त्यासाठी सहाकारी तत्त्वाचा अवलंब करणे हा आहे ज्या जमिनीचे वाटप करावयाचे त्या तीन प्रकारच्या असतात. सरकारी, यवफ व मोठमोठ्या इस्टेटि. त्याबाबतीत त्या त्या देशातील सरकारे प्रभावमाने योजना आखून वाटप करीत आहेत. ईजिप्त व सीरिया ह्या दोन देशांत शेत-जमिनीच्या मालकीची व माल-मर्यादा अनुक्रमे २०० एकर व १२५ ते २५० एकर इतकी ठेवली आहे. ज्या घंताऱ्यांना ही सरकारी जमीन मिळते त्यांनी जमिनीपो विमत लहान-लहान हप्त्यांनी साधारणपणे २० ते २५

वर्षात फेडात्रयाची असते. ह्या मुदतीत जमीन त्याला गहाण टाकता किंवा विकता येत नाही. वाटलेली जमीन प्रत्येक कुटुंबाला सरासरी ३। एकर पडते.*

भूमिहीनाना जमिनी देण्याबरोबरच त्यांच्या उत्पनात वाढ व्हावी म्हणून काही देशात काही मुदतीपर्यंत सारासूट देण्यात येते. इराणमध्ये जमीनदाराला शेतकऱ्याकडून मिळणाऱ्या खडातून जमीन-सान्याच्या २० टक्के भाग वायद्याने कापून घेतला जातो व त्याची समान विभागणी शेतकरी आणि 'सुधारणा व सहकारी निधि' यामध्ये होते. ह्या निधीतून ग्रामीण विभागात शिक्षण, रस्ते, सहकारी सस्था इत्यादि उभारण्यासाठी खर्च होतो.

पाकिस्तान

पाकिस्तानची ८५ टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. जमिनीचा मोठा भाग पाकिस्तानातल्या नबाब-जमीनदार-मौलवी-मुल्ला अशा मोठ्या जमीनदारांच्या मालकीचा होता

सन १९५९ मध्ये पाकिस्तानचे सेनापति जंगरल आदुबखान यांनी पाकिस्तानची सत्ता आपल्या ताब्यात घेतल्यावर १००० एकराहून अधिक मालकी असलेल्या जमिनी जमीनदारांच्या हातून काढून घेऊन त्या सामान्य शेतकऱ्यात वाटल्या, जमीनधारणा-शेतावर एकप्रकारे सीलिंग घातले.

मलाया

मलाया द्वीपसमूह किंवा इंडोचायना हा आज स्वतंत्र देश झाला आहे. तो शेतीप्रधान आहे. परंतु तेथे एकीकडे अतिशय मोठे जमीनदार आणि दुसरीकडे अतिशय लहान जमीनदार अशी जमिनीच्या बाबतीतली विपत्ता आहे येथे ७० टक्के जमीन काही थोड्या मोठ्या जमीनमालकांच्या हाती आहे आणि ३० टक्के लहान मालकांच्याकडे आहे, त्यामुळे सामान्य लोक

*Land Reform and Development in the Middle East- A Study of Egypt, Syria, Iraq -Doreen Warriner, p. 24, 32, 83, 140.

भयकर दारिद्र्यांत आहेत. शेतकऱ्यांच्या हक्काचे रक्षण केलेले नाही त्यामुळे ते जुलुमी जमीनदारांचे भक्ष्य बनले आहेत शेतकऱ्यांत असतोप आहे. आणि कम्युनिस्ट पक्षाने आपले पाय तेथे रोवण्याला ही संधि साधलेली आहे. मलाया राज्य-संघाच्या फौजी शासनाचा मुख्य अधिकारी ब्रिटिश जनरल सर जिराल्ड टेम्ब्लर गनिमी काव्याने लढणाऱ्या साम्यवाद्यांचा सामना करित होता. तो एकदा म्हणाला : "मला आपण शंभर पलटणी अधिक दिल्या तरी आवश्यक भूमि-सुधारणा-कायद्याचाचून मला साम्यवाद्यांचा पराभव करता येणार नाही. माझ्या कामापैकी १० टक्के काम फौजेची सबधित आहे, बाकीचे ९० टक्के राजकीय आणि आर्थिक आहे."

यावरून मलायाचे राजकारण जमिनीच्या वाटपार्शी कसे सबधित आहे ते कळून येईल.

ब्रह्मदेश

भारताच्या शेजारील ब्रह्मदेशात शेतीमध्ये काम करणाऱ्या लोकांची संख्या ६६॥ टक्के आहे. आणि १ कोटी ८० लक्ष एकर जमीन शेतीखाली आहे १९४१ साली या जमिनीपैकी जयल-जवळ अर्धा हिस्सा लोअर बर्मा-मधील कालव्याखालची सुपीक जमीन युरोपियन व भारतीय अशा परदेशी लोकांच्या हाती होती. तेथे १९३८ साली एक जुना टेनन्सी कायदा अमलात आणला गेला होता. आणि त्याने कुळाना सरक्षण देऊन माफक दरात खड ठरवून दिले होते परंतु न्यायालयानी हा कायदा १९४९ साली घटनावाह्य ठरविला त्यानंतर कुळानी ठराविक खड द्यावा असा कायदा पास झाला त्याने जमीनसाऱ्यांच्या दुष्पट खड ठरवून दिला १९४८ मध्ये जो जमिनीचा राष्ट्रीयकरणाचा कायदा पास झाला होता त्याने, गैरहजर मालवाहूत सरकाराने जमिनी सरकारी साऱ्यांच्या १२ पट खरम देऊन खरेदी करावयाच्या आणि त्या भूमिहीन शेतकऱ्यांना सबलतीच्या शर्तीवर वांटून द्यावयाच्या, असे ठरविले होते बर्मामध्ये अजून स्थिर सरकार नाही, त्यामुळे या प्रयोगाचा परिणाम अजून अजमावतां येत नाही.

आफ्रिकाखंडांतोळ राळ्टें

आफ्रिका खंडास आतापर्यंत 'कुभवर्ण' म्हणत होते युगानुयुगे या खंडांतोळ लोक, जगांत क्षपाटघानें प्रगत होत असलेल्या मुधारणेपासून अल्पित राहिले होते कोणाहि जवरदस्तानें बाहेरून पावे, आणि या शरीरानें घिप्पाड परन्तु मनानें भावदद्या प्रजेला लुवाडावे त्याच्या देशांतोळ सपत्ति त्याच्याच हातानी खणून काढून हिरावून न्यावी, त्याच्यावर जुलूम करावे, त्याना नयमीत अवस्थेंत ठेवावे आणि वेळी प्रसंगी त्याची कत्तल हि करावी, असा प्रकार चालत आला आहे सवध खडभर अत्यंत गुपीक व अनेक नद्यानीं मिजविलेली अशी शेतीलायक जमीन पसरलेली आहे. तेथील मूळचे लोक आपल्याला आवश्यक तेवढ्यापुरती जमीन कशीत आणि त्याच्या गरजाहि फार थोड्या असत परन्तु युरोपच्या अनेक देशांमधून लोमी गोरे लोक या खंडांत भिरले, अरबी भाषेंतोल सुरस गोष्टीपैकी सिद्दादच्या सफरीत त्याला जमा हिच्याच्या खाणी आढळून आल्या आणि त्यानें वचक वचक भरून हिरे वेचले त्या रीतीनें च डच, फेंच, इम्रज, पोर्तुगीज, आणि बेलजियन् लोवानी या खंडाचे हाती लागतील तसे तुकडे पाडून घेतले, आणि तेथें मळभाच्या व फळदागाच्या रूपानें संतोची कारखानदारी सुरु केली. आणि मूळचा त्या जमिनीचा मालक ? त्याला त्यानी गुलाम बनविलें. तो आपल्याच आईपासून वचित झाला. अजतागायत ही परिस्थिति कमी-जास्त प्रमाणात वायमच आहे.

परन्तु रावणाच्या लोनाच्या जागृतीची पहाट फुटत आहे. त्यात झुलू, विबुयु, वालुवा इ. आफ्रिकन वृष्णवर्णाय समाज परकीयांच्या पकडीतून सुटण्यासाठी सज्ज झालेला दिसत आहे राजकीय दृष्ट्या गोच्यानी बनविलेले या खंडाचे निरनिराळे विभाग स्वतंत्र होत आहेत यातूनच त्याना आर्मिग स्वातंत्र्याचाहि लाभ मिळणार आहे. तेथील क्षगडे मुख्यतः राजकीय स्वरूपाचे असले तरी त्याच्या पांटात शोरा जमिनदार विरुद्ध मूळचा काळा रीतमजूर असा खगडा समाविष्ट आहे. मूक्ति झाली तर जमिनीची आणि मजुराची दोघाची हि एकदमच होईल आणि आईपासून तुटलेले हेकरू पुन्हां आईला मिळेल.

भूमिहीन आणि भारताचें नियोजन

जमिनीची भूक योग्य वेळी निवारण झाली नाही तर समाजस्वास्थ्य व शांति टिकविणे अशक्यप्राय होते हे ऐतिहासिक सत्य भारतीय नेत्यांना अवगत आहे. आपल्या स्वातंत्र्याच्या आदोलनात या आर्थिक दुःस्थिती-कडे प्रथमपामून लक्ष पुरविले गेले आहे. हे ग्रामीण दारिद्र्य दूर करण्या-साठीच स्वराज्य हवे, असे राष्ट्रवादी सेवक जनतेला सांगत आले आहेत. राष्ट्रीय सभेच्या ध्वजावर मुद्रित केलेले चरख्याचे चिह्न याच गोष्टीची हमी देत आले आहे. स्वराज्यानंतर भारतात जमिनीची समान वाटणी व विकायतशीर रोजगार सर्वांना मिळेल असे आश्वासन दिले गेले आहे. १९३७ साली काँग्रेसच्या हातात अशात अधिकार येताच काँग्रेस मंत्रीमंडळानी प्राथमिक उपचार म्हणून खोती-जमीनदारी निर्मूलन, कूळ हक्क सरक्षण, सावकारी-नियंत्रण अशी कामे हाती घेतली. स्वराज्य मिळाल्यानंतर जमीनदारी पद्धति, निरनिराळ्या वतनदान्या आणि जमिनीशी संबद्ध असलेले शेतकरी आणि सरदार यांच्या मधले माठे मध्यस्थ कायद्याने नष्ट करण्यात आले, तरी सुद्धा जमीन प्रत्यक्ष वसणारा वर्गाच्या हाती गेली नाही. बिनकसणाऱ्या वर्गाच्या हाती अजूनहि मोठ्या प्रमाणावर जमिनी आहेत.

देशाच्या नियोजनाची आखणी करताना जमिनीची न्याय्य वाटणी हाहि नियोजनाचा भाग मानला गेला आहे. द्वितीय पंचवार्षिक योजनेच्या पुस्तकात पान ३१७ वर पुढील प्रमाणे मजकूर आहे :

“The pattern of village development envisaged for the future clearly assumes that the distinction within the village community between those who have land and those who are landless must disappear and that there should be equality of status and opportunity. The correct distinction then will be between workers with varying skills who may be engaged in different occupations both agricultural and

आहे त्याच बरोबर जमीन धारण करण्याची सुद्धा मर्यादा बाधून देण्यात आली आहे हे उपाय केवळ मुंबई राज्यातच नव्हे तर इतर राज्यातून हि आता हळूहळू अमलात आणले जात आहेत

असे सर्व ठरविण्यात आणि धरण्यात हेतु हा आहे की जमीन एका हाती केंद्रित करण्याची जी प्रवृत्ति आजपर्यंत चालत आली आहे तिला आळा घातला गेला पाहिजे आणि भूमिहीन शेतकऱ्यांवरिता जमीन शक्य तेवढी मोकळी करता आली पाहिजे हा प्रयत्न पुढे 'कमाल जमीन धारणेच्या' (Ceiling) कायद्याच्या रूपाने हाती घेतला गेला आहे यातून जी जमीन उपलब्ध होईल तिची भूमिहीन शेतमजुरांमध्ये वाटणी करण्याचा सरकारचा संकल्प आहे

नियोजन समितीच्या धोरणाप्रमाणे भूमिहीन हरिजन व आदिवासी शेतकऱ्यांना जमिनी देऊन त्यांना पुन्हा वसविण्याकरिता पहिल्या पंच-वार्षिक योजनेत काही राज्यात सरकारी जमिनी उपलब्ध करून देण्यात आल्या दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतहि अशीच तरतूद करण्यात आली अर्थात् यातून गरजेच्या मानाने फारच कमी जमीन उपलब्ध झाली आहे जमिनीची भूक मात्र आता बरीच वाढलेली आहे त्यामुळे आता मागणीहि वाढलेली आहे

परंतु कुळाना जमिनी देऊन अल्प जमीनवाल्यांचा आणि निव्वळ शेतमजुरांचा प्रश्न सुटलेला नाही त्या घरातहि आता जागृति आणि मागणी वाढू लागलेली आहे जातीची वर्गाची, अशी नाना मिये घेऊन ही भूक प्रकट होत आहे उत्तर प्रदेश, बिहार, गुजरात, महाराष्ट्र या प्रांतात प्रत्यक्ष वसणाऱ्या गरीब वर्गाच्या सघटना बनल्या आहेत आणि त्यांनी अनेक प्रसंगां सरकारकडे मोर्चे नेऊन जमिनीची मागणी केली आहे. या मागणीची तीव्रता दिवसेंदिवस वाढत आहे आणि येथे लोकशाही असल्यामुळे, लोक-प्रतिनिधीनाहि त्या तीव्रतेची जाणीव होऊ लागली आहे

कमाल क्षेत्रमर्यादा (Ceiling) चे दोन विरोध हेतू नियोजन मंडळाच्या मनात आहेत ते असे

(१) शेेत जमिनीच्या झालेल्या विभागणीचे आजचे स्वरूप आणि लहान-लहान शेताची बहुसंख्या लक्षात घेता कमाल क्षेत्र-मर्यादा ठरवून रयातून ज्यादा उपलब्ध होणारी जमीन फार मोठ्या प्रमाणात चाटता येईल असा फारसा सभव नाही असे दिसून आले आहे. तथापि प्रगतिशील सहकारी ग्रामीण अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी अशा प्रकारची विपमता कमी करणे आवश्यक आहे, त्याचबरोबर जमिनीची फेरवाटणी जितकी करणे शक्य आहे तितकी केल्याने व पडीत जमिनीवर भूमिहीनाना वसविण्यासाठी उपाययोजना अमलात आणल्याने भूमिहीन असलेल्या लोकसंख्येला उपजीविवेची साधने मिळण्याची संधि प्राप्त होते."

(Third Five Year Plan, page 93, para 95.)

(२) वर निर्दिष्ट केलेल्या घोरणानुसार जमीनविषयक सुधारणांचा कार्यक्रम जर अमलात आला तर भारतातील शेेतकरीवर्गापैकी बहुसंख्य लोक शेेतमालक होतील त्यांनी आपली सघटना करून वर्जाकरिता, खरेदीविक्रीकरिता, (वच्च्या मालाचा) पक्का माल करण्याकरिता, आणि गरजेच्या मालाचे वाटप करण्याकरिता स्वतःच्या सहकारी संस्था वाढाव्यात या दृष्टीने त्यांना उत्तेजन द्यावे आणि साहाय्य करावे. असे उत्तेजन आणि साहाय्य हे उत्पादनासाठी सहकारी संस्था त्यांच्या संमतीने करण्याच्या कामी देण्यात यावे. शेेत क्षेत्रापर्यंत जितक्या प्रमाणात अशा प्रकारच्या सघटना पांचविल्या जातील, तितक्या प्रमाणात छोट्या आणि आधिक दृष्ट्या न परवडणाऱ्या जमिनीमुळे उद्भवणाऱ्या अडचणी कमी करता येतील आणि प्रत्येक समाजातील असमर्थ घटकाना त्यांचे जीवनमान उचावण्याकरिता मदत देता येईल. जमीन सुधारणेचा प्रत्येक टप्पा जसजसा अमलात येईल तसतशी शेतीचे उत्पादन वाढविण्याकरिता आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था विविध मार्गांनी साधण्याकरिता अधिकाधिक पूर्ण मदत देणे शक्य होत जाईल या गोष्टीवर नेहमीच भर देण्यात आला आहे. शेेतसंघामध्ये अधिक ऐक्यभाव आला आणि ग्रामीण समाज अधिक बळकट झाला तर त्यामुळे त्या त्या ठिकाणी जप्त प्रमाणात त्यांच्या हातून

पुरुषार्थ होऊ लागेल आणि अधिक गतीने आर्थिक व सामाजिक प्रगति होऊ लागेल ”

(Third Five Year Plan, page 94, para 96)

भूमिविपयक विषमता कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यसत्तेकडून पुढे ठेवली गेलेली उद्दिष्टे आणि कार्यक्रम याचे दिग्दर्शन घेवपर्यंत केले उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य होण्याच्या दृष्टीने या कायदेशीर साधनाची कार्यक्षमता प्रत्यक्ष अनुभवाच्या कसोटीवर आता तपासली पाहिजे

: ५ :

कायद्याचा उपाय

जमिनीची सर्व मालकी कायद्याने सरकारची आहे, स्वतःला मालक म्हणविणारे हे वेचळ बहिवाटदार (Occupants) आहेत, ही कायदेशीर भूमिका आहे म्हणून कायद्याच्या कक्षेत राहून जमिनीची विल्हेवाट बरण्याचा सरकारला अधिकार आहे सरकारला समाजहिताकरता एकाबडून जमीन काढून दुसऱ्यास द्यावयाची झाली तर परंपरागत बहिवाटीच्या हक्काचा (Occupancy Rights चा) मौबदला देण्याची तरतूद वेली म्हणजे पुरे असो स्थिति आहे जमिनीची बहिवाट जर सरकारला बंदतून द्यावयाची असली तर लोकप्रतिनिधीकडून असा कायदा मजूर झाल्यास सरकारला ते बरता येईल

निरनिराळ्या राज्यसरकारानी आजपर्यंत जमीनमालकीतील विषमता कमी करण्याच्या बाबतीत जे कायदे केले आहेत ते तीन प्रकारचे आहेत :

(१) साक्षात् जमीन कसणाऱ्यावर होणारे अग्याय (सूड, घेदखली इ. बाबतचे) दूर करणे.

(२) जे शेतकरी, कुळ, म्हणूक साक्षीत, जमीन बसतात त्यांना जमिनीची मालकी देणे

(३) व्यक्तीकडे असलेल्या जमिनीचे प्रमाण विवक्षित मर्यादित ठेवून उपलब्ध होणारी जमीन भूमिहीनाना वाटून देणे.

कृळें म्हणून जमीन स्वतः कसणाऱ्या शेतकऱ्याच्या वावरीत आतापर्यंत कायद्यात कोणत्याही प्रकारचे पुरेसे सरक्षण दिले नव्हते. मालकाने स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे कुळाला पुढे शेत करण्याला द्यावे अगर न द्यावे अशी अनिश्चितता होती, त्याचप्रमाणे शेतकऱ्याने तयार केलेल्या पिकात खुद्द त्याचा हिस्सा किती असावा या सबधीहि स्पष्ट अशी काही कायदेशीर मर्यादा नव्हती म्हणजे शेतकऱ्याला शेतावरून काढून टाकणे (Eviction) आणि खंड (Rent) म्हणून पिकाचा वाटेल तेवढा हिस्सा त्याच्याकडून घेणे या गोष्टी मालक आपल्या इच्छेअनुरूप करू शकत होता या दोन्ही प्रकारच्या अनिश्चितता दूर करून कुळाला सुरक्षित करणे याबद्दलची तरतूद कुळासबधी केलेल्या कायद्यातून निरनिराळ्या राज्यात करण्यात आली.

जमिनीची भूक वाढली आहे, आणि त्यासबधी निरनिराळे राजकीय पक्ष व इतर सघटना प्रयत्न करीत आहेत हे पाहणाऱ्या जमीनदार आणि जमीनमालक वर्गांनी निरनिराळ्या राज्यात कुळाना भय आणि लोभ दाखवून काढून टाकण्याचा सपाटा चालविला तेव्हा त्या त्या सरकाराना यासबधी विशेष कायदे करून हा वेदखलीचा अन्याय थावविण्याचा प्रयत्न करावा लागला तरीहि तिला पुरता आळा बसला असे झाले नाही आणि हा गुन्हा करणाऱ्यांना शिक्षा झाल्या असेहि फारसे घडले नाही.

कुळाना सरक्षण देऊन कायमपणे त्यांनी जमीन वगैरे राहावी याबद्दलची जी तरतूद निरनिराळ्या राज्याच्या कायद्यात करण्यात आली त्यात 'स्वतः जमीन कसणाऱ्या' (Personal Cultivation) मालकाला स्वतःकरिता जमीन ठेवून घेण्याची तरतूदहि आहे. निरनिराळ्या राज्यात तिचे प्रमाण वेगवेगळें आहे मुंबई राज्यात अशी एक तरतूद करण्यात आली आहे की ठरविलेल्या तारखेपर्यंत जमिनीची ठरलेली किंमत कुळानी चेंदहजर मालकाला दिली तर सर्व जमिनीचा मालक कुळ हे बनते. मात्र जमीन धारण करण्याची कमाल मर्यादा कोरडवाहू ४८ एकर आणि बागा-

ईत १२ एकर ठरविण्यात आली आहे. केरळमध्ये ठरलेल्या मुदतीपर्यंत जमीनीची किंमत कूळ जरी भाग्य न शकले तरी सुद्धा त्याला त्या जमीनीवर शेती करण्याचा हक्क दिला गेला आहे. उत्तर प्रदेशात सरकार शेतकऱ्यांकडून सारा घसूल करते आणि जमीनदाराना जमिनीच्या मोबदल्याची रक्कम देते. तर दिल्ली प्रांतात शेतकरी सरकारी सारा भरतो त्याच बरोबर जमीनदाराला मोबदलाहि भरतो. हैद्राबाद राज्यात कोणत्याहि जमिनीचा मालकी हक्क शेतकऱ्याला देण्याचा अधिकार सरकारला मिळालेला आहे आणि त्या अधिकाराचा उपयोग करून कित्येक कुळाना जमिनीची मालकी दिली गेली आहे. मराठवाड्यात मुंबई सरकारने कुळाला अशा रीतीने स्वामित्व देण्याची व्यवस्था सर्व जिल्ह्यांना लागू केली आहे. विदर्भातहि मुंबईचा कूळकायदा १९५९ च्या प्रारंभापासून लागू करण्यात आला आहे.

सकृत्दर्शनी ठिवठिवाणी झालेले हे कुळाच्या हिताचे बायदे प्रगतिपर असलेले दिसतात आणि देशाचे नियोजन करताना कसणाऱ्याविषयी जो न्याय करावयाचा त्याला हात घातलेला दिसतो, परंतु या कायद्याची अमल्यजावणी होत असताना सर्वत्र जे अनुभव आले आहेत त्यात— (१) फारच थोडी कुळे मालक बनण्यासाठी प्रवृत्त झाली, (२) पुष्कळ कुळानी कूळपणाचा राजीनामा लिहून दिला, (३) मालकानी जमिनी पूर्ववत् आपल्याकडे ठेवून घेतलेल्या आहेत, (४) पूर्वीच्या कुळाकडून त्यांनी नोकरनामे लिहून घेतले आहेत हे अनुभव आहेत. त्याचप्रमाणे सडाच्या परिमाणात पूर्वीपेक्षा जरी सुधारणा झाली असली तरी कुळाना पिकाचा जास्तीत जास्त वाटा जाईल असे सर्रास घडत नाही. आता हेच परिणाम जर प्रत्यक्षात घडत असले तर कूळकायदा करून लोकसत्ताक सरकारने काय साधले म्हणायचे? कायदा अमून तो जवळ जवळ नसल्यासारखा झाला. असे होण्याची कारणे, उदाहरणार्थ मुंबईचा कूळकायदा घेऊनच, पाहता येतील.

या कुळकायद्यात जमीनमालकाला कूळवहिवाट रद्द करण्याचा हक्क अधिनियम ३१ अन्वये देण्यात आला आहे. त्यात म्हटले आहे की "जमीन-

मालकास जातीनें, जमीन कसण्यासाठी किंवा कोणत्याहि बिनशेतीच्या कारणासाठी जमिनीची खरीखुरी आवश्यकता असेल तर कबजा मिळविण्यासाठी नोटीस दिल्यानंतर व अर्ज केल्यानंतर कूळबहिवाट रद्द करण्याचा अधिकार आहे." या कलमाचा आधार घेऊन हजारो जमीन-मालकानी महसूल अधिकाऱ्याकडे कुळाकडून जमीन आपल्याकडे मिळण्याबद्दल अर्ज केले आणि पुष्कळांचे अर्ज मजूरहि होऊन गेले. आता, जमीनमालक शेतकरी कसा झाला ? तर या कायद्याच्या अधिनियम २, कलम ६ मध्ये मालकाला अशी सवलत मिळाली आहे की "(1) स्वतःच्या कुटुंबातील कोणत्याहि इसमाला अगमेहतीनें, अथवा (2) स्वतःच्या किंवा स्वतःच्या कुटुंबातील कोणत्याहि इसमाच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली मजुरीनें कामावर लावलेल्या मजुरावरवीं अथवा रोज रकमेत किंवा मालाच्या रूपात द्यावयाच्या वेतनावर ठेवलेल्या नोकरांकरवीं जमीन कसण्याला 'जातीनें जमीन कसणे' ही सजा लागू होऊ शकते" या सवलतीचा फायदा घेऊन आपण स्वतः जमीन कसणार आहोत असे कोणत्याहि गैरहजर मालक म्हणू शकेल यात नवल काय ? त्यामुळे कुळाच्याकडे लागू हाणारी जमीन मालकाकडे राहू शकली.

मालकाच्या हस्तून ज्या जमिनी मुटल्या त्या कुळाना अधिनियम ३२ अन्वये खरेदी करता येतात. अधिनियम-३२ के अन्वये जमिनीच्या खरेदीची रिमत ठरविण्यात आल्यावर ते 'कायम कूळ' असेल तर खरेदीच्या किमतीची पूर्ण रक्कम एका वर्षाच्या आत न्यायाधिकरणा (Tribunal) कडे अनामत ठेवली पाहिजे 'कायम कूळ' नमेल तर ही रक्कम एक वर्षाच्या आत ठोक रकमेत किंवा न्यायाधिकरण ठरवील तितक्या वार्षिक हप्त्यानी दरसात दरसोवडा ४॥ टक्के व्याजाच्या दराने न्यायाधिकरणाकडे अनामत ठेवली पाहिजे. पुष्कळांच्या बाबतीत असा रीतीनें रक्कम काढून अनामत ठेवणे क्षम्य नसल्यामुळे त्या जमिनी कुळाच्याकडे आल्या नाहीत.

या खेरीज पुष्कळ ठिकाणी मालकानी कुळाना धाकदपटशा दाखवून, पैमे पारन, त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन 'कूळहक्काचे राजीनामे' लिहून घेतले. अज्ञान मुलाच्या नावावर जमिनी पडवून कुळाला होणाऱ्या

विश्रीचा व्यवहार टाळला. या प्रकाराचेर उपाययोजना कूळकायद्यात नाही.

कूळकायद्याने समस्या सुटण्याला मदत झाली आहे असा अनुभव मात्र आलेला नाही. हा कायदा करणाराची मनोवृत्ति मालक व कूळ दोघाच्याहि बाबतीत स्पष्ट व निःसंशिग्ध नाही आणि भूमिहीनांना जमीन मिळून त्याची सख्या कमी व्हावी ही तरतूद तर त्यात नाहीच, त्यामुळे वाही बुळाना मालकी हक्क व शास्त्रती मिळाली असली तरी मालकी नष्ट करण्याची स्पष्ट कल्पना नसल्यामुळे घड मालकी सपत नाही, घड ती जिवत राहात नाही अशी अघंमेली अवस्था जमीनमालक-वर्गाची त्या कायद्याने केली आहे. कायद्यांतून पळवाटा निघण्याजोगी परिस्थिति असल्यामुळे कोर्टवाजी (Litigation) भरपूर वाढलेली आहे. त्या सर्वांचा परिणाम म्हणून समस्या सुटण्याऐवजी अधिक अवघड मात्र झाली आहे.

पुणे येथील 'गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिक्स' या संस्थेने या बाबतीत एक व्यापक पाहणी केली आहे. १९४७-४८ ते १९५२-५३ या पाच वर्षांच्या काळात या कायद्यामुळे काय काय बदल झाले ते त्यांनी अभ्यासले व त्यावरून खालील निष्कर्ष काढले आहेत :

“पूर्वी जितकी जमीन खंडाने दिलेली असे तिच्या—

- (१) ५० टक्के जमीन पूर्वेच्याच कुळाकडे राहिली;
- (२) २० टक्के जमिनीवरील बुळे बदलली;
- (३) २७ टक्के जमीन मालकानी स्वतः करण्यासाठी म्हणून परत घेतली, पण त्यातली पाच टक्के जमीन परत दुसऱ्या कुळाना दिली;
- (४) फक्त ३ टक्के जमीन कुळानी विकत घेतली ;
- (५) आणि शिवाय पूर्वी खंडाने न दिलेल्या जमिनीपैकी सुमारे ४ ते ५ टक्के जमीन कूळ-वसणुकीखाली घेत राहिली.

“याचा अर्थ असा की, १९४७-४८ साली जी परिस्थिति होती त्यात फारसा फरक पडला नाही. त्यावेळी सुमारे ३ टक्के जमीन खंडाने

दिलेली असे. त्यापैकी जेमतेम १ टक्का कुळानी विकत घेतली. आणि सुमारे ४-५ टक्के जमीन मालकानी परत आपणाकडे घेऊन रवतः वसायला सुरुवात केली, अर्थात् 'स्वतः' म्हणजे नोकराकरवीच ही वसाणूक चालते. हे नोकर मजुरीवर न नेमता त्याच्याशी खडाचा करार झालेला असतो फक्त कागदोपरी त्याचा 'कूळ' म्हणून उल्लेख न करता 'नोकर' म्हणून उल्लेख केला जातो. दुसरे मालक आपली जमीन नव्याने कुळाना देत होतेच थोडक्यात जमिनीचा फार मोठा हिस्सा अद्यापहि गैरहजर मालकाच्या मिरासदारीखाली राहिला व त्यापामून होणारे कुप्परिणाम चालू राहिले." *

कूळ-कायदे (Tenancy Laws) करून कुळाना जमिनीचा घाटा उपभोगण्यासाठी हक्कानें मिळावा या दृष्टीनें मुंबई राज्याप्रमाणेच इतर-हि राज्यात अशा प्रकारचे कायदे करण्यात आले आहेत आणि तेथेसुद्धा कायद्याच्या अमलबजावणीचा असाच अनुभव येत आहे 'वसायान्याला मालक' वनविण्याच्या व्याख्येत भूमिहीन दोतमजूर तर कोठेहि या कायद्यात वसविलेला नाही. आणि कुळाची अवस्था कागद्यानंतरहि वर वर्णन केली त्याप्रमाणे आहे. आतां भूमिहीनावरिता केलेल्या 'कमालक्षेत्र धारणा'-च्या कायद्याची स्थिति पाहू.

: ६ :

सीलिंग (धारणा क्षेत्राची कमाल मर्यादा)

देशातील भूमिहीनाचा प्रश्न सोडविण्याचे अगत्य लक्षात घेऊन नियो-जन-मंडळानें अंगरेज या हॉर्सेना, मंडळी जमीन-मालकाच्या हातांतून जमीन मोसळी करण्याचे तत्त्व स्वीकारते. निरनिराळ्या राज्यसरकाराना त्यानें कमाल क्षेत्र-मर्यादा (Ceasing) ठरविण्याचा आदेश दिला परंतु कोणत्याहि

*Working of Bombay Tenancy Act 1948—Report of Investigation. —By V. M. Dandekar and G. J. Khudanpur.

कारणाने वीं होईना दुसरी पंचवार्षिक योजना पुरी होईपर्यंतमुद्दा राज्यसरकारांनी त्या सबधीचा कायदा आपल्या विधिमंडळात आणला नाही. १९५९ च्या काँग्रेसच्या नागपुर अधिवेशनात 'कमाल क्षेत्र-धारणा' (Ceiling) वद्दल पुढीलप्रमाणे ठराव करण्यात आला होता:

“जमीन-सुधारणेच्या बाबतीत असलेली अनिश्चितता घालविण्या-परिता आणि शेतकऱ्याला स्थिरपणा आणण्याकरिता आज असलेल्या आणि पुढे निर्माण होणाऱ्या जमिनीची कमाल-क्षेत्र-मर्यादा निश्चित करण्यात यावी आणि त्या हेतूने तसेच मध्यस्थ काढून टाकण्याच्या दृष्टीने १९५९च्या अखेरीपर्यंत सर्व राज्यामधून कायदेशीर तरतुदी करण्यात याव्यात.”

(नागपूर काँग्रेस ठराव, १९५९)

यानंतर मात्र सरकारी चर्चे फिरू लागली आणि निरनिराळ्या राज्यात 'कमाल जमीन-धारणा' सबधीचा कायदा होणार असल्याचा बोलबोला होऊ लागला. हितसंबधीवर्ग म्हणजेच मोठमोठ्या जमिनीचे मालक आणि त्यांच्या सघटना स्वसरक्षणासाठी अगोदरच सज्ज होऊन बसल्या होत्या. त्या तद्विरोधी प्रचार करू लागल्या. अर्थात् केवळ प्रचार करूनच हे लोक थाबले नाहीत, तर कायद्याच्या कक्षेत बमेल अशा रीतीने त्यांनी आपल्याकडे असलेल्या जमिनीच्या आपसात वाटण्याहि करून टाकल्या. अर्थात् ही क्रिया याचवेळी जोराने चालू झाली असली, तरी तिचा प्रारंभ मात्र कूळकायद्याच्या जन्माचे वेळीच-म्हणजे ७-८ वर्षापूर्वीच-झाला होता. त्यामुळे जमीन-मालकाकडून जमीन काढून घेऊन ती भूमिहीनाना उपलब्ध करून देणे शकास्पदच झाले आहे आणि ही गोष्ट लोकसभेमध्ये व. प. गोविंदवल्लभ पंत यांनी सीलिंग वद्दल बोलताना स्पष्ट शब्दात कबूल केली होती.

आतापर्यंत ज्या राज्यात 'कमाल क्षेत्र-मर्यादे'चे कायदे झाले आहेत, त्यांच्यापैकी ज्याची जेवढी माहिती आज हाती आली आहे, तेवढी पुढे माडली आहे ही माहिती अ भा काँग्रेस कमिटीने निरनिराळ्या राज्य-सरकारकडून मुद्दाम मागविली होती :

प. बंगाल 'प बंगाल जमीन मुधारणा कायदा, १९५५' या कायद्यान्वये २५ एकर ही क्षेत्र-मर्यादा पुढील होणाऱ्या जमीन-धारणेची मर्यादा म्हणून ठरविण्यात आली आहे. या राज्यात मध्यस्थ जमीनदार वर्गरे वर्गांना सरकारच ठरविलेल्या दराप्रमाणे जमिनीचा मोबदला (Compensation) देते आतापर्यंत सरकारने २ लक्ष ६९ हजार एकर शेतीची जमीन आणि २ लक्ष ७५ हजार एकर विंगर शेतीची म्हणून असलेली जमीन ताब्यात घेतली आहे. आणखीहि जमीन सरकारकडे येईल अशी अपेक्षा आहे. शिवाय काही लाख एकर जंगलची जमीन आणि इतर जमिनी याचाहि ताबा सरकारकडे आला आहे.

प बंगाल सरकारकडे जी उपरिनिर्दिष्ट जमीन आल्याचे म्हटले आहे ती जमीनदारी-निर्मूलन-कायद्याच्या परिणामातून मिळालेली आहे. त्या कायद्यात कमाल जमीनधारणाची तरतूद केलेली होती.

उत्तर प्रदेश- उ प्र. राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. चंद्रभान गुप्ता, आपल्या सरकारने केलेल्या सीलिंग-कायद्याबद्दल बोलताना म्हणाले : "आम्ही सीलिंगचा कायदा केला आहे, पण त्याचा जमिनी मिळण्यास आम्हाला उपयोग झालेला नाही कायदा होण्याच्या पूर्वीच जमीन-मालकानी जमिनीची वाटणी निरनिराळ्या नातलगाच्या नावाने करून टाकली आहे. आता आम्ही यत्राच्या सहाय्याने शेती करून शेतीचे उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न करू. पण आमचा कायद्याचा हेतु सिद्धीस गेलेला नाही."

उत्तर प्रदेश सरकारने चालू (Existing) जमीन धारणाच्या क्षेत्रावर ४० ते ८० एकराची मर्यादा घातली आहे. आणि पुढे होणाऱ्या जमीन-धारणावर (Future holdings) १२½ एकराची मर्यादा घातली आहे.

मध्यप्रदेश-या राज्यात वायव्य वागायती क्षेत्राची मर्यादा २८ एकर व इतर जमिनीची ८४ एकरापर्यंत ठेवण्यात आली आहे या कायद्यामुळे ८ लाख एकर जमीन वाटण्याकरिता मोकळी होईल अशी अपेक्षा होती, परन्तु या उपादा जमिनीची विल्हेवाट लावण्याकरिता जमीन-मालकाना २ वर्षांचा अवधि मिळाल्यामुळे या काळानंतर कितीसी जमीन उपलब्ध होईल हे आताच सांगणे कठीण होईल, असे त्या सरकारचे म्हणणे आहे

आंध्र-या राज्यात या कायद्याने मालकाकडे जमीन राहून ज्यादा जमीन किती उपलब्ध होईल याचा अंदाज लावणे राज्य सरकारला शक्य झाले नाही. कायद्याने चालू (Existing) क्षेत्र धारणावर २७ ते ३१२ एकराची व पुढील (Future) क्षेत्रधारणावर १८ ते २१६ एकराची मर्यादा घातली आहे.

राजस्थान-या राज्यात कमाल मर्यादेचा कायदा मंजूर झालेला आहे. ३० स्टॅड्डेड एकराची ही मर्यादा आहे. परंतु त्यामुळे किती जमीन वाटपासाठी उपलब्ध होईल, याचा निश्चित आकडा मिळण्याजोगा नाही. सरकारच्या पूर्वीच्या अंदाजाप्रमाणे या कायद्याने ८० लाख एकर जमीन वाटण्यासाठी उपलब्ध होईल असा अंदाज होता, परंतु आता हा आकडा वरिष्ठ कमी होईल असे सरकारचे म्हणणे आहे.

बिहार-येथे कायदा झाल्यावर त्यातून जी ज्यादा जमीन उपलब्ध होईल ती ग्रामपंचायतीच्या ताब्यात राहिल आणि भूमिहीन शेतमजूर व लहान लहान शेतकरी यांच्या सहकारी शेती-सोसायट्यांच्या द्वारा त्यांची वसणूक केली जाईल, असे ठरविण्यात आले आहे.

या विलाप्रमाणे ३० ते ९० एकर जमीन हे कमाल प्रमाण ठरविण्यात आले आहे. अविभक्त हिंदु कुटुंबातील ज्या व्यक्तीला एखाद्या जमिनीमध्ये हिस्सा मिळाला आहे किंवा मिळू शकतो तो जमीनधारक म्हणून मानला जाईल. म्हणजे हा कायदा लागू होत असताना कुटुंबात वाटण्या झाल्या आहेत असा त्याचा अर्थ मानला जाईल. कमाल क्षेत्राचा कायदा लागू होणार हा गाजावाजा वरीच वर्षे होत असल्यामुळे वन्याच कुटुंबानी आपल्या वाटण्या करून टाकल्या आहेत. त्यामुळे ज्यादा जमीन १॥ लाख स्टॅड्डेड एकरापेक्षा जास्त मिळणार नाही असा अंदाज आहे, पण या मिळालेल्या ज्यादा जमिनीतील मोठा भाग कुळाकडे जाईल त्यांना 'बहिष्वाटदार रयत' हा दर्जा मिळून ती जमीन प्राप्त होईल, म्हणून त्यातून फक्त साधे २॥ लाख एकरच जमीन भूमिहीनाकरिता उपलब्ध होण्याचा सभ्य आहे.

या कायद्यात आपत्ती एक विशेषता दाखल केली गेली आहे ती इतर राज्याच्या कमाल धारणा-क्षेत्राच्या कायद्यात नाही ती म्हणजे 'लॅण्ड लेन्ही' ही होय या कलमान्वये १ ते ५ एकर जमीन असणाऱ्याकडून त्याच्याकडे असलेल्या एकूण जमिनीचा २०वा भाग, ५ ते १० एकरापर्यंतच्या जमीन-मालकाकडून १० वा भाग व २० किंवा त्यावर जमीन असलेल्याकडून ६ वा भाग सरकार वसूल करणार आहे ता २५ डिसेंबर १९६० रोजी किंवा त्यानंतर ज्यानी याप्रमाण आपली जमीन मूदानात दिली असेल किंवा जे देणार असतील त्यांना तेवढ्या जमिनीच्या वावतीत 'लेन्ही'ची सूट मिळणार आहे

पंजाब-या राज्यात मुंबईतील कूळवायद्यासारखाच कुळाना सरक्षण देणारा कायदा १९५३ व १९५५ साली अनुक्रमे 'पंजाब कूळसरक्षण कायदा' (Punjab Security of Land Tenant Act 1953) आणि पेप्सु कुळ व शेतजमीन कायदा १९५५' (The Pepsu Tenancy and 'Agricultural Land Act 1955) असे अमलात आले आहेत. या कायद्यान्वये जमीन-मालकाला किंवा कुळाला स्वतःच्या कसणुकीकरिता म्हणून जास्तीत जास्त ३० स्टॅण्डर्ड एकर किंवा ६० साधे एकर जमीन ठेवण्याचा आणि ५० स्टॅण्डर्ड एकर किंवा १०० साधे एकर जमीन बेदखल झालेल्या इसमाना घेण्याचा, अधिकार मिळाला आहे

१९६० जानेवारीपर्यंत हातीं आलेल्या अहवालाच्या आधारावर ज्यादा म्हणून जाहीर केलेले प्रत्यक्ष क्षेत्र १ लाख ६६ हजार स्टॅण्डर्ड एकरापर्यंत उपलब्ध होईल असा अंदाज आहे या राज्यात ज्यादा जी जमीन प्राप्त हाईल ती फक्त भूमिहीन शेतमजुरामध्येच न वाटली जाता लायक कूळ वर्गरेनाहि दिली जाईल आताच्या अंदाजावरून ४० हजार भूमिहीनाना या जमिनीवर बसविता येईल आणि प्रत्येक भूमिहीन कुटुंबाला ५ स्टॅण्डर्ड एकर जमीन वाटावयाची म्हटले तर २ लाख स्टॅण्डर्ड एकर क्षेत्र लागेल

मद्रास-१९६० मध्ये सीलिंगसंबंधीचे विल असेव्हीमध्ये दाखल झाले या कायद्यामुळे किती ज्यादा जमीन उपलब्ध होईल त अंदाजाने देखील सांगता येत नाही असे या सरकारचे म्हणणे आहे या जमीन देण्याच्या

घोरणानुसार फक्त भूमिहीन आणि स्वतः शेती वसू इच्छिणारे गरीब लोक हेच त्याच्या नावावर विनाभोवदला जमीन वरून घ्यायला लायक ठरविले गेले आहेत.

या कायद्याप्रमाणे ५ भाणसाच्या एका कुटुंबाला जास्तीत जास्त ३० स्टॅण्डर्ड एकर जमीन राहिल. पाचाहून जास्त भाणसे असतील तर ज्यादा प्रत्येक भाणसाच्यामागे ५ स्टॅण्डर्ड एकर या हिशोबाने परन्तु कुटुंबाकडे एकूण जास्तीत-जास्त ६० स्टॅण्डर्ड एकर जमीन राहिल.

धरील सर्व माहिती [A. I. Congress Committee, Economic Review, January 1961] वरून घेतली आहे

केरळ-या राज्यात १५ ते ३७ ३ एकराची मर्यादा घालण्यात आली आहे. या कायद्याने जमीन किती उपलब्ध होईल हे निश्चित सांगता येत नाही.

ओरीसा-२५ ते १०० एकर ही क्षेत्रमर्यादा ठरविली गेली आहे

आसाम-चालू क्षेत्र-धारणावर ५० एकराची व पुढे होणाऱ्या क्षेत्र-धारणावर ३० एकराची मर्यादा घालण्यात आली आहे.

बिल्ली व हिमाचलप्रदेश-३० स्टॅण्डर्ड एकर मर्यादा ठरविली आहे.

मणिपूर व त्रिपुरा-२५ स्टॅण्डर्ड एकर ही मर्यादा आहे.

म्हैसूर-रु. ३६०० निव्वळ उत्पन्न देण्याइतकी जमीन प्रत्येक कुटुंबाकडे राहिल, असे ठरविण्यात आले आहे.

जम्मू-काश्मीर-भारताच्या इतर भागात कमाल क्षेत्रधारणा-कायदे होण्यापूर्वी बरीच वर्षे जमीन-धारणावर मर्यादा घालण्याचा कायदा या राज्यात करण्यात आला होता त्या अनुसार चालू (existing) व पुढील (future) जमीन धारणावर २२ ३/४ एकर ही मर्यादा ठरविण्यात आली आणि आतापर्यंत चालू जमीन-धारणावरील मर्यादेप्रमाणे जमीन निश्चित करण्यात येऊन २ ३/४ लाख एकर जमीन भूमिहीनांमध्ये वाटूनहि टाकली गेली आहे

गुजरात-द्विभाषिक मुंबई राज्यांत असतानांच या भागांतील कमाल क्षेत्र-धारण विल त्यावेळच्या असेव्लीपुढे आले होते. परंतु मघत्या भाषिक घडामोडीच्या काळात ते मागे पडले होते. नंतर १९६० च्या सप्टेंबर महिन्यात ते नव्या गुजरात असेव्लीपुढे माडण्यात आले. त्या विलाप्रमाणे जमिनीचे चार वर्ग पाडण्यात आले आहेत ते असे:-

(१) जिरायत (२) भातपिकी (३) हगामी बागायती आणि (४) नित्याची बागायती. कमाल क्षेत्र-धारणाची मर्यादा जिरायत जमिनीची १३२ एकर आणि विमान मर्यादा ५६ एकर ठरविण्यात आली आहे. अर्थात जमिनीचा विकाऊपणा लक्षात घेऊन तेथे-तेथे त्याप्रमाणे ही मर्यादा बांधण्यात आली आहे कोणत्या खेड्यात कोणती जमीन या मर्यादेत येईल याची जिल्हादार रायध यादीच विलाळा जोडली आहे. साजगी विहीरीवर मिजन असलेल्या जमिनी बागायती न ठरविता जिरायत ठरविण्यात आल्या आहेत. त्यामुळे जमिनीची वसूल मरामत करून जास्त पिके काढण्याला प्रेरणा राहिल, असे सरकारचे म्हणणे आहे. या बायद्याने अन्नधान्य-उत्पादनाला घनता वसूल नये म्हणून ज्या सलग भोंड्या टापूवर (Blocks वर) आतापर्यंत पुष्कळ भाडवली रच बेल आहे, जे गुप्तपटित झालेले आहेत आणि जे भोंडले अगता उत्पादनात घट होईल असे वाटते, असे मध्य टापू या बायद्याच्या यशतून यगळणे आहेत. अर्थात मुधारलेले पी-बियाणे तयार करणे, नवीन नवीन पिकाचा प्रयोग करणे, आणि उत्कृष्ट प्रकारची पोती करणे या मयधीच्या अटी पाळण्या तरच त्यांना या बायद्या-तून यगळण्यांत येईल, असे ठरविण्यात आले आहे. स्थानिक स्वराज्य-संस्था, विद्यापीठांच्या निदानाकरिता निर्माण झालेल्या पब्लिक ट्रस्टच्या, इम्प्लिअन्सच्या मालकीच्या जमिनी, तसेच सहकारी मध्यातडे लॅण्ड मॉर्गेज यंत्रणेचे अगलेल्या व नूदान समितीकडे अगलेल्या जमिनींना या बायद्या-तून यगळण्यांत आणे आणि जमिनींच्या पोर्कट वांटण्या किंवा तब्दिली करून या बायद्याच्या उद्देगानाच हरनाळ पासला जाऊ नये याकरिता असा प्रकारच्या वांटण्या किंवा तब्दिली, ज्या १५ जानेवारी १९५९ नंतर झाल्या अगली, त्या प्रामाणिक आहेत अशी कलेक्टराची रायी झाली नसेल तर निषारसुत घेण्या जाणार नाहीत.

खातेदाराची स्वतःचीच जमीन नव्हे तर त्याच्या बायकोच्या, अज्ञान भुलाच्या नावावर असलेली जमीनमुद्धा या कायद्यात धरली जाईल.

(Economic Review Jan. 1961)

महाराष्ट्र-महाराष्ट्र सरकारने कमाल क्षेत्र-धारणेसंबंधी जो कायदा केला आहे, त्याचे उद्दिष्ट सांगताना म्हटले आहे की-

(१) महाराष्ट्र राज्यातील शेतकरी वर्गात शेतजमिनीची ग्याम्य घांटणी व्हावी या करिता आणि विशेषकरून भूमिहीन लोकांना स्वतःला फसण्याला जमीन मिळावी म्हणून हा कमाल क्षेत्र-धारणे (Ceiling) चा कायदा करण्यात येत आहे.

या कायद्याने क्षेत्र-धारणाची कमाल मर्यादा ठरविण्याकरिता पुढील प्रमाणे जमिनीचे ४ प्रकार पाडण्यात आले आहेत :

अ (१) सरकारने बांधलेल्या पाटबंधान्यातून सतत मिळणाऱ्या पाण्याखाली भिजणारी जमीन,

(२) वर्षातून फक्त ८ महिने वरील रीतीने पाणी मिळणारी, किंवा सरकारने बांधलेल्या पाटबंधान्याच्या जवळ सतत पाणी असणाऱ्या विहीरीतून पाणी मिळत असलेली जमीन, किंवा सरकारने बांधलेल्या पाणी-साठ्यातून पाणी वर काढून भिजली जाणारी जमीन,

(३) वर्षातून फक्त ४ महिने सरकारने बांधलेल्या पाणी-साठ्याच्या योजनेतून पाणी मिळणारी जमीन, आणि

(४) वरीलपैकी कोणत्याही प्रकाराखाली न येणारी कोरडेबाहू जमीन.

(ब) कमाल धारणा-क्षेत्र खालीलप्रमाणे राहणार आहे--

१ ला प्रकार— १८ एकर

२ रा „ — २७ „

३ रा „ — ४८ „

४ या „ — ६६ ते १२६ एकर

- (क) महाराष्ट्र राज्यांतोळ प्रत्येक जिल्ह्यांत ह्या कायदा कोणत्या स्थानिक क्षेत्राला लागू होऊं शकतो तें कायद्याच्या शेवटी एक यादी (Schedule) देऊन दाखवून देण्यात आले आहे. व त्या स्थानिक क्षेत्रांत कोणत्या प्रकाराखाली किती कमाल जमीन धारण करता येईल ते व भरपाईचा दर दाखविण्यात आला आहे.
- (ड) ४ ऑगस्ट १९५९ नंतर जर कोणी आपल्या नावावर असलेली जमीन चाटली किंवा तब्दिल केली असेल तर ही चाटणी किंवा तब्दिली कमाल मर्यादेचा हिशोब करण्याच्यावेळी लक्षात घेतली जाणार नाही.

या कायद्यातून सरकारी, स्थानिक स्वराज्य-संस्थेच्या आणि विद्यापीठाच्या जमिनी वगळण्यात आल्या आहेत. ज्या पाजरापोळाच्या किंवा गोशाळाट्रस्टच्या जमिनीच्या उत्पन्नाचा खर्च ट्रस्टच्या उद्दिष्टाकरिता होतो अशा ट्रस्टच्या जमिनी आणि शेतकी सोसायटीच्या जमिनी कायद्याच्या काळेतून वगळण्यात आल्या आहेत.

महाराष्ट्र सरकारच्या अदाजाप्रमाणे या कायद्यामुळे सुमारे ११ लाख एकर जमीन भूमिहीनाना वाटण्याकरिता उपलब्ध होण्यासारखी आहे. परंतु वस्तुस्थिति पाहता, कूळकायद्याच्या वेळीच जमिनीच्या आपसात कायदेशीर चाटण्या खातेदारांनी करून टाकल्यामुळे, जमीन २-३ लाख एकरापेक्षा अधिक मिळेल असे चिह्न दिसत नाही.

सदरहू कायद्याचे हे स्वरूप पाहिल्यानंतर निरनिराळ्या राज्य सरकाराची सद्बुद्धि लक्षात घेऊनहि असे म्हणणें भाग आहे की भूमिहीनाचा प्रश्न मोडविण्याकरिता जितके धाडस आणि हिमत या सरकाराच्या जबळ असायला पाहिजे तितकी ती नाही. १९४७ च्या नोव्हेंबर मध्ये दिल्ली येथे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भरलेल्या पहिल्या अ. मा. काँग्रेस कमिटीच्या बैठकीत काँग्रेसच्या उद्दिष्टासंबंधीचा जो ठराव करण्यांत आला होता त्यांत जमिनीच्या मालकी हक्काबद्दलचे जें तत्त्व प्रथित करण्यांत आलें ते पुढील प्रमाणें आहे :

“जमीन व तिच्यातील सारी संपत्ति आणि उत्पादनाची व विनिमयाची सारी साधनें समाजाच्या मालकीची असावीत व समाजांनें समाजाच्या हितासाठीं म्हणून त्याचा वापर करावा” १९४८ साली काँग्रेसनें आपली आर्थिक कार्यक्रम समिति नियुक्त केली होती व तिनें जमीनमालकीची कमाल मर्यादा निश्चित करावी अशी शिफारस केली होनी. पुढें डॉ. जे. सी. कुमारप्पा यांच्या अध्यक्षतेखाली १९५१ साली काँग्रेसनें ‘शेती सुधारणा समिति’ नेमली होती, त्या समितीने सुद्धा हा कमाल-मर्यादेचा प्रश्न आपल्या अहवालान्त दाखल केला होता या प्रश्नाकडे आतापर्यंत एकसारखें दुर्लक्ष करण्यात आले. कूळकायद्यामुळें मर्यादित प्रमाणात वा होईना सरकारानीं प्रगति केली, परंतु भूमिहीनांच्या प्रश्नाला हात घालणे सरकाराला अवघड वाटले. काँग्रेसने जमीन-सुधारणेबाबत जे ठराव केले त्याची अमलबजावणी काँग्रेसतर्फे निवडून गेलेल्या प्रतिनिधींकडून कायदेमंडळात व्हावी अशी अपेक्षा असणे स्वाभाविक आहे परंतु अशा स्वरूपाची जमीन-सुधारणा विलें कायदेमंडळात आणण्यालाच मुळी वेळ लागला, याचे कारण खुद्द काँग्रेस-पक्षातच अनेक प्रतिनिधींची या प्रश्नाच्या बाबतीत अनुकूलता कमी होती. श्री. जवाहरलालजी आणि त्यांच्यासारखे इतर नेते यांच्या दडपणामुळें काँग्रेसमध्ये तसे ठराव झाले परंतु जेव्हा कायदेमंडळात विलाच्या रूपानें ते ठराव आले तेव्हा पक्षातील लोकच त्याला आंतून विरोध करू लागले. पण बाहेरच्या परिस्थितीचे व इतर विरोधी पक्षावहि दडपण असल्यामुळें सत्ताधारी पक्षाला यासंबंधी कायदे करणें भाग पडले. ते केले नसत तर त्याचे पुरोगामित्व आणि समाजवाद सिद्ध झाला नसता पण या कायद्याची अमलबजावणी होताना पुन्हा दिरगाई होत जाईल अशी मागील इतिहासावरून साधार भीति वाटते. एक तर कायद्याचे रूप जितके प्रातिकारी असले पाहिजे तितके होऊ शकतेले नाही, आणि दुसर म्हणजे टप्प्या-टप्प्यांनीं पाऊल पुढें पडत आहे. वाळाच्या मागणीबरोबर पाऊल न पडल्यामुळें कायदे अपुरे ठरत जात आहेत.

भारतातील १॥ कोटी भूमिहीन कुटुंबांकरिता आतां जवळ जवळ ७॥ कोटी एकर जमिनीची गरज आहे हें गृहीत घरले म्हणजे कमाल-मर्यादेच्या वर करवतातून जी जमीन भूमिहीनांना वांटण्याकरितां म्हणून

मिळेल तिचे प्रमाण गरजेपेक्षा फारच कमी असल्याचे आढळून येईल. त्याचे कारण जमीनवाला यमं समाजहिताच्या दृष्टीने अजून विचार करीत नाही आणि म्हणून आपल्या हातातून जमीन वेगळी करण्याच्या बाबतीत तो खळ-खळ करीत आहे, कापचातून पळवाटा शोधीत आहे हे आहे आणि तशी सधि त्यांना मिळण्यासारखी तरतूद कायद्यातहि राहिलेली आहे उदा० कमाल-मर्यादेच्या हिशोबासाठी कायद्याच्या अमलाच्या ज्या तारखा घरल्या आहेत त्यापूर्वी किन्हेच वर्षे निरनिराळ्या राज्यात जे जमीनदारी-निर्मूलनाचे व कूळनरक्षणाचे कामदे होत गेले, त्यांनी काही मर्यादेपर्यंत 'कमाल धारणा-क्षेत्र' ठरविण्याच्या प्रश्नाला हात घातला होता आणि तेव्हापासून जमीन-मालक-यमं स्वहेतुसरक्षणार्थ घडपड करू लागला व त्यांनी आपसात वा अन्य रीतीने वाटाघाट वसेल असे जमिनीचे वाटपहि करून टाकले. हे पूर्वी म्हटलेच आहे.

कमालमर्यादेचे क्षेत्र ठरविताना, एका कुटुंबाकडे तीन कुटुंबाचे जास्तीत जास्त क्षेत्र राहावे असे नियोजनमंडळाने मानले आहे त्यामुळे भाडोत्री मजुराबद्दल नित्य मजुरीने घेता करून घेण्याला त्याने अतसर राहिला आहे, आणि म्हणून भूमितीन मजुराबाब यमं कायमचा राहिल अशी परिस्थिति स्थानून निष्पन्न होत आहे ज्याप्रमाणे कूळ कायद्यात "जानीने कसणूक" या शब्दाची व्याख्या घेण्यात चूक करून ठेवली आहे, तशीच कमाल मर्यादा ठरविताना वरील प्रकारची चूक करून ठेवली गेली आहे अशा पळवाटामुळे कायद्याने उद्दिष्टच नाहीने होण्याला एव प्रकारे मदत होते. कूळकायद्याने जमीन पेतली तर मुकदमेवाजो (Litigation) इ. वाढते. सीलिंग बनवले तर त्यापुढी काही गिथत नाही, कारण खालचे मॉडिंग ठेवले तर मात्रा लोभ अगत्य होतील आणि मोबदला जास्त घावा लागेल, वरचे ठेवले तर गरिबांसाठी काही जमीन उपलब्ध होण्याची फारशी वास्तविक राहूत नाही. म्हणून कूळवडदा काय, जमीनदारी-निर्मूलन कायदा काय किंवा कमाल क्षेत्र धारणा कायदा काय त्यांनी काही मर्यादेपर्यंत जरी भूमितीनाना बंधन करणाऱ्याकडे पाठ टाकते असले आणि कायद्याने सामाजिक न्यायाचा प्रश्न मोडविण्याचा पुरावा देला असला तरी आजच्या परिस्थितीत मालक-सोरायी भाडोत्री शिोयी मनोवृत्ति कायम असताना हा प्रश्न संपूर्णपणे

सुटणे कसे असभवनीय आहे हे आतापर्यंतच्या विवेचनावरून उघड होईल असे वाटते नियोजन मडळाचाहि हिशोब ८-९ लाख एकर जमिनीपेक्षा जास्त जमीन सीलिंगच्या कायद्याने उपलब्ध होणार नाही असाच आहे

भूमिहीन दौतक्याना काही-ना-वाही प्रमाणात तरी जमीन देण्याची जर वल्पना आणि प्रामाणिक इच्छा असेल—आणि ती अज सत्तारूढ काँग्रेसपक्षाची आहे असे घरून चालण्यास हरकत नाही—तर आपल्या हेतु-सिद्धीस्तव एक वितीचे पाऊल टाकण्यापेक्षा खरोखर नैसर्गिक रीतीने जेवढे पडणे अवश्य आहे तितके पाऊल टाकले पाहिजे त्या दृष्टीने जास्तीत जास्त जमीन मालकाकडे ठेवण्याची मर्यादा वापून देताना 'खुद्द कसणुकी'चेच तत्त्व समोर ठेवले पाहिजे, आणि 'खुद्द कसणुकी' म्हणजे आजच्या कूळकायद्यात मानलेल्या भोगळ व्याख्येप्रमाणे नव्हे तर शब्दार्थाला साजेल त्या अर्थाने जे जमिनीवर स्वतः रावत आहेत किंवा राबतील अशाच्याकडेच यापुढे जमिनी राहतील आणि त्यामुद्धाच्या निवाहाला पुरेले इतक्याच प्रमाणात राहतील असे निःसंदिग्धपणे ठरविण्यात आले तरच जमीन ही कसणाऱ्याच्या हाती राहिल आणि बासक्य कसणाऱ्यांना न्याय मिळेल

परंतु त्याकरिता आजच्या जमीन-मालकाचे मन या गोष्टीला अनुकूल झाले पाहिजे आज समाजामध्ये आणि काँग्रेसमध्ये या वर्गाचीच चलती आहे तो वर्ग शक्तिमान आहे, चळवळचा आहे बोलणारा आहे. या लोकाना जमिनीच्या न्याय्य वाटपाची भूमिका पटली तर कमाल क्षेत्र-मर्यादेऐवजी किमान क्षेत्र-वाटपाचे वायदे फारसा अडथळा न होता पास होतील आणि कायद्याचे उल्लंघन होण्याची भीति बहुतांशी नाहीशी होईल

खुद्द-कसणुकीइतकीच जमीन गावातील प्रत्येक कुटुंबाकडे ठेवापची म्हटली तरी त्यातून सर्वांना जमीन मिळू शकत नाही असे म्हटले जाते "निमान क्षेत्र" याचा अर्थ "आर्थिक दृष्ट्या परवडणारा क्षेत्र" (Economic Holding) नव्हे तर एका वलजोडीला कसता येईल एवढी जमीन तसे नेले तर विती जमीन विती कुटुंबाना उपलब्ध ठीक शकते हे खातील शक्यकरून घ्यानात येईल त्याकरिता पाच प्रांतां यांकडे श्री. रा. क.

पाटील यानी आपल्या चीनच्या शिष्टमंडळाचा जो रिपोर्ट * भारत सरकारला सादर केला आहे, त्यात दिले आहेत :

क्रम	बाब	मद्रास	आंध्र	पंजाब	मुंबई	म प्रदेश
(अ)	ज्यादा उपलब्ध होणारे क्षेत्र					
(१)	एका कुटुंबाला पुरेसे होण्या-जोगे क्षेत्र (एकर)	७.५	७.५	१५.०	१५.०	१५.०
(२)	या मर्यादितरील शेताची (Holding) सख्या (लाख)	९.७	५.७	२.५	७.९	५.३
(३)	या मर्यादितरील वरचे ज्यादा क्षेत्र (लाख एकर)	७५.०	७१.०	३३.०	१३१.०	१०३.०
(ब)	गरजा					
(१)	एका कुटुंबाला किमान मानता येईल असे क्षेत्र (एकर)	२.५	२.५	५.०	५.०	५.०
(२)	या मर्यादितरील खालची शेते (लाख एकर)	२४.०	२२.०	३.०	२३.०	१०.०
(३)	या शेतांचे प्रत्यक्ष क्षेत्रफल (लाख एकर)	२७.०	२५.०	७.०	४७.०	२६.०
(४)	किमान क्षेत्र करण्याकरिता आवश्यक असलेली अधिक जमीन (लाख एकर)	३३.०	३१.०	१०.०	६९.०	२७.०
(५)	भूमिहीन कुटुंबाची सख्या (लाख)	१४.५	९.३	२.२	५.२	९.४
(६)	त्यांना बसविण्याकरिता लागणारी जमीन क्षेत्र (लाख)	३६.०	२३.०	११.०	२६.०	४७.०
(७)	एकूण आवश्यक क्षेत्र (वर्ग मील ४ व ६ घट्टन (लाख एकर)	५९.०	५४.०	२१.०	९५.०	७४.०

वरील तक्त्यावरून 'किमान मर्यादा' घातल्याने जमिनीचे उपलब्ध होणारे क्षेत्र सर्व भूमिहीनांना बसविण्याकरिता आवश्यक असणाऱ्या जमिनीच्या क्षेत्राहूनहि अधिक राहत हे स्पष्टपणे समजून येते.

परंतु पाकरिता भाषणाच्या मनाची तयारी झाली पाहिजे ना ?

हिंसा, कायदा, कीं विचार-परिवर्तन ?

स्वातंत्र्यप्राप्तीची चळवळ करणाऱ्यांच्या मनात केवळ इंग्रजांच्या हातातून सत्ता काढून घेणे आणि एतद्देशीयांच्या हाती ती देणे एवढाच हेतु नव्हता. स्वातंत्र्य ज्या अंतिम उद्दिष्टासाठी हवे होतें त्या उद्दिष्टात समतेचा आणि नागरिकांच्या आत्मप्रतिष्ठेचा समावेश होता, किंबहुना त्या उद्दिष्टा-साठीच स्वातंत्र्य हे राजद्वार मानलेले होते. म्हणून, स्वातंत्र्यानंतर शक्य तितक्या लवकर जर या देशाच्या यच्चयावत् नागरिकांना समानतेचा आणि आत्मप्रतिष्ठेचा लाभ झाला नाही तर येथें यादधीचा घोवा उत्पन्न झाल्या-चाचून राहणार नाही. यासबधीची चिहनेहि या दिरंगाईमुळें दिसून येत आहेत.

समता आणण्याचे अत्याचाराचे मार्ग अवलंबिले तर आर्थिक समता साधेल वदाचित, परंतु त्यातून नागरिकांचे स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव दुरावेल असे अनुभवास येते. रशियाचे-चीनचे प्रयोग आज त्या देशाची आर्थिक समृद्धि दर्शवितात असे मानले-आणि ते खरे असले-तरी नागरिक-हक्काची तेथें गळचेपी आहे आणि नागरिक हा तेथें राज्य-सत्तेचा गुलाम आहे ही गोष्टहि सत्य आहे. तेव्हा केवळ आर्थिक समृद्धीकरिता आणि समतेकरिता जन्मसिद्ध स्वातंत्र्याचा बळी द्यावा लागणे हे मानवसमाजाच्या प्रगतीचे चिह्न असू शकत नाही. प्रत्येक मानवाला स्वातंत्र्य पाहिजे, त्याचबरोबर समता आणि सामाजिकताहि पाहिजे आहे ही निःश्री, (स्वातंत्र्य-बधुता-समता) ज्या योगें साधतील, एकाकरिता दुसऱ्याचा बळी द्यावा लागणार नाही, असा सुवर्णमार्ग जो शोधील तो मानवसमाजाचे कल्याण करील अशी स्थिति आहे.

लोकशाहीमध्ये असा सुवर्णमार्ग सापडेल अशी माणसाची श्रद्धा आहे. परंतु ध्यातहि जर नागरिकांत सामाजिकता (समाजविषयक कर्तव्य-भावना) आणि समानता आणण्याकरिता नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचा अपहार

राज्यसत्तेकडून होऊ लागला, कायदा हा जर पदोपदी तलवारीचेच काम करू लागला, सामान्य नागरिकाला पदोपदी पायघाच्या भगाचे भय उत्पन्न होईल इतके वायद्याचे जजाळ वाढले, तर लोकशाहीविषयांचा दावामुद्धा फोल ठरेल अशी भीति आहे आणि लोकशाहीची पद्धति विफल ठरली तर मग मानवसमाजापुढे मार्गच नाही असे होईल

म्हणून लोकशाहीच्या पद्धतीत मुद्धा कायद्याचे बळ हें 'दडबळ' न राहता 'समतिबळ' राहिले पाहिजे अशा निष्कर्षावर यावे लागते. 'समतिबळ' या शब्दानें केवळ लोकानी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीपैकी बहुसंख्याची समति एवढाच अर्थ गृहीत धरून भागणार नाही. समति म्हणजे समाज-मानसाची अनुकूलता, लोकाना निशिष्ट कायद्यामधील नीतितत्त्वे ग्राह्य होणे असे न झाले तर रसोनें कायद्यासबधी एके ठिकाणी जें म्हटले आहे ते लोकशाहीतमुद्धा सार्थ ठरेल तो म्हणतो :

"Laws are always useful to those who own, and injurious to those who do not laws gave the weak new burdens and the strong new powers "

("कायदे हे नेहमी सपत्तीवाल्यांना उपकारक होतात, गरीबाना उपद्रवकारक ठरतात.....कायद्यानी दुबंड्यावर नवी कर्तव्ये लादली आणि सबळाना नवे अधिकार दिले ')

आज परिग्रहाच्या आवतीभोवती कामघाचा असा व्यूह रचला गेला आहे की, तो परिग्रह कामदेशीर होऊन बसला आहे. चोरी शिखेंस पात्र ठरविली गेली आणि ज्याने चोराला चोरीची प्रेरणा दिली त्याला मात्र रक्षणाची हमी मिळाली हे बदलण्यासाठी होणारे कायदे जनतेच्या पुरुषार्था-शिवाय शक्तिशाली होणार नाहीत.

"कायद्याची शक्ति फार मर्यादित आहे लोकमताच्या पाठिव्या-शिवाय कायदा हा पोरक्या पोरप्रमाणें आहे. लोकमताच्या म्हणजे शिष्ट-साप्रदायाच्या मार्गोमार्ग येणारा कायदा उत्तम, लोकमताच्या एक दोन पाऊले पुढें धारणारा कायदा मध्यम व लोकमत मार्गे टाकून भरधाव धांवणारा कायदा अग्रम होय. तो फोल, हास्यास्पद व शासन-संस्था

अनादराला पात्र करण्यास करणीभूत होतो. कायदा हा आचारातून उत्पन्न व्हावा. आधी कायदा, मग आचरण हा क्रम उलटा आहे," असे श्री. अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी लिहिले आहे ते विचारणीय आहे.

या जमीन-वाटपाच्या कायद्याचेच उदाहरण घेतले तर आजचे त्या वावतीतले कायदे अल्प परिणाम करणारे दिसून येतात. श्री. विनोबांनी आपल्या एका भाषणात हा विषय सुरेख शब्दात मांडला आहे. ते म्हणाले :

“कायदा जमिनीच्या न्याय्य वाटपाचे काम करील असे सामर्थ्य कायद्याला लाभलेले नाही, आणि कायदा जितके करू शकतो तितके करण्याची शक्ति सत्तावाल्या लोकात नाही अशा रीतीने कायदा स्वतः दुर्बल आहे आणि आज कायदा ज्याच्या हातात आहे ते त्याहूनहि दुर्बल आहेत. अशी ही दुहेरी दुर्बलता आहे कायद्याने सर्वांचे मानसिक सोमनस्य वाढण्याऐवजी वैमनस्य, झगडे इ. वाढतात. त्यायोगे भारत शक्तिशाली होणार नाही. नव्हे, कटकटी निर्माण होतील गावागावातून झगडे होतील तर त्याचा परिणाम म्हणून आपण आपले स्वातंत्र्यसुद्धा गमावून यत्न, असा संभव आहे. आज जमीनवाले लोकच असेढलीमध्ये जाऊन बसले आहेत, हे लोकाना माहीत आहे. नुक्तेच आध्रमध्ये सीलिंगचे बिल बनू घातले आहे. त्याने सीलिंग कमी करण्याचा प्रयत्न आहे. त्या सीलिंगने ८० लाख भूमिहीनाना जमीन मिळण्याजोगी आहे. परन्तु ती मिळविण्याकरिता सरकार जो खर्च करणार तेवढ्यात तितकी जमीन खरेदी देखील होऊ शकते. आध्रचा हा नवा कायदा केंद्रीय सरकारला पसंत नाही म्हणून तो तहकूब करावा लागला. या उदाहरणानी मी आपल्याला कायदा कोणत्या दिशेने जात आहे ते दाखवीत आहे. कायद्याची स्वतःची असमर्थता आणि सरकारची असमर्थता असा दोहोच्या असमर्थतेचा वर्ग झाला आहे. म्हणून हे काम कायदा करू शकत नाही, कठणाच करू शकते. वरुणा या आपल्या देशात उदड आहे. ती जरा खोदावी लागेल तेव्हाच परिणामकारक काम होईल.”

दुसऱ्या दृष्टीने विचार केला तर ‘मध्यस्थ’- निर्मूलत कायद्यांनी आणि सीलिंगच्या कायद्याने सरकार आपल्याकडे घेत असलेल्या जमिनीचा

मोवदला (Compensation) घटना-कायदाप्रमाणे द्यावा लागणार आहे. आजच्या हिशोबाप्रमाणे जमीनदार इ. वर्गाला द्यावी लागणारी रक्कम ६२५ कोटीच्यावर आहे. शिवाय सीलिंगमधून मिळणाऱ्या जमिनीची रक्कम काय द्यावी लागेल याचा अजून अंदाज झालेला नाही. इतकी सर्व रक्कम काढणे सरकारला आजच्या परिस्थितीत अशक्य आहे. म्हणून सरकारची मन स्थिति या बाबतीत निरुत्साही राहणार हे स्वाभाविक आहे.

आपण लोकशाही मानली आहे लोकशाहीचा अर्थ आहे समता. आपल्या व्यक्तित्वाच्या विकासाकरिता प्रत्येकाला संपूर्ण संधि आणि साधन मिळावे हा समतेचा आशय आहे जनतेला समतेची भूक आहे. समते-शिवाय लोकशाही टिकविणे अशक्य आहे. उत्पादनाच्या साधनावर जोपर्यंत खाजगी मालकी राहिल तोपर्यंत समता प्रस्थापित होणार नाही. खाजगी मालकी राहिल, तोपर्यंत शोषणहि राहणारच.

देशात जी काही शेतजमीन उपलब्ध आहे, तिचा वापर समान हक्कांनं करण्याची संधि, जे भूमिहीन आणि अल्प जमीनवाले आज तिच्यावर राबून जगत आहेत, त्यांना मिळाली पाहिजे. या देशाचा प्रत्येक नागरिक काम मिळण्याचा हक्कदार आहे आणि त्याच्याजोगें काम त्याला मिळाले पाहिजे या तत्त्वाची आपल्या घटनेने दखल घेतली आहे. परंतु परिस्थिति मात्र अशी आहे की जमिनीची वाटणी वरायची म्हटले तर त्या-करिता जमीन पुरेशा प्रमाणात मोकळी होत नाही. यालाहि कारण घटनेने नागरिकांला दिलेला मूलभूत स्वातंत्र्याचा आणि मालमत्ता वाळगण्याचा हक्क (Right to Property) हाच आहे. ही घटनेतील दोनहि तत्त्वे उदात्त आहेत, वाचनीय आहेत, पण एक दुसऱ्याला मारक होत आहेत अशी स्थिति आहे त्यावर लोकशाहीत कायदानें उपाय काय करता येण्याजोगा आहे ? नियोजन-मंडळ आणि सरकार या परिस्थितीपुढें हात ठेकून म्हणते की आम्ही येथें हतबल आहोत. आम्हाला यातून मार्ग काढता येईल असे दिसत नाही.

अशा परिस्थितीत कत्तलीचा म्हणजे जोरजबरदस्तीचा वापर न करता आणि आजच्या परिस्थितीत कायदाचाहि आसरा न घेता मार्ग

काढायचा तर शिक्षणावांचून म्हणजेच अहिंसेवाचून दुसरा इलाज नाही. गांधीजींनी म्हटले आहे: "अहिंसेचा अर्थ विरोधकाच्या पोटात शिरणे, त्याचे अंतःकरण बुद्धीसह कावीज करणे, त्याच्यातील सुहृद्भावाची आणि कर्तव्याची जागृति करणे." घटनेला धक्का न लावता न्याय प्रस्थापित करण्याचा हा एकच मार्ग आहे.

गांधीजींनी लिहिले आहे :

"आपल्याला हवा असलेला बदल जर अहिंसेच्या साधनांनी घडवून आणला तर वरिष्ठ वर्गाच्या बौद्धिक शक्तीना जग आचवणार तर नाहीच, पण वरिष्ठ वर्गहि त्या आपल्या बुद्धीचा वापर मजुराना बळी देऊन करणार नाही. पुढे होणाऱ्या अहिंसक समाजव्यवस्थेत जमीन राज्यसत्तेच्या मालकीची राहिल. अशा रचनेत बौद्धिक शक्ति आणि श्रमशक्ति वाया जाणार नाहीत. ...अहिंसक मार्गांनी ही सुधारणा घडवून आणायची तर धनिकाचे आणि गरीबाचे दोघाचेहि शिक्षण करूनच ती होईल. धनिकाना हमी दिली पाहिजे की तुमच्या विरुद्ध जबरदस्ती कधीहि उपयोगात आणली जाणार नाही. गरीबाना हे ओळखायला शकविले पाहिजे की तुमची इच्छा नसेल तर तुम्हाला काहीहि करायला लावण्याची सक्ती कोणीहि करू शकणार नाही. तुमचे स्वातंत्र्य अहिंसेची म्हणजेच आत्मकलेशाची विद्या शिबूनच तुम्ही मिळवू शकाल. हा हेतु साध्य करून घ्यायचा असेल तर उपरिनिर्दिष्ट शिक्षणाची सुरुवात आतापासूनच केली पाहिजे. त्याचे पहिले पाऊल म्हणजे एवमेका-त्रिपयी आदराचे व विश्वासाचे वातावरण प्रस्थापित केले पाहिजे."

सारी जमीन देवाची म्हणजे निसर्गाने निर्माण केलेली. जमीन निर्माण करण्यांत माणसाची शक्ति लागलेली नाही. शेतीसाठी उपयोग करून घेण्या-करिता तिला तयार करण्यात माणसाचे श्रम आणि बुद्धि सर्ची पडलेली आहे ही गोष्ट मात्र सरी. म्हणून माणसाना आपल्या उपजीविवेपुरती जमीन आपल्याकडे ठेवण्याचा हक्क मिळाला आहे पण त्याहून जास्त जमीन स्वतःकडे ठेवणे म्हणजे एवतर आपल्याच शेजाऱ्याला त्या हक्कापासून वंचित करणे आणि वर त्यालाच खुवाडण्याचा गैरवाजवी हक्क उपभोगणे आहे. जमिनीचा हा सरा उपयोग नाही, तो न्यायाला आणि माणुसपलीला

घरून नाही. आणि जेथे लोकसंख्येच्या मानाने जमीन थोडी तेथे तर तो ईश्वराचा आणि समाजाचा दोषाचाहि गुन्हाच आहे.

खरे म्हणजे जमीन, त्यावर राहणाऱ्या सगळ्या समाजाची किंवा गावाची आहे. समाजालाच तिची व्यवस्था करण्याचा अधिकार आहे. तो अधिकार मान्य करून घालण्यातच सामाजिक व्यवहार सुरळीत चालणार आहेत. त्या अधिकारावर अतिक्रमण करण्यात शेवटी व्यक्तीचे अकल्याण आहे. कारण ती समाजाचा शत्रु बनते

माणुसकी, शेजारधर्म, सामाजिक बुद्धि, स्वातंत्र्याची कदर या सर्व दृष्टीने, आपल्यापाशी, आज जी अतिरिक्त जमीन आहे ती समाजाकडे सुपूर्त करणे हाच व्यक्तीच्या कल्याणाचा, आनंदाचा, आणि मुखाचा उपाय आहे. यातूनच समाजात सहकार्य वाढीस लागेल. सहकार्याने साधनशक्ति वाढेल, श्रमाचा व बुद्धीचा संयोग होईल, राष्ट्राचे उत्पादन वाढेल आणि यातूनच देश समृद्ध होईल. व्यक्तीच्या स्वार्थातून देशात समृद्धि येते हा मांडवळशाहीचा सिद्धांत आता अनुभवाने खोटा ठरला आहे.

यच्चयावत् शिक्षित-अशिक्षित, श्रीमंत-गरीब नागरिकांना हे शिक्षण देण्याची आणि एकमेकात एकमेकाविषयी, गांधोजी म्हणतात त्याप्रमाणे, सुहृद्भाव आणि विश्वास उत्पन्न करण्याची आवश्यकता आहे. त्याने विचारात परिवर्तन होईल, आज मानलेली खोटी मूल्ये बदलतील ज्याच्या जवळ जास्तीत जास्त जमीन तो प्रतिष्ठित ही भावना जाईल. जो स्वतः शेतात रावतो तो दरिद्री, हलका ही कल्पना नाहीशी होईल. विचारपरिवर्तना-ने सगळेच प्रतिष्ठित बनतील. सर्वांना एकमेकाविषयी सहानुभूति वाटू लागेल. यातूनच माणुसकी जागी होईल आणि तो शेजारधर्म पाळायला लावील. कोण एक वेळ जेवतो, कोण दोन दिवसाचा उपवासही आहे, हें समजू लागेल. मन त्याच्या कारणाच्या मुळासो जाईल न्यायाची भावना उचल खाईल आणि आपल्यात शेजाऱ्याला वाटा देण्याची आपोआप प्रेरणा स्फुरेल. या ध्येयाच्या पूर्तीत मन समाधान मानेल. अशा रीतीने गावातल्या प्रत्येकाला काम करण्याचा, कामाचे साधन मिळण्याचा, काम करून उपजीविका करण्याचा हक्क प्राप्त होईल. कोणाच्याहि स्वातंत्र्याला बाधा न पोहोचता घटनेतील ते निर्देशक तत्त्व (Directive Principle)

अमलात येईल. शेजारधर्माच्या या कृतीवर कायदा शेवटी आपले शिक्का-मोर्तब करील आणि ते पक्कें होईल. लोकानीच आपसातला अन्याय, आपसातले दैन्य, आपसातील बेकारी, आपसातील विपमता आपल्याच प्रयत्नानी घालवायला प्रवृत्त होणे यात त्या कामाचे यश तर आहेच पण हें सर्व करण्याच्या प्रक्रियेतून जी एक शक्ति लोकात निर्माण होते तिचे महत्त्व सर्वांत मोठें आहे. लोकशक्ति हे तिचे नाव आहे. या लोकशक्तिविना लोकशाही निष्प्राण आणि जड आहे. या लोकशक्तीची उपासना शिकविणे हे मोठें काम आहे. यावरच लोकविकासाच्या योजनाचे यश अवलंबित आहे. लोकशक्तिवाचून या योजना फलरूप होणें कठिण आहे.

हे सारे चित्र मोठें रम्य आहे. हा सारा आदर्शवाद मनाला गोड वाटणारा आहे. परंतु तो व्यवहारात उतरणे अशक्य आहे. हे सारे व्यवहाराच्या अभावी स्वप्नजनक आहे. मनुष्य हा स्वार्थी आहे. बुद्धि ज्यावेळी स्वार्थाच्या आधीन होते तेव्हा ती न्याय ओळखत नाही. जमीनदार माणसे समाजहित किंवा शेजाऱ्यांचे हित पाहतील असे वाटत नाही. स्वराज्य आल्यानंतर सरकारने जमीनदाऱ्या आणि वतनदाऱ्या तसेच सरंजामशाही ही कायद्याच्या फटकाऱ्याने घालविली आहे. कत्तल अयोग्य आहे. कायदा अपुरा पडत असला तरी त्याच्या भीतीनेच काम होईल, हृदयाच्या परिवर्तनावर अवलंबून राहिलो तर युगातरापर्यंत वाट पहावी लागेल. मनुष्यस्वभाव रक्तमय काऱ्तीला वचकतो, शांतिमय आजंजना दाद देत नाही. लोक जितके जमिनीसाठी भुकेलेले आहेत तितके अहिंसेसाठी नाहीत. अहिंसेचा मार्ग समाजात बदल घडवून आणण्याला समर्थ आहे हे अनुभवानें सांगतां येईल काय? अशा शक्ती आणि आक्षेप निर्माण होतात. ते रास्त नाहीत असे नाही. ते प्रत्यक्ष अनुभवाची मागणी करतात. त्यांना उत्तर हें आहे की, अहिंसेने विचार परिवर्तन करण्याचा, विचारपरिवर्तनातून जीवन-परिवर्तनाचा आणि जीवन-परिवर्तनातून समाज-परिवर्तनाचा गेल्या १० वर्षांत जो देशव्यापी आणि ग्रामव्यापी प्रयत्न 'भूदान-यज्ञ' या नावानें प्रयोगरूपानें जमिनीच्या वाट्याच्या बाबतीत करून पाहिला गेला आहे त्याचे परिणामच त्या सापनाची योग्यायोग्यता सांगतील. तो प्रयोग आतां तपासला पाहिजे.

विचारपरिचर्चाचा प्रयोग : भूदान-यज्ञ

तेलंगण हा भारतातल्या अत्यंत कंगाल प्रान्तांपैकी एक प्रान्त आहे. ज्यावाळची गोष्ट आता सांगणार आहोत त्यावाळी निजामाची सुलतानी रियासत नुकतीच संपली होती तरी अदायुदीचा मामला अजून आचरला गेला नव्हता, रसावाराची रास अजून घगधगत होती. छोटे छोटे जमीनदार अजूनहि परंपरागत संभवाच्या नसत होते. आपापल्या सरजामदारीचे ते राजेच होते तेलंगणातील रयत बहुतांशी निव्वळ गुलामीत खिंतपत होती रावणाच्या लोकांना स्वतःची जमीन नव्हती, रोजगार मिळेल तेथे जावे, मिळेल तेव्हा पोटाला खावे, उपासपोटी दिवसामागून दिवस वाडावे, अशा रीतीने भूमिहीन मजुराची कुटुंबेच्या कुटुंबे वर्षानुवर्षे जगत आली होती पाटावरिता हमखास काम आणि कामाचे साधन मिळण्याचा आपल्याला जन्मसिद्ध अधिकार आहे, याची जाणोव इतर लोकांप्रमाणेच त्यांनाहि नव्हती. भूक भागविण्याचे साधन जमीन, ती पाहिजे म्हटली तरी कशी मिळणार ? देवाने भाग्यताना जमीन दिली, आपण अभागी जन्माला आलो आणि तसेच मरणार, अशीच मनोभावना या सगळ्या लोकांची होती. काहीं ठिकाणी जमीनदाराच्या आणि सरजामदाराच्या जुलूमामें काही निसारे फुलले असले तरी ते क्वचितच !

स्वराज्याच्या जागृतीच्या काळात तेलंगणाने काही शिक्षित तरुण आपल्या भागातल्या या गरीबांच्या केविलवाण्या परिस्थितीच्या दर्शनाने सतप्त झाले, सरजामदारीची त्यांना चोड आली आणि गरीबांना या अवस्थेतून तावडतोव मुक्त करण्याच्या उतापळीने त्यांनी चीनच्या 'माओ-तथा'चा अवलंब केला. गनिमी पद्धतीने लढण्याकरिता त्यांनी टोळ्या तयार केल्या. गरीब लोकांमधूनच त्यांनी निवडक निवडक तरुण या टोळ्यात घेतले. श्रातीचा मद्य आणि तय त्यांनी त्यांना समजावून दिले. जमिनीची

भूक या मार्गाने भागण्याची आशा त्यांनी त्याच्यात निर्माण केली आणि देशात तेलगणाचा एक कम्युनिस्ट टापू (Pocket) निर्माण करण्याचा चंग त्यांनी वाधला अर्थात् काही अखिल भारतीय पातळीवरच्या कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांचे मार्गदर्शन आणि मदत त्यांना होतीच. रात्री बेरात्री जमीनदारांच्या गावावर आणि घरानर सशस्त्र छापे घालावेत, त्यांना दहशत दाखवावी, कित्येक ठिकाणी खून पाडावेत, जबरदस्तीने जमिनीची आश्वासने घ्यावीत पैसे मिळवावेत अशा रीतीने साऱ्या तेलगणभर त्यांनी घुमाकूळ माजविला. भारत सरकारने रक्षाकाराची चळवळ दडपून टाकल्यानंतर चुद्धा तेथे आपले सैन्य ठेविले होते परंतु कम्युनिस्टांच्या गतिमी टोळ्या एक प्रकारे तिथल्या लोकांच्या सहानुभूतीच्या बळावर काम करीत असल्यामुळे, लष्कराला किंवा पोलिसांना त्या जाटोपत नव्हत्या कम्युनिस्टांच्या या बडबोरीत दोनतीन हजार लोक मारले गेले म्हणतात कोटघयघि रुपयाची नासधूस झाली आणि हजारो भूमिहीनांना जमीनदारांच्या जमिनी वाडून देण्यात आल्या दिवसा पोलीस आणि रात्री कम्युनिस्ट यांच्या कात्रीत तेथील जनता कित्येक दिवस सापडली होती पोलीसांच्या कारवाईने अनेक कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांची घरपवड होऊन त्यांना तुरुंगात अडकवण्यात आले होते. लोक या अराजकाला कटाळून गेले होते. अशा परिस्थितीत सांतिप्रस्थापनेसाठी म्हणून श्री विनादानांनी तेलगणात आपली पदयात्रा सुरू केली. तत्पूर्वी पकडलेल्या कम्युनिस्टांना ते सरकारची परवानगी घेऊन भेटले, आणि अत्यंत सहानुभूतिपूर्वक त्यांच्याशी त्यांनी चर्चा केली कित्येक कम्युनिस्टांनी आपला पराभव कबूल केला परंतु सातीच्या मार्गाच्या यशस्वितेविषयी दाट शका व्यक्त केली अर्थात् या शकेला उत्तर द्याव्यानी देण्यात अर्थ नव्हता. प्रत्यक्ष वामच खात्री करून देऊ रावणार होते.

तेलगणात जमिनीची भूक जागृत केली गेली आहे, ती रास्त आहे, याची विनोदाना चांगली कल्पना आली होती तथापि त्यांच्या पदयात्रेचा हेतु लोकांमध्ये धैर्य निर्माण करणे, त्यांना दिलासा देणे, स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचे शिक्षण त्यांना देणे, हा होता हंद्राबाद जिल्ह्यांतून पदयात्रा गळगाडा जिल्ह्यांत प्रविष्ट झाली. नळगाडा आणि वारगळ हे दोन जिल्हे कम्युनिस्टांचे घालेकिल्ले समजले जात होते. अजूनहि कम्युनिस्टांचे यथंत्व

तेथे होते. या नळगोडा जिल्ह्यातील पोचमपल्ली गावी विनोबाचा पहिला मुक्काम होता. सकाळी नित्याच्या रिवाजाप्रमाणे गाव पाहण्यासाठी विनोबाजी फिरत असता हरिजनवाड्यात गेले. तेथे हरिजनमंडळीनी त्याचे स्वागत केले आणि बोलता बोलता हात जोडून त्यानी जमिनीची मागणी केली. सारे हरिजन जमिनदाराकडे मजुरीने रीती करीत होते आणि या कप्ट्याच्या मोबदल्यात त्यांना वर्षाअखेरीस साऱ्या पिवाचा २½ भाग, १ घोंगडे आणि एक वाहाणाचा बोंड मिळत होता. विनोबा म्हणाले, "तुमची मागणी बरोबर आहे, पण मी तुम्हाला जमीन कोठून देणार ? तरी पण माझ्याकडे एक अर्ज लिहून घ्या, हैद्राबाद सरकारकडे मी प्रयत्न करून पाहीन."

म्हणजे विनोबांनाहि जमिनीची मागणी पुरी करता येईल याविषयी खात्री नव्हती. तेथे ते बसले असताना मागून गावची मंडळी येऊन बसली. विनोबांनी त्यांना सहज म्हटले : "पहा, या तुमच्या गावच्या हरिजन-मंडळीची जमिनीची मागणी आहे आणि त्यांना जमीन मिळणे रास्त आहे. ४० एकर वागाईत आणि ४० एकर विरायत अशी ८० एकर जमीन आपल्याला पुरेल असे ते म्हणतात. सरकारकडे मी प्रयत्न करून पाहीन म्हणतो, परंतु सरकारचा प्रयत्न किती अनिश्चित असतो हे तुम्हाला माहीतच आहे. तुमच्यापैकी कोणी आपल्या या बाषवाना जमीन देऊ शकणार नाही का?" लगेच एक गृहस्थ उभे राहिले. त्यानी सांगितले. "मी माझी १०० एकर जमीन या हरिजनाना देतो." विनोबाजी क्षणभर त्याच्या-बडे पाहातच राहिले. म्हणजे त्यांनाहि कोणो आपली मालकीची जमीन सुपीने वाडून देऊ शकतो याची खात्री नव्हती, त्यानी पुन्हा त्या गृहस्थाला विचारले, "तुम्ही काय म्हणालात ते पुन्हा बोलो." त्या गृहस्थाने आपल्या दानाचा पुनरुच्चार केला आणि ताबडताब एका मागदावर आपले १०० एकराचे दान लिहून दिले. सायबाळच्या सभेत विनोबांनी या घटनेचा उत्तम केला आणि श्री. रामचंद्र रेड्डी नामाच्या ज्या गृहस्थानी जमिनीचे दान दिले होते त्यांना उठून उभे राहायला सांगितले. विनोबाजी म्हणाले, "मी माझी १०० एकर जमीन देईन असे ज्याने वचन दिले आहे तो हा गृहस्थ. तो तुमच्यापुढे उभा आहे. जर त्याने जमीन दिली नाही तर

तो ईश्वराचा अपराधी ठरेल. हे लक्षात ठेवा, परंतु जर याने जमीन दिली तर सर्वंच्या सर्व हुरिजन मडळीनी प्रेमभावाने एकत्र होऊन ही जमीन फसायची ही जबाबदारी त्याच्यावर येऊन पडते." रामचंद्र रेड्डी यानी आपल्या दानाचा यथे पुन्हा उच्चार केला.

भूमिहीनानी जमीन मागणे आणि त्या मागणीचा रास्तपणा पटवून देणाऱ्याच्या विनतीला लगोलग उत्तर मिळणे या दोन घटना यथे घडलेल्या पाहायला मिळतात. श्री. रामचंद्र रेड्डी हे एक जमीनदार होते. कम्युनिस्टांच्या कर्तबगारीने म्हणा किंवा न्यायबुद्धि जागृत झाली म्हणून म्हणा त्याच्या मृत पित्याने भूमिहीनाना देण्याकरिता जमीन वाढून ठेवली होती. मृत पित्याची इच्छा पुरी करण्यासाठी म्हणून म्हणा किंवा कर्तव्य-जागृती म्हणून म्हणा, बापाचा वारसा आलेल्या जमीनदार मुलांने ही जमीन देऊन टाकली. यावरून जमीनदारवर्गात जमीन आता मोठ्या प्रमाणात आपल्याजवळ ठेवणे अयोग्य आहे, ठेवून चालणार नाही, या गोष्टीची जाणीव आली होती असे दिसून येते पुढे विनोबाजी त्या भागात जवळ जवळ दोन महिने हाच जमीन मागण्याचा कार्यक्रम घेऊन हिंडले आणि सुमारे १३ हजार एकर जमीन भूमिहीनाकरिता त्याचेकडे देण्यात आली.

हा एक प्रकारे समाजव्यवहारातला अलौकिकच अनुभव म्हणावयाचा. जमीन मागून मिळणारी वस्तु नाही. प्राणापेक्षाहि ती माणसाला प्रिय आहे, जिच्याकरिता शेजाऱ्याचे खून पडले आहेत, जिच्याकरिता घरेदार घुळीस मिळाली आहेत, अशी ही जमीन, पण ती मागून मिळाली. मदिरा-करिता नव्हे, भुकेल्या माणसाकरिता मिळाली; मालकी हक्क राखून ठेवून नव्हे, मालकीवर पाणी सोडून मिळाली; एक-दोघाच्याकडून नव्हे, सुमारे ६०० लोकांच्याकडून मिळाली. सगळे देणारे मातब्बर जमीनदारच असतील असं नाही, छोटेहि काही असतील. भूमिहीनाकरिता जमीन न्यायाच्या नावाने मालकाच्या हातातून वेगळी होऊ शकते हा सामाजिक व्यवहारामधला अगदी आगळा आणि कदाचित् पहिलाच अनुभव पण अगदी नैसर्गिकपणे आलेला, तोच पुढे 'भूदान-यज्ञ' या नावाने जगभर गाजला.

जमीनदार देणाऱ्याच्या मनाची स्थिति काय असते ती पोचमपल्लीचे जमीनदार रामचंद्र रेड्डी याच्या तोंडूनच ऐकू या : “मी या घटनेचा जेव्हा विचार करतो तेव्हा मला समजून येते की मी त्यावेळी जें केले त्यापेक्षा दुसरे काही करू शकलो नसतो. दान करण्याची माझ्यावर कोणी सक्ती केली नव्हती किंवा औदार्याच्या अटवनातहि मी ते केले नव्हते. विनोबाची भेट होण्यापूर्वीहि मी हरिजनाना जमीन द्यावयाच्या विचारातच होतो, परंतु विनोबाने समाजाच्या आजच्या परिस्थितीत ज्यांना जमीन नाही त्यांना ती देण्याची आवश्यकता तर्कदृष्ट्या पटवून दिली आणि माझ्या नैतिक कर्तव्याची मला ओळख झाली काही लोक म्हणतात की मावनेच्या आहारी जाऊन लोक दान देतात. पण माझ्या वावरीत तरी ते खरे नाही. दुसऱ्या काहीचे म्हणणे आहे की, जमीनमालकावर नैतिक दबाव आणला जातो परंतु त्यात चूक काय आहे ? आपले नैतिक कर्तव्य जाणून भूमिहीनाना जमीन देणे योग्य नाही काय ? नैतिक कर्तव्यपूर्तीच्या भावनेतून दान करण्याने मनात मागाहून वट्टता राहत नाही, हृदय निर्मळ होते आणि शतकानुशतकाने ओढें खाली उतरल्यामुळे मन कसे मोकळे होतें ”

यानंतर केवळ विनोबाजींच नव्हे तर लहानमोठे अनेक कार्यकर्ते देशभर खेड्यापाड्यातून जमीन मागण्याकरिता हिडले आहेत आणि मागून जमीन मिळते असा आगावादी अनुभव त्यांना आला ते लक्षणात कदाचित् बहसतीने गाजले जाऊन जमीनदारांनी जमीन दिली असेल असा संशय घेऊन खुद्द विनोबाजींनी च बर्धा-नागपुर-मध्यप्रदेश विषयप्रदेश, नव्हे उत्तर प्रदेश आणि बिहार या सारख्या दाट लोकवस्तीच्या व गंगा-यमुनासारख्या नद्यांच्या अत्यंत सुपीक भागात सुद्धा नाना धर्मांच्या, नाना वर्गांतल्या, नाना पेशांच्या अनेकांकडून जमीन मागितली आणि त्यांना जमीन मिळाली या जमीन मागण्या-तले आणि मिळण्यातले अनुभव अलौकिक आहेत, अतिशय हृदयगम आहेत. मुख्य अनुभव असा की भूमिहीनाना त्याच देण्याचा आणि ज्याच्यापाशी जें असेल त्यातला असा त्याने समाजाला वर्षेण करण्याचा विचार कोणी अमान्य करित नाही. वृत्तीप्रमाणे आणि शक्तीप्रमाणे लोक देतात पण विचार पुरता मान्य करतात आर्था विचारात परिवर्तन, मग जीवनात परिवर्तन. कोठेहि आपण नाही, दडपण नाही, हट्ट नाही, सक्ती नाही. “आमचा विचार समजल्यानंतर जर कोणी देत नसले तर त्याचे आम्हाला दुःख होत

नाहीं, कारण आम्ही मानतो की जो आज देत नाही तो उद्या देणारच आहे. विचार-बीज उगवल्याशिवाय राहात नाही. आमचा विचार समजून जर कोणी दिलें तर त्याचा आम्हाला आनंद होतो, कारण त्यामुळें सर्वत्र सद्भावना निर्माण होते. आमचा विचार समजल्याशिवाय कसल्यातरी दडपणाने जर कोणी देईल तर त्यानें मात्र आम्हाला दुःख होईल. कसेहि करून जमीन मिळविणे हा काही आमचा उद्देश नाही, तर साम्ययोग व सर्वोदयाची वृत्ति आम्हाला निर्माण करावयाची आहे," असा विनोबाजीचा बाणा आहे. याला विचाराच्या मूळ सामर्थ्यावर प्रचंड श्रद्धा लागते, अनन्य निष्ठा लागते ही गोष्ट खरी, पण त्यावाचून कोणते समाजकार्य आजवर घडलेले आहे? विनोबाजीनी आपला एक मनोरंजक अनुभव त्या सदर्भात सांगितला आहे : "अमुक मनुष्य दान देईल तर इतर सारे दान देतील असे लोकानी एकदा मला सांगितले. याचा अर्थ तो कधी दान देणारच नाही असें त्यानी मनात पक्के धरले होते. मला आश्चर्य वाटले. मी त्याच्याकडे गेलो आणि सांगायला सुरुवात केली : 'मी तुमचा भाऊ आहे आणि एक गोष्ट तुमच्यापुढें मला मांडायची आहे. (त्यानें आजवर कोणालाहि दान दिले नव्हतें हें मला माहीत होते.) तुम्ही आजवर कुणालाहि दान दिलेले नाही, त्याअर्थी तुम्ही सर्व दान माझ्या-वरिता राखून ठेवले आहे असे मी समजतो. लोकानी सारखें मागत राहावे आणि आपण दान देत सुटावे हा मूर्खपणा होईल. म्हणून दान विचारपूर्वक दिले पाहिजे. मी आज तुमच्याकडे मागायला आलो आहे, परंतु त्यापूर्वी माझा विचार समजावून घ्यायला आलो आहे. विचार पटला तर तुम्ही या, विचार पटला तर तुम्ही जरूर घ्याल असा मला विश्वास आहे'. अशी संपूर्ण श्रद्धा ठेवून जसा मुलगा आईकडे जातो आणि म्हणतो : 'आई मला भूक लागली आहे', आणि आई त्याला खायला देते, अगदी तऱ्हाच श्रद्धेने मी माझे म्हणणे त्याच्यापुढें मांडले. तेव्हां त्या गृहस्थानें इतके दान दिले की माझी तितकी अपेक्षाच नव्हती. सोबहि धकित झाले. म्हणू लागले, 'पहा, बाबाचा केवढा प्रभाव आहे.' मी म्हटलें, बाबांनी, हा बाबाचा प्रभाव नाही, हा विश्वासाचा प्रभाव आहे.' आणि ही विश्वासाची शक्ति कांही बाबाच्या बापाचीच इस्टेट नाही. ही इस्टेट कुणालाहि लाभू शकते. ही गोष्ट मी मुद्दाम बार्थबर्थाकरिता सांगितली आहे."

विनोबाना कळ सापडली आणि त्यांनी देशभरच्या कार्यकर्त्यांना आवाहन केले. जुने कार्यकर्ते जे मिळाले त्यांनाहि आणि नवे तरुण मिळाले त्यांनाहि विनोबानी कामाला लावले. बिहारमध्ये तर कार्यकर्त्यांना असा अनुभव आला की मागायला जागारेच कमी पडतात. तेथे त्यांनी ३२ लाख एकराची मागणी केली होती. २१ लाख एकर जमीन मिळाली. कमी मिळाली याचे कारण कार्यकर्ते कमी पडले. १९५७ पर्यंत देशातील (त्या वेळच्या) एक कोटी भूमिहीन कुटुंबाकरिता पाच कोटी एकर जमीन पाहिजे आणि ती आपल्याला मिळवायची आहे असा सकल्प विनोबाचा होता. अखिल भारतीय सर्व-सेवा-सघाने हा सकल्प आपला मानून १९५७ अखेरपर्यंत भूदानाचे आंदोलन देशभर चालविण्याचे जाहीर केले. तरी सर्व सेवा सघाचे सुद्धा कार्यकर्ते अपुरे पडल्यामुळे हे सकल्पित कार्य पुरे होऊ शकले नाही. पण विनोबाजीसारख्या शास्त्रज्ञाने जे जे क्षेत्र प्रयोगशाळा म्हणून हानी घेतले तेथे तेथे प्रयोगाची यशस्विताच सिद्ध झाली. प्रत्यक्ष कार्य सिद्ध होणे राहिले, कारण हे तत्र देशभर लावण्याकरिता जितकी उपकरणाची गरज होती तितकी उपकरणे सध्याने आणि गुणानी पुरती उपलब्ध झालेली नाहीत याशिवाय दुसरे कोणतेहि कारण सिद्धीच्या अपुरेपणाकरिता आढळत नाही काळाची ही निकड आहे, विचार पटण्या-जोगा आहे, तत्त्व सर्वमान्य झाले आहे, गरजू आतुरतेने वाट पहात आहेत, पण अमलच कमी पडला, अमे आढळून येत आहे.

विनोबाजीच्या प्रेरणेने कित्येक छोट्या मोठ्या कार्यकर्त्यांनी या ध्येयसिद्धीसाठी आपले जीवनदान केले आहे. अशा कार्यकर्त्यांची विनोबा-जीच्या मार्गदर्शनाखाली एक सेना तयार होत आहे. परंतु या कार्यातली एकाग्रता आज नष्ट झाली आहे. केवळ जमीन प्राप्त करून घेणे आणि भूमिहीनाना वाटणे एवढ्याच एका कामाकडे देशातल्या सर्व शक्तींनी आणखी काही काळ एकवटून लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. तसे जर झाले तर हा प्रयोग कार्यान्वित होण्याची फार मोठी शक्यता आहे.

जी जमीन मिळाली तिच्यामागे केवळ त्यागाचा हेतूच होता का ? या प्रश्नाचे उत्तर अनुभवातून दिले पाहिजे. अनुभव असा आहे की दानाच्या मागे मालकीहक्काच्या विसर्जनाची भावना होती परंतु कोठे ती शुद्ध

स्वरूपात होती तर कोठे मिश्रित होती. मिश्रित म्हणजे भूमिहीनाच्या विचाराव्यतिरिक्त अन्य स्वार्थं मिसळलेली उदाहरणार्थ, नापीक जमीन हातावेगळी करणे, नावलीकिक मिळावा अशी आशा ठेवणे, कुळावर सूड उगविणे, भाडणतटघापासून किंवा गुतागुतीपासून मोकळें होणे इ. इ. सुद्ध त्यागाची भावना म्हणजे सामाजिक न्याय देण्याच्या भावनेने किंवा दया वा धर्मभावनेने प्रेरित होणे. भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे प्रकार दात्याच्या वृत्तिअनुसार नानाविध आहेत. ती हलकी आहे, खडकाळ आहे, रेंताड आहे, तर उत्तम सुपीक आहे, वागायती आहे, आणि उत्तम प्रतीची भातपिकी जमीन सुद्धा आहे. देशात जमिनीचे जेवढे आणि जसे प्रकार आहेत तेवढे आणि तसे प्रकार भूदानात मिळालेल्या जमिनीचेहि आहेत त्यात वैशिष्ट्ये आढळलेली नाहीत.

कोणी लहान लहान दात्यांनी आपल्या अल्प जमिनीचा नैवेद्य म्हणून छोटे-छोटे तुकडे दिले आहेत ते का घेतले ? शेतीच्या अर्थशास्त्राला ते परवडणारे आहेत का ? मातून आणखी नवीनच गुतागुती आपण निर्माण करणार नाही का ? असे प्रश्न आहेत. त्याचे एकच उत्तर विनोबाजींनी दिलेले सयुक्तिक वाटते. ते म्हणतात : "मला पाच कोटी एकर जमीन मिळायची आहे. एवढी मोठी जमीन एकाच्या हातून दुसऱ्याच्या हातात जात असताना जमिनीचे कदाचित् तुकडे पडतील हि. पण भूदानातून निर्माण होणाऱ्या ऋतीशी तुलना करता तुकड्यादावतचा हा प्रश्न अगदीच मामुली असून वस्तुतः व्यर्थच म्हटला पाहिजे. मला त्याबद्दल दुःख होत नाही पण मानवी हृदयाची होत असलेली शकले मात्र मला व्यावृळ करीत आहेत. तुकडे वाय, परस्पराची सदिच्छा आणि सहकार्य वाढले की पुन्हा जोडता येतील, परंतु सामाजिक व आर्थिक विषमतेमुळे दुभंगलेली मानवी मनं पुन्हा जोडली नाहीत तर आमच्या देशासारख्या देशात तरी धोका आहे आम्ही वस्त्र पुनः शिवण्यासाठीच वापीत आहोत ...दुसरी गोष्ट अशी आहे की, जमिनीचे लहान लहान तुकडे झाल्याने उत्पादन घटते ही गल्पनाच मुळात अनुभवाला घरून नाही. या विषयावर नियोजन-समितीची हि माझी चर्चा झाली होती. लहान तुकड्यात भरपूर मेहनत-मशागत केली तर पुरेसे घान्य उपजू शकते हें माझे म्हणणे त्यांना पटले."

सोबटी प्रश्न राहतो जमिनीची मालकी कोणाची? व्यक्तीची, समाजाची की सरकारची ? एका खाजगी मालकीतून जमीन वाढून दुसऱ्या खाजगी मालकीतच देण्याची योजना आहे की राय ? असेल तर ती कितपत इष्ट आहे ? या प्रयोगातील मुख्य विचार सामाजिक कर्तव्याची जाणीव करून देणे हा आहे. मुळात जमीन ही देवदत्त-निसर्गदत्त आहे. माणसाला बऱ्ठ करून खाण्यापुरती ती त्याच्यात ठेवण्याचा अधिकार आहे, हे गृहीत धरले आहे. म्हणून जमिनीवर मालकी जर कोणाची असेल तर ती 'गोपाळा'ची म्हणजेच ग्रामसमाजाची आहे. भूदान ही एक प्रक्रिया आहे. एकाची मालकी संपादनाची आणि दुसऱ्याची त्याऐवजी चढवायची यत्ना हा नुसता मालकीचा खादेपालट नाही. भूदानात अनुत्पादकाची मालकी जाते आणि उत्पादकाकडे ती येते. त्यात मालकीचा पायाच मुळी बदलतो. त्याच्या पुढची पायरी म्हणजे व्यक्तीची मालकीच न ठेवणे, जमीन गांवसमाजाची करणे. जमिनीची गरज आणि कसण्याची शक्ति कोणाला दिली आहे हे ग्रामसमाज ठरवील, आणि ग्रामपंचायत अमलात आणील. कोणाला जमीन कनायची नसेल त्यानी ती पंचायतीकडे सुपूर्त करावी, कोणाला हवी असेल त्याने ती पंचायतीकडे मागावी. गावाला घान्य देण्याची निती गरज आहे याचे नियोजन गाव करील. आणि कोणत्या जमिनीत वाय पिववाचे याचे हि नियोजन गाव करील. पिकाचे उत्पादन वाढविणे आणि घान्य-कोठार करून सफट-कालाकरिता तरतूद करून ठेवणे आणि 'भांडवल-संचय' (capital formation) करणे हे सर्व ग्रामसभा करील.

इस्रायेलच्या अमदानोपूर्वी जमीन गावाच्याच मालकीची होती, आतां-हि ती गावाच्या मालकीची होईल. 'जमिनीची अंतिम मालकी गावाची, बहिष्वाट कुटुंबाची आणि कसणूक सहकार्याची' अशी निगुणात्मक व्यवस्था राहिल. जमिनीतून गैरहजर मालक निघून गेले, कतगारे बहिष्वाटदार बनले तर या व्यवस्थेला अतुकूल अशी मन.स्थिति उत्पन्न होण्यासारखी आहे सोहि प्रयोग भूदान-आंदोलनात करून पाहण्यात आला आहे. आणि बऱ्याच कष्टानी का होईना ती सफल होण्याची आशा दिसत आहे. थम पडतात ते हा विचार रुजविण्याचे. ज्या कार्यकर्त्यांनी लोकांचा विश्वास संपादन केला आहे त्यांना हे विचार रुजविता येतात असा अनुभव आला आहे. भारतांत जी काही थोडी ग्रामदाने झाली आहेत, ती मा अनुभवाचा

पुरावा आहेत जमिनीचे आर्थिक दृष्ट्या उत्तम नियोजन ग्रामदानाच्या आधारावर होऊ शकते, म्हणून आज जमीनवाल्याकडून जमीन घेऊन जमीन नसलेल्यांना देणे हे जरी भूदानाचे प्राथमिक स्वरूप असले तरी ग्रामदानातून ग्रामराज्य हे त्याचे अंतिम साध्य आहे

जमिनीच्या न्याय्य वाटपाचा अहिंसेच्या मार्गाने केलेला हा प्रयोग सफळ होण्याजोगा आहे याची खात्री देशातल्या सर्व विचारवताना आणि पक्षाना—कम्युनिस्टांना सुद्धा—पटलेली आहे याचे प्रत्यंतर येलवाल येथील सर्वपक्षीय पुढाऱ्यांच्या परिपदेंत आले ही परिपद १९५७ सालच्या सप्टेंबर महिन्यात म्हैसूर राज्यात भरली होती तेथे सर्वांनी मिळून जाहीर घोषणा करणारे एक निवेदन प्रसिद्ध केले त्यात म्हटले आहे की

“ग्रामदान-आंदोलनाच्या मूलभूत उद्दिष्टाची आम्ही प्रशंसा करतो. या उद्दिष्टाच्या द्वारा ग्रामदानात आलेल्या गावाचे सहकारी जीवन आणि त्याचा पुरुषार्थ याचा पूर्ण विकास होईल आणि या गावातील जनतेची आर्थिक स्थिति चांगली होऊन जनतेची सर्वांगीण उन्नति हि होईल, याखेरीज या आंदोलनाने भूमिसमस्येची सोडवणूक करण्याकरिता समस्त भारतात मानसिकदृष्ट्या अनुकूल वातावरण तयार होईल आणि त्याबरोबर सहकारी जीवनहि विकसित होईल या आंदोलनाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची अहिंसात्मक पद्धति आणि ऐच्छिक स्वरूप हे होय या रीतीने नैतिकमार्ग व्यावहारिक व आर्थिक लाभाशी जोडला गेला आणि सहकाराच्या व स्वावलंबनाच्या आधारावर सामाजिक व्यवस्थेच्या विकासाचा प्रारंभ झाला अशा आंदोलनाला सर्व प्रकारच्या मदतीची आणि प्रोत्साहनाची गरज आहे”

या परिपदेंत उल्लिखित असलेल्या केंद्रीय आणि राज्यसरकारातील सभासदांनी भूदान-आंदोलनाची प्रशंसा करून व मदतीची इच्छा दर्शवून सांगितले की सवधित सरकारनी आपल्या जमिनीसंबंधीच्या मुधारणांचा, म्हणजे जमिनीच्या वावतीतील सर्व स्वार्थी हितसंबंधांचे उच्चाटन, जमीन-धारणा-क्षेत्राची निश्चित मर्यादा आणि जनतेच्या समतीने सहकारी षड्वळीची प्रगति याचा, पुरस्कार करावा लागेल या सरकारी योजनांचा ग्रामदान-आंदोलनाशी समर्थ नाही, विवहूना या योजनांना या आंदोलनाने पाठिंबा मिळत आहे. सरकारची राष्ट्रीय विवासायोजना आणि ग्रामदान

आदोलन याच्यामध्ये जास्तीतजास्त निवटचा सहयोग होणे इष्ट आहे परियदेने विनोबाजीच्या आदोलनाची आणि अहिंसात्मक व सहकारी उपायानी राष्ट्रीय आणि सामाजिक प्रश्नाच्या सोडवणुकीकरिता त्यानी केलेल्या प्रयत्नाची फार प्रशंसा केली आणि या आदोलनाला उत्साहपूर्वक पाठिंबा देण्याची भारतीय जनतेला विनंति केली

: ९ :

भूदानप्राप्तीच्या प्रयोगांतील अनुभव

विचार परिवर्तनातून समाजपरिवर्तन होऊ शकते आणि आर्थिक प्रश्नहि सुटू शकतात ही गोष्ट केवळ तार्किक भूमिकेवर माडून चालणार नाही, प्रत्यक्ष अनुभवाचा आधार तिला मिळाला आणि तो शास्त्रीय कसोटीला उतरली तरच ती व्यवहार्य ठरते एक जमिनीचा प्रश्न घेतला तरी जमीन नसलेल्याकरिता आपल्यातील जमीन काढून देणे हे आपले सामाजिक कर्तव्य आहे, नव्हे, जमीन ही खरोखर साजगी मालकीची वस्तूच नव्हे ह केवळ भूमिहीन वर्गाला किंवा जमीन कमी असणाऱ्या वर्गाला पटून भागणार नाही कारण हा प्रत्यक्ष एकतर्फी होईल, त्यात विचारापेक्षा कदाचित् स्वार्थभावनेची प्रेरणा असण्याचा संभव मोठा आहे. ज्याच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आहे, ज्याच्याकडे चांगली सुपीक जमीन आहे, ज्याचा शेती हाच व्यवसाय आहे, आणि ज्यानी त्यात आपले भाडविले घेतले आहे, ज्यानी जीवनाचा अंतिम आधार म्हणून जमीन खरेदी केली आहे, अशा जमिनीची निगडित संवध असलेल्या वर्गातील लोकाना जर हा विचार पटला तर, आणि त्याच्याकडून जर जमिनीची मालकी सुटली तर, या प्रयोगात तथ्य आहे असा निष्कर्ष काढण्यास प्रत्येकाय नाही मग जमीन हा ज्याचा व्यवसाय नाही, म्हणजे पोट्यास घदा नाही, त्यांना तो पटेल असे मानण्यास काही हरकत येणार नाही विनोबाजीनी ज्याप्रमाणे फक्त नळगोडा जिल्ह्यात प्रयोग करून समाधान मानले नाही, कम्युनिस्टांचा जेथे संवध हि आला नाही अशा प्रदेशात तो यशस्वी होतो का हें त्यानी मुद्दाम करून पाहिले, तसे जेथे

जमिनीला फारसे मूल्य नाही, जमीन निकस आहे, किंवा करायला कोणी मिळत नाही अशाच प्रदेशात नव्हे तर जेथे जमिनीवर उड्या पडत आहेत अशा प्रदेशातही हा प्रयोग करून पाहिला असेल आणि त्याला यश आले असेल तर या प्रयोगाची सार्वत्रिकता सिद्ध होऊ शकते.

अशा प्रयोगाच्या भूमिकेवरून भारतात आणि त्यातल्या त्यात महाराष्ट्रात झालेल्या कामाचे नमुने आता आपल्याला पाहावयाचे आहेत. प्रयोग सार्वत्रिक तेव्हाच होऊ शकेल की जेव्हा तो विशिष्ट व्यक्ति किंवा विशिष्ट परिस्थिति याच्या पुरता मर्यादित राहणार नाही. तो दोन्ही प्रकारे सर्वसामान्य होईल. उदा० एखाद्या विशिष्ट पुरुषाच्या प्रभावाने जर विशिष्ट ठिकाणी जमीन मिळाली तर तो त्या पुरुषाचा प्रभाव होय; पण कोणीही सामान्य मनुष्य कोणाही जमीनमालकाकडे जातो आणि विचार यथायं रीतीने पटवून देतो आणि त्याला जमीन मिळते असे घडून आले तर ते विचाराचे सामर्थ्य होय. या कसोट्यावर भूदान-आदोलनात आतापर्यंत जे दिसून आले आहे त्याची तपासणी करता येईल.

भूदान-यज्ञाच्या आदोलनात आतापर्यंत ४३½ लाख एकर जमीन ५३ लाख लोकांकडून सवध देशात, आणि १½ लाख एकर जमीन जवळ जवळ २५,००० लोकांकडून महाराष्ट्रात मिळालेली आहे हे जमीन देणारे सगळे केवळ मोठे जमीनदार असणे शक्य नाहीत हे उघड आहे. यात लहान जमीनमालक आहेत तशी कुळेही आहेत असे दिसून येते. हा विचार सर्व घरात पसरवा म्हणून विनोबाजींनी कित्येक ठिकाणी नवीन नवीन तंत्रेही योजिली होती. वेव्हा त्यांनी '२ वर्षात साऱ्या भारतात मिळून २५ लाख एकर जमीन मिळवायची' असा संकल्प करविला, तर वेव्हा एका प्रांतातील सवध प्रांताच्या जमिनीचा ३ भाग जमीन मिळविण्याकडे कार्यवत्यांना लावले. कोठे एका जिह्यातील गांवागावातून जमीन मिळविण्याचा प्रयत्न त्यांनी करायला लावला तर कोठे भूमिहीन शिल्लक राहू घायपाचा नाही अशी योजना करविली. अशा सर्व प्रकारच्या प्रयत्नांतून १९५७ अखेर पर्यंत १ कोटी भूमिहीन कुटुंबांकरिता ५ कोटी एकर जमीन उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न जारीने झाला.

आतापर्यंत देणार मिळालेल्या जमिनीचे राज्यवार मांडणे ३१ डिसेंबर १९६१ पर्यंतचे पुढील प्रमाणे आहेत :

प्रदेश	भूमि प्राप्त (एकर)	वाता-सख्या	भूमि-वितरण (एकर)	जमान वाटली त्याची संख्या	वितरणाला अपयोग्य जमीन	ग्राम वान सख्या
आसाम	१,७५२	५,११२	—	—	—	४१५
बंगाल	२,४१,९५२	१६,६२९	१६,९४७	२६,९८८	५८,३३३	५८७
उत्तर-प्रदेश	४,१९,५४५	३५,५८०	१,२९,२६७	४९,९८४	—	५७
उत्तर	१,५३,०४२	८३,६०३	१२,९४०	६,४८४	२,२८१	१,९२९
केरळ	२९,००२	१,२२६	५,३९१	—	६,३८०	४०३
गुजरात	१,०३,१३२	१८,३२७	४९,९५८	९,८८७	१७,९९१	१४८
तामिळनाडू	८०,४३०	१७,४००	१९,४९१	७,६५५	—	२५४
प. बंगाल	१२,६०८	८,६०४	३,४८८	३,७०२	१२६	२५
प्र. बंगाल	१२,८९७	—	२,७०६	—	—	६
बिहार	२०,५३,०९४	३,०४,९८१	२,५७,०६१	१,४८,३१५	१०,५९,५४२	८५
मध्य-प्रदेश	३,८५,८९०	४४,८६७	१,११,०३१	१९,९१०	१०,७७१	१५३
महाराष्ट्र	१,४६,०८७	२४,२८९	८६,६४७	१६,००४	११,९८९	२८२
मीसूर	१९,९८३	५,४७६	२,९१५	१,२६१	५३	५८
राजस्थान	३,५३,३५८	८,०६७	८९,८९०	११,५३४	२३,९१२	२३४
हिमाचल-प्रदेश	१,५६,८००	—	२,१००	—	—	४
एकूण	४१,७७,५७२	५,७४,१६१	८,६९,८४८	३,०१,७२४	११,९२,१७८	४,६४०

नोट : १. केरळच्या फक्त तीन जिल्हाचोच माहिती मिळाली.
२. महाराष्ट्राच्या पाच जिल्हाची माहिती मिळाली नाही.

या जमिनीपैकी आतापर्यंत ८,३३,४६६ एकर जमीन २३ लाख भूमिहीनाना वाटून देण्यात आली आहे जमीन वाटताना वर निर्दिष्ट केलेल्या एकूण भूमिप्राप्तीच्या आकड्यातून काही भाग कदाचित् कमी होण्याचा संभव आहे, कारण कित्येक वेळा दान मिळविण्यामध्ये कार्यकर्त्यांकडून चुका व सकल्पपूर्तीच्या भरात खोटे आवडे भरण्याचा दोष घडला असू शकेल तथापि गेल्या १० वर्षांत केवळ मागून साडेत्रेचाळीस लाख एकर जमीन भूमिहीनाना वाटण्यावरिता म्हणून मिळते हा अनुभव दुर्लक्ष करण्यालायक सास नाही

भूदान प्राप्त करताना निरनिराळ्या घरात जे अनुभव आले ते पुढे दिले आहेत प्रथम विनोबाजीचे अनुभव देऊन पुढे इतर छोट्या-मोठ्या कार्यकर्त्यांचे दिले आहेत.

अनुभव

विनोबाजी उत्तर-प्रदेशात पध्यात्रा वर्षीत असल्यावेळची ही घटना आहे उत्तरप्रदेशाच्या मुल्तानपुर जिल्ह्यात अमीठी नांवाचे एक छोटे संस्थान होते या संस्थानचे राजेसाहेब राणा रणजयसिंह हे चांगले विद्वान्, संस्कृतचे व्यासगी असे सच्छील गृहस्थ आहेत त्यांच्या राज्यातील एकदर गावे ३२६, त्यापैकी २६ गावाचा राजेसाहेबानी अगोदरच सार्वजनिक ट्रस्ट करून टाकला होता भूदान-यज्ञाविषयी त्यांनी अगोदरच ऐकले होते तथापि विनोबाजीची भेट झाल्यानंतर विनोबाजी त्यांना म्हणाले, "आपण जास्तोत जास्त जेवढे भूदान करणे शक्य आहे तेवढे करावे आणि स्वतः भिक्षापत्र घेऊन घाटेर पडावे स्वातंत्र्यानंतर आम्हाले राज्य नेते या गोष्टीचे आपल्या माताला दुःख होता वामा नये. मुल्गा बारमार करायला लायक झाला म्हणजे घाप सर्व बांहों त्यांच्यावर सोपवून देतो जे राजे लोचप्रिय असतात ते प्रजेला पुत्रवत् मातात, स्वतः त्या लोकांचे गेवक समजतात. आपणगुडी तेवक होऊन वाम नेते तर लोकांच्या हृदयांत आपल्याला प्रेमाचे स्थान मिळेल या भूदान-यज्ञामुळे कोणीहि व्यक्ति गरीब राहणार नाही. गरीब असोण, धीमठ असोण जे धम करतील ते सर्वथ धीमान् बनतील."

सत विनोबाच्या वाणीच्या प्रभावामुळे म्हणा किंवा राजेसाहेबांच्या घर्मशीलतेमुळे म्हणा, त्यांनी दानाचा पहिला हप्ता म्हणून आपली २००० एकर जमीन लिहून दिली आणि विनोबाजी काशीला पोचले तेव्हा त्यांनी आपली एक हजाराचे दान केले.

जमीन-मालकीचा गोठलेला पहाड वितळू लागला. उत्तर प्रदेशात आणि बिहार राज्यात मोठे मोठे राजे महाराजे, मोठ मोठ्या मठाचे महंत भूदान-यज्ञाच्या आवाहनापुढे विरघळू लागले. हिमाचल प्रदेशात पाच हजार विघे जमिनीची जहागीर असलेले महंत श्री. उधोदासजी घानी आपली सर्व जहागीर भूदान-यज्ञात दान करून टाकली या पाच हजार विघ्यांपैकी जवळ जवळ दोन हजार विघे वरद जमीन आहे. जहागिरीत एक लाख रुपयांहून अधिक किमतीच्या इमारती आहेत. हे सर्व विनोबाना अर्पण करून महंत-जीनी केवळ ६१ विघे जमीन आणि १ घर आपल्या करिता ठेवून घेतले आहे.

बिहार प्रदेशात रका नावाच्या सस्यानचा जमीन्दार राजा सुशिक्षित आहे. विनोबाजी रका येथे गेले आणि राजेसाहेबानी त्याचे स्वागत केले तेव्हा विनोबाजीनी त्यांना विचारले “दरिद्रनारायणासाठी जमीन किती देणार ?” राजेसाहेब म्हणाले “आतापर्यंत जेवढे कार्यकर्ते आले त्यांनी जेवढे मागितलं तेवढे त्यांना मिळाले. आपली जेवढी इच्छा असेल तेवढे आपण द्यावे”.

विनोबाजीनी विचारले, “आपल्याजवळ जमीन किती आहे ?”

राजेसाहेबानी विनोबाजींच्या पुढे सारे कागद ठेवले एक लाख एकर पडोत आणि बारा हजार एकर स्वतःच्या महितीखाली असलेली अदृष्ट जमीन आहे असे त्यावरून दिसून आले.

विनोबाजी म्हणाले, “पडोत आहे ती तर सर्व देऊनच टाका, आणि स्वतःच्या गरजूंपैकी ३ हिस्सा द्या”

राजेसाहेबानी ते मान्य करून एक लाख एकर जो पडोत होती ती ४२ हजार एकर चांगल्या जमिनीतील भाग होता तो लिहून दिला त्यावर विनोबाजी म्हणाले, “हा माझा पहिला हप्ता झाला” मी पुन्हा आपणाकडे येईन त्यावेळी आपण पुढचे हप्ते द्यावेत. आणि आपण अर्पण करून मिळालेले कुटुंबे गिळत आहेत तोपर्यंत तर मी आपल्याकडे येईच राहीन.”

याच प्रांतातल्या रांची जिल्ह्यात दुसरी एक पालकोट नावाची जमीनदारी आहे. जमीनदार राजा लालासाहेब यांनी आपल्या जमिनीचा सहाव्या हिस्सा देऊन टाकला. परन्तु एवढ्याने विनोबाजीचे समाधान झाले नाही. त्यांनी भूदान मिळविण्याकरिता राजेसाहेबांनाच बाहेर काढले आणि गावोगाव फिरून ते दरिद्रनारायणाकरिता जमीन मागू लागले.

दरभगा हें हिंदुस्थानातील एक प्रसिद्ध व श्रीमंत सस्थान मानले जात होते. भूदानाचा विचार या सस्थानच्या 'महाराजाधिराजा'च्या वानावर गेला होताच आणि त्यांच्या मनात अनुकूल भावना निर्माण झाली होतीच. महाराजाधिराज एका गावी विनोबाजीच्या मुक्कामावर आले आणि त्यांनी १ लाख २० हजार एकर जमीन विनोबाजींना अर्पण केली. विनोबाजी म्हणाले, "आपण दान दिले हे योग्यच झाले. परन्तु हे काम आपण आपले समजावे अशी माझी इच्छा आहे."

राजेसाहेब म्हणाले, 'माझ्याकडून जेवढे होईल तेवढे करण्यास मी हजर आहे.'

बिहारमध्ये जमीन उत्तम, नद्याहि पुष्कळ वाहात असलेल्या, त्यामुळे जमिनदान्याहि तेथे पुष्कळ सख्येने बनलेल्या असणे साहजिक आहे. अशाच रामगड नावाच्या जमीनदारीचे महाराज आपल्या इतर भाईबदाप्रमाणे भूदानाच्या विचाराने प्रभावित झाले आणि त्यांनी एक लाख एकरांचे दान केले. पुन्हा पदयात्रा करीत विनोबाजी जेव्हां रामगडला गेले तेव्हां त्यांनी आपल्या कुटुंबातल्या माणसांच्या वाटणीची जमीन वाढून असाग अलग दानपत्रे करून २३ लाख एकर जमिनीची दानपत्रे करून दिली. राणी-साहेबांनी आपले अलवार विनोबांना अर्पण केले. राजेसाहेबांनी भर पावसात हाती कुदळ घेऊन एक तासभर धर्मदान केले.

उत्तर भारताी व विनोबाजीची पात्रा चालन होती. त्यावेळीं दक्षिणेकडे ते येणार किंवा नातुद्धी याची निदिपती नव्हती. अशा वेळी बंगलोरचे एक सुसंगतमान नागरिक ज्यांनाच संव्यय हुगेन यांनी आपली एव हजार एकर जमीन डॉ. राजेन्द्र प्रसाद, स. यामेश्वर विनोबांना दक्षिणेकडील भूदानाचा प्रारंभ करून दानपत्राच्या रूपाने पाठविली.

कोईमतुर (भद्रास) जिल्ह्यांत श्री. विनोबांची पदयात्रा सुरू असतांना पिळमुडु गावी त्याचा मुक्काम होता. तेथील एक मोठे जमीनदार आणि गिरणीमालक यांनी विनोबाना जवळ जवळ दोन हजार एकर जमीन दान दिली होती त्या गृहस्थाचे वृद्ध वडील २०-२५ वर्षे दडीचे गडठे घेऊन सायकलवर फिरत असत. कित्येक वर्षांनंतरच्या सतत परिश्रमानें आज ते सहा गिरण्यांचे मालक बनले आहेत त्याचा मुलगा, जो गिरणी मालक आहे तो, भूदानाचे काम अगावर घेऊन जमीन मागत फिरू लागला.

मोठमोठ्या राजामहाराजाकडे, जमीनदार-इनामदाराकडे जमिनी पुष्कळ, तेव्हा त्यातली जमीन काढून द्यायला त्यांना काय कष्ट पडणार ? दाकाशील मन असो दाका घेते. पण हा समजहि खरा नाही. श्रीमत आहेत त्यांनाच आपल्या मालमत्तेचा लोभ अधिक जखडून ठेवतां असा अनुभव नाही. एका फकीराला जमीन द्यायला हे जमीनदार तयार होतात याचा अर्थ काढ्याचा महिमा त्यांच्याकडून हें करवितो, कोपीतरी निमित्तमात्र होतो, असाच घ्यावा लागेल विचाराला कोठेहि प्रतिबंध होऊ शकत नाही तो श्रीमताचे मन जरे फिरवितो तसे गरीबाचेहि फिरवितो. विचाराच्या शक्तीपुढें श्रीमत-गरीब, शिक्षित-अशिक्षित, ध्येष्ठ-कनिष्ठ हे सर्वे नमतात. भौतिक वळापेक्षा विचारवळ ध्येष्ठ आहे असे दिसून येते याचे कारण विचार-बळ सार्वत्रिक श्रान्ति घडवून आणू शकते लौकिक श्रान्तीमध्यें श्रान्तीचे परिणाम ज्यांना अनुकूल होण्याचा संभव असतो तेथडेच सामील होतात. परन्तु असा वैचारिक प्रातीत ज्यांना भमवाचे लागते तेहि आपसुपोनें सामील होतात असा एक अपूर्व अनुभव या प्रयोगात दिसून आला.

गरीबाकरितां होणाऱ्या श्रान्तीत गरीब आपसुपोनें सामील होतील असे सहज मनात येतें, पण श्रीमताइतका गरीबाला मुद्दां आपल्या य बन्धित् मालमत्तेनाहि तितकाच लोभ असतो. लोक घेण्याला तयार होतात, देण्याला

उत्तर प्रदेशांतील गोष्ट आहे. श्री. विनोबांच्या यात्रीदलातील एक मुलगा एका खेडेगावच्या माणसाला विनोबाकडे घेऊन आला. विनोबाजींच्या खोलीत त्यावेळी कोणी जमीनदार, कोणी घनिक, कोणी गिरणीमालक असे वसले होते. त्या मुलानें विनोबाजींकडे तक्रार केली की या माणसाजवळ फक्त २१ डेसिमल (८ गुठे) जमीन आहे ती सर्व तो भूदानात द्यायची म्हणतो, त्याना पुष्कळ समजावले तरी ते ऐकत नाहीत. विनोबाजींनी त्या माणसाकडे डोळे भरून पाहिले त्यानें विनोबाचे पाय धरले आणि तो म्हणाला, 'महात्माजी, मेरी यह तुच्छ भेंट स्वीकार कर लीजिये.'

विनोबाजी म्हणाले, 'पण मग तुमच्याजवळ काही राहणार नाही.'

तो शेतकरी म्हणाला, 'नाही म्हटले तरी मला कारखान्याची नोकरी करावी लागतेच आहे. एवढ्या जमिनीनें माझा निर्वाह होत नाही. माझ्या घरात ५-६ माणसे आहेत.'

'चांगली गोष्ट आहे. पण ती तुमच्याकडेच राहूं द्या.' पण तो ऐकेना. विनोबाजींनी आप्रह केला तर तो रडू लागला.

शेवटी विनोबाजींनी त्या दानपत्राचा स्वीकार केला आणि त्यावर लिहिलें 'या मनुष्याची घरची स्थिति पाहता ही जमीन याला प्रसाद म्हणून परत देणे आहे, याच्या आप्रहावरून त्याच्या समाधानावरिता आम्ही ती स्वीकारली आहे.'

*

*

*

दुसरा एक प्रसंग : रात्रीचे ८।। वाजून गेले होते. शोपण्याच्या सयारीत विनोबाजी होते. इतक्यात एक शेतकरी घापा टाकीत विनोबाजींच्याकडे आला. सकोव्हांनें मान खाली घालून तो उमा राहिला. विनोबाजींनी त्याच्याकडे पाहिलें, तेव्हा हात जोडून तो म्हणाला :

'महाराज, आपल्या सभेला मला येतां आलें नाहीं ..' पुढें सकोव्हांनें त्याची जीम धडपडली. विनोबाजींनीं त्याला प्रेमानें विचारलें, 'कोठें राहतां ?'

'पाच मैलावर एक गांव आहे तेथें.'

'काय करतां ?'

“शेतकरी आहे, महाराज”

“मय गरीबाकरिता काही आणलें आहे ?” विनोबाजींनीं विचारलें.

“होय महाराज, माझ्यापानीं सगळीं सात विघे जमीन आहे, त्यातली दोन विघे घामला मी आलोय”

* * *

डेहराडून जिह्यातील चौधहपुर नावाच्या एका लहानशा गावात विनोबाची पदयात्रा आली होती सायकाळचे प्रार्थना-प्रवचन झालें. रात्री ठरलेल्यावेळीं विनोबाजी आणि सर्व यात्रिक क्षोपी गेले मध्यरात्रीचे वारा वाजले असताना बैलगाडीत बसून “रामचरण” नावाचे एक गृहस्थ आले. सध्यावाळच्या सभेला त्या गावची काही माणसे आली होती त्यांनीं गावात गेल्यानंतर सांगितलें असावे की एक साधुपुरुष गरीबाच्या वरिता जमीन मागत फिरत आहे तेव्हा रामचरण गाडीत बसून विनोबाजींना शोधित आले. त्यांना दोन्ही डोळ्यांनीं दिसत नव्हतें दानपत्र लिहून घेणारा कार्यकर्ता जागा होता त्यानें त्या आघड्या गृहस्थाची विचारपूस केली. श्री. रामचरण यांनीं आपले दानपत्र लिहून दिले आणि ते आले तसे निघून गेले सफाळीं विनोबाजींना ही गोष्ट कळताच ते उद्गारले :

“अरे, तो आपळा नव्हता, साक्षात् परमेश्वरच आम्हाला आशीर्वाद देण्याकरितां आला होता त्याला आपळा म्हणणारे आम्हीच आपळे ठरू.”

* * *

असाच एका गांवामध्ये विनोबाजींचा मुक्ताम पडला असताना साय-काळच्या सभेंत त्यांचे भाषण सपल्यावर लावून आपापल्या गांभी परतले. रोजारच्या गावात राहून असलेल्या एका म्हातारीला बळले की एक बुवा गरीबाकरितां जमीन मागतां आहे ती निघाली, आणि रात्री अकरा वाजता विनोबाजींच्या मुक्तामावर आलो त्यावेळीं सर्वजण गडद क्षोपी गेले होते. ती म्हातारी रात्रभर दारात बसून राहिली पहाटे एव कार्यकर्ता उठून बाहेर आला तेव्हां त्याला ती दिगली. त्यानें विचारपूस केल्यावर यांनीं आपली ‘तराईमें म्यारहू नाला जमीन और एव घर’ मजामध्ये समर्पण केलें !

तमिळनाडूमध्ये पूजनीय व्यक्तीचा आदर फळें फुले देऊन करण्याचा रिवाज आहे. विनोबाजीची पदयात्रा चालली असता दरम्यानच्या एका गावचे लोक हातात फळें फुले घेऊन विनोबाचा सत्कार करण्यासाठी उभे होते. विनोबाजीनी त्याच्याकडील फळाफुलाची थाळी हातात घेतली आणि लोकाना पुकारले, "जो प्रसाद लेगा वह जमीन देगा." दोन प्रहरच्या त्या कटकडीत उन्हात गाववाल्यानी तयार केलेल्या मचावर उभें राहून विनोबाजीनी या अभिनव पद्धतीने फळें वाटण्याला सुरुवात केली. एक गृहस्थ उठले—“मी दोन एकर देतो.” त्यांना प्रसाद मिळाला. दुसरा एक म्हातारा काठी टेकीत टेकीत त्याच्या जवळ आला आणि म्हणाला, “माझ्या बागायती जमिनीपैकी ८ सेंट (१॥ गुठा) घ्या.” जवळचे एक पाडरपेशे गृहस्थ होते ते उठून म्हणाले “एक एकर.” गावचे पुढारी म्हणाले—“१५ एकर”.

विनोबाजीनी पुकारले : “आणखी कोणी आहे प्रसाद घेणारा?” दूर झाडाखाली बसलेला एक गरीब शेतकरी पुढे झाला. प्रसाद घेताना त्याचे हात कापत होते. त्याच्या तोंडातून हळू हळू शब्द बाहेर पडले :

“माझी सर्वेच्या सर्व जमीन २ एकर ५२ सेंट आपल्याला दान देतो.”

लोकानी टाळधा वाजवून त्याचे अभिनंदन केले. ‘तुम्हाला दुप्पट प्रसाद’ म्हणून विनोबाजीनी एक वेळ आणि एक सत्रें त्याच्या हाती ठेवले.

“मी तुमच्याकडे भिक्षा मागत नाही, तुम्हाला दीक्षा देतो आहे”, हें विनोबाजीचे सूत्र आहे. या सूत्राचा अर्थ असा की देणाराच्या मनात केवळ दयेची नव्हे तर नागरिक-वर्तव्याची जाणीव निर्माण होऊन त्याने दिले पाहिजे. काम केवळ जमीन गोळा करण्याचे नाही, मने गोळा करण्याचे आहे. तमिळनाडूमध्ये पदयात्रा चालू असताना येलंबकोविल गावी एक गृहस्थ ५ एकराचे दानपत्र घेऊन विनोबाच्याकडे आले. “आपली जमीन किती आहे ?” विनोबाजीनी विचारले. ते म्हणाले, “४५० एकर”. त्याच्या दानपत्रावर “दान अपुरे म्हणून परत,” असे लिहून विनोबाजीनीं तें दानपत्र परत दिले आणि म्हटले “मी ४५० एकरांतून ५ एकर दान घेतलें तर या आंदोलन ला माझ्याच हातानी तोंडल्यासारखें होईल. अशी

दानपत्रें मी माझ्या हातांनी फाडून टाकीन. मी काहीं भिक्षा मागत नाहीं, हक्क मागत आहे. मी माझ्या आश्रमाकरिता दान मागितले असतें तर आपण जेवढी जमीन दिली असती तेवढा धावडल आपले उपकार मानले असते. पण हें आदीलनच वेगळ्या प्रकारचे आहे. ही शांतिमय शक्ति आहे. मी असे मागितल्याने एक एकर जमीन जरी मिळाली नाही तरी मी नाचेन. पण असे दान घेण्याने मूमिहीनाचा हक्कच बाजूला टाकल्यासारखें होईल."

या सर्व घटना खुद्द विनोबाजींच्या प्रचारकार्यातील अनुभवाच्या सांगितल्या.

विनोबाजी एक तपस्वी साधुपुरुष ही त्याची प्रसिद्धी आगाऊच ते जेथें जातील तेथें पोहोचे त्यामुळें भाविक जनसमाज आपल्या परंपरागत संस्कृतीनें प्रेरित होऊन ते मागतील ते देण्याची मनाची तयारी करील असेल, अशी शका बुद्धिवताना येण्याची शक्यता आहे तसे असले तरीहि भाविकपणातून म्हणजे धर्मभावनेंतून या समाजक्रांतीला मदत होऊ शकते असा निष्कर्ष वाढण्याला काहीच हरकत नाही तथापि विदिष्ट व्यक्तिमत्त्वानून जर विनिष्ट गोष्टी घडत असतील तर तो विचाराचा परिणाम नव्हे, असेहि समजलें जाण्याचा सभव आहे.

भूदानाचा विचार समजावून देणारे एकटे विनोबाजीच फिरत नव्हते अनेक पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या दर्जाचे कार्यकर्ते-राजकीय पक्षाचे तसेच सामाजिक संस्थांचे हि कार्यकर्ते त्यांत होते. ४३ लाख एकराची मभाई वाही एवढ्या विनोबाजींची नाही म्हणून ल्हान ल्हान अप्रसिद्ध विद्युत्ता परप्रतीज, परभाविक, परदेशीय अना सुद्धा कार्यकर्त्यांच्या समजावणीला आणि विचारप्रचाराला यत्न लागले असेल तर तो विचाराचा प्रभाव समजता पाहिज.

गुजरातमध्ये काही कार्यकर्ते स्त्रीपुरुष भूदानाच्या प्रचारार्थ गावो-गांव हिंडत असताना एका गावाला गेले. स्त्री कार्यकर्त्यां घरोघर जाऊन लोकांना भेटून भूदानाचा विचार समजावून सागत होत्या. एका गृहस्थानें दानाली ६ एकर जमीन दानात दिली. हें दान लोकांना समजताच लोक आश्चर्यचकित झाले. कार्यकर्त्यांनी त्या गृहस्थाना विचारलें, "तुमच्याकडे

किती जमीन आहे ?” त्याने सांगितले, “६ एकर आहे. ३४ दिवसापूर्वी धाम्हा सर्व बघूच्यात घांटण्या झाल्या आणि माझ्या वाटभाला ६ एकर जमीन आलेली आहे. ती सारी मी देऊ इच्छितो” कार्यकर्त्यांना वाटले हे सडेफटिंग असतील, म्हणूनच हें धारिष्ट त्यांनी केले असेल, पण तपास करता वळले की त्याच्या कुटुंबात पत्नी आणि चार मुले आहेत “तुमचा निर्वाह वसा व्हायचा ?” असे विचारता तो गृहस्थ म्हणाला, “मेहनत-मजूरी करीत, ईश्वर बसलेला आहे ना ?”

दुसरी त्याच प्रांतातील गोष्ट आहे गुजरात हा समृद्ध भू-भाग आहे हें प्रसिद्ध आहे म्हणून तेथे जमीन मिळणे आणि ती सामान्य लोकाकडून सामान्य कार्यकर्त्यांना मिळणे याला फार मोठा अर्थ आहे मुनी सत बालजी फिरत फिरत एका गावी गेले तेथे भेर नावाच्या जातीचे लोक राहत होते. अतिशय गरीब लोक, हे काय जमीन देणार, असे सत बालजींना वाटले. परन्तु गावात काम सुरू झाले आणि कोणी एक विघा, कोणी दोन विघे, तिसऱ्याने तीन, चवथ्याने चार अशा रीतीने देण्याची जणू स्पर्धाच सुरू झाली. जवळच एक म्हातारा भेर बसला होता तो सत बालजींना म्हणाला, “माझी २० विघे जमीन लिहून घ्या” शेजारीच त्या भागातले कार्यकर्ते बसले होते. त्यांनी विचारले, “बाबा, २० विघेज मीन दान देत आहात ती अर्थ समजून देता आहात की चढाओढीच्या आवेशात देता आहात ?” म्हातारा उत्तरला “एका, मी जेवायला बसलो होतो दीड भावरीची भूक होती माझी आणि माझ्या पानांत एकच भाकर होती त्याचवेळी आंगणात एक उपाशी माणूस आला तेव्हा जेवढी भाकरी माझ्या पुढ्यात होती त्यांतली अर्धी मी त्याला दिली आता यात तुम्ही मला काय समजावून सांगणार ?”

पजावात एका कार्यकर्ती भगिनी भूदानयात्रा करीत एका गावी पोहचली. त्या गावात धनिकाची सख्या जास्त आहे सभेला जमीनदार आणि शेतकरी याची जागली उपस्थिति होती भगिनीने भूदान समजावून सांगताना सांगितले की, “प्रतिष्ठेसाठी आणि नावासाठी जे दान दिले जाते ते सात्त्विक दान नसते ज्या दानाने देणाऱ्यात अहंकार आणि घेणाऱ्यात हीनता येणार नाही तेच दान उत्तम होय” सभा संपली. कोणी दावा

पुढे झाला नाही. भगिनी आपल्या मुक्यामाकडे गेली. “आज ज्यानी दान दिले नाही ते उद्या अवश्य देतील” अशी भावना तिने मनात बाळगली होती इतक्यात तिच्याकडे एक वृद्धसे गृहस्थ आले आणि म्हणाले, “माझी ३९ विघे जमीन दानात लिहून घ्या.” भगिनीने विचारले. “सभेमध्येच का नाही आपण दान जाहीर केले ?” ते गृहस्थ म्हणाले, “मला नावाची इच्छा नव्हती म्हणून.”

भूमिहीनाकरिता भूमिवानाकडून भूमि मागणे हे विनोबाजीप्रमाणे कार्यकर्त्यांनीहि कसे धर्मकार्य मानले होते आणि ते कोणत्या निष्ठेने चालविले होते याचे एक उदाहरण म्हणून श्री. विमलाबाई ठकार यांच्या विहार-पदयात्रेतील एक घटना येथे देतो.

गया जिल्ह्यात एक छोटीशी जमीनदारी होती. या पदयात्रेचा रस्ता जमीनदारीच्या गावावरूनच जात होता वरून गाव पाहून बाई म्हणाल्या, “ह्या गावात आपण जाऊ या”. साथीदार म्हणाले, “छे: छे, फुकट हेलपाटा होईल तिथला जमीनदार अत्यंत दुष्ट, दारुडा, व्यसनी आहे. तो काय जमीन देतोय ? त्याचे कसले हृदयपरिवर्तन होणार ?” बाईनी म्हटले, ‘आपण गारापणाच्या दर्शनाकरिता बाहेर पडलो आहोत. त्याला टाळून पुढे कसे जाता येईल ? विनोबाजीचे आदोलन म्हणजे गमत का आहे ? त्यात गंभीर मानवनिष्ठा आहे आपण त्यांना जाऊन भेटू’. पण साथीदाराने ऐकले नाही बाई एकट्याच गावात शिरल्या आणि जमीनदाराच्या गठीवर गेल्या. त्यानी दरवाजातून हाक मारली, “माईसाहेब”.

आतूनच जमीनदाराने विचारले, “कौन है ?” “मैं आपकी बहल बायी हू,” बाईनी बाहेरूनच उत्तर दिले.

स्त्रीचा शब्द ऐकताच त्याने स्वतः येऊन दार उघडले आणि बाईंना चरपासून खालपर्यंत प्रथम न्याहाळले आणि आश्चर्याने विचारले—

“बाई, तू कोण आहेस आणि येथे कणासाठी आली आहेस ? मी एक दुष्ट मनुष्य आहे हे गावच्या लोकानी तुला नाही का सांगितले ?”

बाई त्यांना म्हणाल्या, “माईसाहेब, तुम्ही कसेहि असो. तुम्हाला बाई-बहीण तर असेलच. मी तुमची बहीण म्हणून आले आहे आणि भूदान-

यज्ञाच्या सदेशाची राखी तुमच्या मनगटावर बाघल्यावाचून मी येथून जाणार नाही ” त्याचे हे शब्द ऐकताच, काय असेल ते असो, त्या गृहस्थाच्या डोळ्यात एकदम पाणी आलें. त्यानें त्यांना आत नेले. त्याच्या जेवण्याखाण्याची सोय केली. बाईंनी त्या गृहस्थाला भूदानाविषयीचा विचार सविस्तर समजावून सांगितला त्याने तो शातपणे ऐकला. त्यानेंच मग सभेची दवडी देवविली सभेला अध्यक्ष म्हणून आपण हजर राहिला. स्वतः १२५ एकर जमीन दान दिली सभेमध्ये इतरांनाहि दान दिले. अशा रीतीनें त्या गावातून एकूण २१५ एकर जमीन मिळाली ।

श्री. विमलाबाईंनीच आपल्या पदयात्रेतील सांगितलेला हा आणखी एक अनुभव आहे .

“एका गावी सभेंत विचार समजावून सांगितल्यावर एका सद्-गृहस्थानें आपल्या ५० एकरांपैकी १३ एकर व दुसऱ्यानें २५ एकरांपैकी ३ एकराचे दान दिले. सभा आटोपून मी परत चालले असता झाडाआडून एक बाई पुढें आली आणि म्हणाली, ‘मला देखील थोडी जमीन द्यायची आहे.’ माझ्याबरोबर गावची एक दोन माणसे होती ती हसू लागली आणि म्हणाली, ‘वहनेजी, ही गरीब बाई आहे, शरामच्या घरात भाडी घासण्याची मोलमजुरी करते हिच्याजवळ फक्त ४० डेसीमल (१६ गुठे) जमीन आहे. हिला मुले आहेत. आणि म्हणते जमीन दान देणार !’ मी त्या बाईला नकार देऊ लागताच तिला अत्यंत दुःख झालेले दिसले. ती म्हणाली, ‘मी गरीब मोलकरीण म्हणून का माझे दान परत वरता ? आणि श्रीमताचडून तेवढें दान घेता ?’ तिचे दान स्वीकारल्यावाचून मला इलाजच राहिला नाही दुसऱ्या दिवशी सवाळी उठून बाहेर आले तो त्या गावातील जमीनदार आलेले दिसले. त्यांत ज्यांनी आदल्या दिवशी दान दिली होती ते होते ते म्हणू लागले, ‘वहनेजी, रात्रभर शोष लागली नाही भाडी घासणाऱ्या बाईनें ४० डेसीमलचे दान द्यावे, मी मात्र ५० एकरांचा मालक असताना फक्त १३ एकर दिले हे बरे नाही केले हें आणखी १७ एकरांचें दान लिहून घ्या.’ ५० एकराच्या मालकानें आपलें दानपत्र तयार केलें. २५ एकरांपैकी ३ एकराचे दान दिलें होते त्यांनीहि आणखी १४ एकर जमीन वाडवून दिली. मोलकरीणीचा दानाचाच हा प्रभाव होता.”

श्री. शकरराव देव आसाम प्रांतात यात्रा करित असता वाटेत एका शेतकऱ्याने आपल्या मालकीची ६ विघे जमीन सर्वंच्या सर्व भूदानांत देऊन टाकली. शकररावांनी विचारलें, "सगळी जमीन देऊन टाकल्यावर तुम्ही निवर्हि कसा करणार ?"

तो शेतकरी आकाशाकडे वोट दाखवून म्हणाला, भगवताला सर्वांची काळजी आहे "

ओरिसा प्रदेशातली ही घटना आहे 'मनापडा' गावात जमीन वाटपाचे काम मुरू होत श्री नारायण चौधरी सहकुटुंब या समारंभाच्या तयारीला लागले होते त्यांनी आपली ४३ एकर जमीन सर्वंच्या सर्व दानात देऊन टाकली होती त्यांनी जाहीर केले की, "गावच्या भूमिहीन शेतमजुरांनी आपसात सल्लामसलत करून राजीखुपीने त्या जमिनीपैकी किती जमीन मला घ्यायची ह ठरवावे ती मी प्रसाद म्हणून ग्रहण करीन "

भूमिहीन एकत्र वसले आणि त्यांनी श्री चौधरींना अर्धी जमीन देण्याचे ठरविले परंतु श्री चौधरी म्हणाले, "मला त्यापेक्षा कमी द्या " भूमिहीन म्हणाले, "एवढी तुम्ही घेतलीच पाहिजे " शेवटी चौधरीचा हट्टच पुरा करावा लागला

काचीपुरम् येथे १९५६ सालचे सर्वोदय समेकन झालें या समेलना-करिता मुंबईहून काही तरुण मुले ८०० मंल पायी चालत गेली त्यांचा हा प्रवास मराठी, कानडी आणि तमिळ या तीन भाषा प्रदेशातून झाला शेवटच्या दोन भाषा या मुलांना अगदी परक्या होत्या आणि त्याचे मुक्काम तर खेड्यापाड्यात होत होते पायी चालताना आणि मुक्कामाचे ठिकाणी ते सभा घेत व भूदानाचा संदेश समजावून सागत काचीपुरमला पोहोचण्यांत ७५० एकराचे दान त्यांना मिळाले विचाराचे सामर्थ्य य एकाच उदाहरणावरून कितीतरी स्पष्ट होते कारण ही १४ ते २५ वर्षां पर्यंतची मुले होती भाषा अपरिचित, ती स्वतः लोकांना अपरिचित, असे असूनहि केवळ विचार समजूनच लोकानी त्यांना जमीन दान दिली

मद्रास राज्यातील सेलम जिल्ह्यात महाद्रीड, कळघम् आणि कम्पु-निष्ट या तीन पक्षाचा जोर होता. काँग्रेस पक्षातील कार्यकर्ते फार कमी

होते. येथील काँग्रेस कार्यकर्ते श्रीमान आहेत, जनता मागासलेली आहे. भूदान कार्यकर्त्यांच्या तीन तुकड्या तीन भागात फिरल्या. त्यांच्या समाना सौम्यसा उपद्रव झाला. सभा मोडण्याचे प्रयत्न झाले. श्रीमान् काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी भूदान-कामाची उपेक्षा केली. तरी दानपत्रे मिळाली आणि ती गरीबाकडून मिळाली. एकूण १५० माणसानी ३९० एकर जमीन दिली. या दानपत्रात कित्येक द्रविड कळघम्, कम्युनिस्ट, आणि रामराज्य परिषद या पक्षातील लोकांचीहि दानपत्रे आहेत!

तामोळनाड प्रान्तात एका कार्यकर्त्या भगिनीची भूदान-यात्रा चालू होती. 'मुर्कन गुठ्ठी' या गावी एक आर्. वेकट चालयम् रेडियार नावाचे सद्गृहस्थ कार्यकर्त्या भगिनीना भेटले. त्याची एकूण ३५ एकर जमीन होती. त्यानी ७ एकर जिरायत जमीन अगोदरच दान केली होती. या वाई गेल्यानंतर आणखी ९।। एकर जिरायत जमीन त्यानी दिली. पण वाईचे भाषण समाप्त झाल्यावर सभेत उभे राहून ते म्हणाले, "मी एकूण १६३ एकर जिरायत जमीन देऊन टाकली आहे. पण भाषण ऐकून माझे डोळ उघडले, विचार बदलले. माझ्यापाशी जी उत्तम एकरी तीन हजार रुपये किमतीची वागाईत जमीन आहे, त्यापैकी एक एकर जमीन मी देत आहे. सर्वच देऊन टाकावी असा मोह वाटतो आहे. साऱ्या गावानें आपल्या साऱ्या जमिनीचे दान करून टाकावे. अशी माझ्या मनात इच्छा आहे. उरलेली सर्व जमीन मी देऊन टाकणार पण माझ्यावर वर्जाचा भार आहे आणि माझ्या घरी आणखी चार माणसे आहेत. पण गाव जर सर्वस्व-दानाला तयार झाला—आणि त्या वरिता मी स्वतः प्रयत्न करीन—तर माझी उरलेली सर्व जमीन मी देऊन टाकीन"

हे बोलणे ऐकून लोक सद्गदीत झाले. जे दान देण्याच्या विरुद्ध होते तेहि उठून दानाची घोषणा करू लागले. सभा सपकी आणि रात्री क्षोषण्याच्या तयारीत असताना एक हरिजन सकोचत सकोचत कार्यकर्त्यांच्या अघटना-जवळ आला आणि नम्रतापूर्वक त्यांना म्हणाला, "आपण रागावू नका. मला सुद्धा दान देण्याची इच्छा झाली आहे, म्हणून मी आपल्याला प्राप्त दिल्या. मी गरीब आहे, माझी काय तावत असणार? पण माझ्याकडे आहे आपली ४ एकर जमीन, त्यातली एक एकर लिहून घेता?"

वाळागुडपुरम् या गावी सभा शाळी त्या गावात मुसलमानांची ४० घरे आहेत गावचे पुढारी एक मुसलमान गृहस्थ होते, समेत एका भगिनीचे भाषण झाल्यावर ते मुसलमान गृहस्थ म्हणाले, "लोकशाही पाहिजे असेल तर गरीबी-अमीरी घालविली पाहिजे माझ्याजवळ ६० एकर जमीन आहे, त्याच्या सहाव्या हिस्साचे दान मी करीत आहे, माझ्या इतर नातलगाना बोलावून आणखी जमीन देता आली तर देखून हे प्रेमाचे काम आहे, हा माणुसकीचा संदेश आहे "

पजावच्या हिस्तार निलह्यात पातली या गावी गावच्या लोकांशी भूदानाच्या वावतीत वरीच चर्चा होऊन सुद्धा दानपत्रे काणी भरली नाहीत दोनप्रहरी कार्यकर्ता चामकुशी करीत पडला असताना दूरच्या 'तुरफापुर' या गावचा एक इसम धामान धक्कवलेला आला त्याने विचारले "धरती दान करवानेवाले पडत आप है ?" पुढे तो म्हणाला "माझी ३५ विघे धरती आहे, तिनं कातापर्यंत मला खूप दिलं आहे, आता इतराचे भलं व्हावे म्हणून मी ती देऊ इच्छितो आपण घ्याल का ?" कार्यकर्त्याने विचारले "मग तुमचा निर्वाह कसा होणार ?" 'माझे लग्न झालेलं नाही हा एकटाच देह आहे भलं मोठं शरीर आहे दोन रोटी वरिता खातो करोडा दु खी दिनजमीनवाल्या भेतकन्याप्रमाणे मी सुद्धा मेहनत मजुरी करू शकतो जमीन ठेवण्याचे काय कारण आहे ?"

दानपत्रावर सही करताना त्याचे डोळे भरून आले होते "महाराज, माझे एक घरही आहे ज्याला जमीन दाल त्याच्या उपयोगाला त पेईल." "मग तुम्ही राहणार कोठे ?"

पुढील समजावून दिल्यावर त्याने आपले अर्धे घर आपल्या ह्याती-पर्यंत स्वतःच्या उपयोगासाठी ठेवून घेण्याचे मान्य केले.

त्याच्या गावी जाऊन त्याची जमीन वगैरे किती आहे याची कार्य-कर्त्याने माहिती वाढली तेव्हा समजले की त्याची ५० विघे जमीन असून तिच्यात पाच विहिरी आहेत आणि गावातील ती सर्वांत उत्तम जमीन आहे !

भूदानाचा विचार किती सहज पडतो या सबाधीचे हे दशमरचे सर्व घरातले सर्व प्रकारच्या कार्यकर्त्यांच्या वावतीत आलेले काही निवडक अनुभव येथे उद्धृत केले आहेत भूमिदानाचे कार्य हृदयाला स्पर्श करतं म्हणून ते धर्मकार्याची एकरूप श्रोन हे हि यावचन दिवून घेत.

महाराष्ट्रांतील विषमतेचें स्वरूप

खास महाराष्ट्रांत जमीन-धारणाची स्थिति वाय आहे याचा अभ्यास केला असता येथेहि जमीन नसलेल्याची किंवा फार अल्प जमीन असलेल्याची सख्या लक्षात भरण्याजोगी दिसते. महाराष्ट्र प्रदेश हा नैसर्गिक दृष्ट्या तीन प्रकारच्या टापूत विभागलेला आहे :

- (१) सह्याद्रीच्या खाली असलेला समुद्र-किनाऱ्यालगतचा भाग—ज्याला 'कोकण' म्हणतात तो.
- (२) घाटमाथ्यावरचा डोंगराळ कोकणी भाग, आणि
- (३) सपाट प्रदेश-देशभाग.

या तिन्ही भागावर पडणाऱ्या पावसाचें प्रमाण वेगवेगळें आहे. त्यामुळें हि जमिनीच्या मगदुरात निरनिराळे प्रकार झाले आहेत. कोकण आणि घाटमाथ्यावरील कोकणी भाग हा सूप पाऊस पडणारा परंतु जमिनीच्या दृष्टीने कमी सक्त भाग आहे मध्यच्या भागाचे पावसाच्या दृष्टीने दोन भाग पडतात—पश्चिमेकडचा आणि पूर्वेकडचा. हे दोन दक्षिणोत्तर पट्टेच पडले आहेत. यार्पकी पश्चिमेकडील नाशिक ते कोल्हापूर या पट्ट्यात २० इंचाच्यावर पाऊस पडतो. आणि त्यामुळें हा भाग चांगला पिकाऊ आहे. परंतु याला लागून पूर्वेकडचा जत ते येथला-मालेगाव या टापूत पावसाचे प्रमाण नेहमी अनिश्चित आणि कमी असते. त्यामुळें जमीन सागत्या प्रतीची अगून गुढा पिकाची अनिश्चितता असते. धुळे, जळगाव आणि विदर्भ-नागपूर या भागांत जमिनी उत्तम आहेत. त्याचप्रमाणे पाऊसहि यदुषा योग्य प्रमाणांत पडतो. मराठवाड्याचा कांही भाग सोडला तर हीच स्थिति तेथेहि आहे. हे दोनहि प्रदेश जमिनीच्या दृष्टीने संपन्न आहेत.

सद्य महाराष्ट्रांत जमीन-धारणेचे स्वरूप रयतवारी पद्धतीचे आहे असे मानले जाते. परंतु मराठवाडा-विदर्भ हे भाग ऐतिहासिक पाळ्यापासून

सस्थानी मुलुखात जमा झालेले होते तसेच पश्चिम महाराष्ट्रातहि काही टापू सस्थानी सरकारच्या ताब्यात होता त्यामुळे सस्थानी सरजामशाही पद्धति येथे अमलात होती बगाल विहारमध्ये जसे सरकार आणि रयत यांच्यामध्ये जमीनदार होते तसे विदर्भात मालगुजार होणे नुकतीच येथील जमीनदारी व मालगुजार पद्धति कायद्याने नष्ट करण्यात आली आहे परंतु जमिनी रयताच्या ताब्यात देण्याचे काम आतापर्यंत अमलात आलेले नव्हते. मुवईराज्यात आल्यापासून तथाकथित मालकाचे व कसणाच्या कुळाचे सबंध कायदेशीर करण्याच्या दृष्टीने व कुळाचे हक्क सरक्षित करण्याच्या दृष्टीने कूळकायदे येथे लागू करण्यात आले आहेत

पूर्वीच्या पश्चिम महाराष्ट्रात १९५१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे शेती-व्यवसायात गुतलेल्या एकूण १ कोटी १२ लाख लोकसंख्येपैकी ७६ लाख ४४ हजार म्हणजे ६८ टक्के लोक जमिनीचे मालक-शेतकरी (Peasant-Proprietors) आहेत, १६ लक्ष ६२ हजार म्हणजे १५ टक्के स्वतः मालक नाहीत पण कुळें म्हणून कसणारे आहेत, १५ लक्ष ४९ हजार म्हणजे १४ टक्के लोक निव्वळ शेतमजूर आहेत.

या ६८ टक्के मालक शेतकरी वर्गाची खालील प्रमाणे विभागणी आहे :

वर्ग	खातेदार सख्या	त्याचेकडील एकूण क्षेत्र (एकरात)
५ एकरापर्यंत	८,७६०००	२२,६१०००
५ ते १५ एकरापर्यंत	४,६६०००	४१,६१०००
१५ ते २५ एकरापर्यंत	१,८६०००	३६,६२०००
२५ ते १०० एकरापर्यंत	१,४१०००	५३,७८०००
१०० एकरावर	१००००	१७,७८०००

वरील तक्त्यावरून दिसून येते की या विभागात शहर एकराहून जास्त जमिनीचे घनी १० हजार आहेत आणि त्याच्यावढे सुमारे १७ लाख एकर जमीन आहे, तर स्वतःचा ५ एकरसुद्धा जमीन नसलेले खातेदार सुमारे ८३ लक्ष आहेत आणि त्याची एकूण जमीन २२ लाखावर

पडते. म्हणजे शेंकडा १० टक्के खातेदार ४४ टक्के जमिनीचे मालक आणि शेंकडा ९० टक्के खातेदार उरलेल्या ५६ टक्के जमिनीचे मालक आहेत. तेव्हा ५ एकराखालचे ८३ लक्ष गरीब जमीन-मालक, १६ लक्ष ६५ हजार मालक नसलेली शेतकरी-कुळें आणि १५ लक्ष ४९ हजार शेतमजूर, म्हणजे एकूण शेती व्यवसायात गुतलेल्या लोकसंख्येतील ३७ टक्के लोकाना एवतर जमीनच नाही किंवा असली तर अगदी थोडी आहे. आणि इकडे ३ लक्ष २ हजार म्हणजे ३ टक्के जे गैरहजर मालक होते त्यांच्याच ताब्यात ३० टक्के जमीन होती, परंतु १९५७ च्या कूळकायदानें गैरहजर मालकी कमी करण्याचा जो प्रयत्न केला त्यातून काही थोडी कुळे मालक झाली असावीत. मागें लिहिल्याप्रमाणे या कायद्यातील 'जातीने कसणे' या संज्ञेचा फायदा घेऊन किती लोकानी जमीन कुळाला घेऊ दिली असेल ते वळणे कठिण आहे, म्हणजे कूळ-कायदानंतर सुद्धा कूळवर्गामधील काही भाग तसेच भूमिहीनामधील सर्व लोक हे अजूनहि जमिनीविना बेकार आहेत.

अखिल महाराष्ट्रातील विपमतेचे चित्रहि यापेक्षा फारसे वेगळें नाही. महाराष्ट्रातल्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६३.९८ टक्के लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. यांच्यापैकी १४.७९ टक्के लोक भूमिहीन शेतमजूर आहेत, म्हणजे त्यांच्याजवळ स्वतःची जमीन अर्जाबात नाही. आणखी ७.५९ टक्के लोक असे आहेत की ज्यांच्याजवळ स्वतःची जमीन नाममात्रच आहे, त्याची उपजीविका मुख्यतः शेतमजुरीवरच होते. राहिलेल्या ४१.६० टक्के जमीनमालकांपैकी २.०२ टक्के जमीन-मालक स्वतः न घसनारे आहेत आणि त्यांच्याबडेच एवूण जमिनीचा सुमारे पाचवा हिस्सा आहे. सालील तक्त्यावरून महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या विभागातील विपमतेचे स्वरूप आंशिक लक्षात येईल:

(आवडे शेकडेवारीत)

एकर क्षेत्र	पश्चिम महाराष्ट्र		मराठवाडा		विदर्भ		अखिल महाराष्ट्र	
	खातेदार	जमीन	खातेदार	जमीन	खातेदार	जमीन	खातेदार	जमीन
०-५	४६.१२	११.८०	१८.२६	२.६०	५४.८४	१२.११	४४.००	७.५०
५-१५	३१.४१	३०.५५	३७.२२	१७.८०	२८.९३	२५.८७	३१.६०	३५.००
१५-६०	२०.९६	३७.७३	४४.५२	७९.६०	१४.०७	३८.७१	२२.७०	४२.७०
६०+	१.५१	१९.८२			२.१६	३१.५२	१.७०	१४.८०

महाराष्ट्राचें हृदय-दर्शन

महाराष्ट्रातील जमीन-धारणाविषयीची विपमता पुण्यळाना माहीत नसते म्हणून येथें जमिनीचे फेरवाटप करण्याची फारशी गरज नाही असे ते मानतात. मागील प्रकरणातील आकड्यावरून हा गंरसमज दूर होईल. परन्तु भूदानाच्या मार्गानें म्हणजे विचार-परिवर्तन करून येथील विपमता कमी करणे शक्य होईल का असाहि सशय लोकांच्या मनात असतो विनोबाजींनी महाराष्ट्रात पदयात्रा १९५८ साली चालू असताना सांगली येथें तेथील एक न्यायाधीश विनोबाजींना भेटायला आले होते. त्यांनी विनोबाजींना सांगितले की या जिल्ह्यात हाणान्या दिवाणी व फौजदारी खटल्यांपैकी जमीन-प्रकरणावरून हाणान्या खटल्याचे प्रमाण शे.९० टक्के आहे तीच, विवहूना त्यापेक्षा व्हाईट परिस्थिति रत्नागिरी जिल्ह्याची आहे कमीजास्त प्रमाणात सर्व महाराष्ट्रात हीच स्थिति आहे इतर प्रान्तांच्या मानानें राजकीय व सामाजिक जागृति या प्रवेसात मोठ्या प्रमाणात आहे, लोकांचा स्वभाव तीव्र आहे, त्यामुळें भूदानाच्या मार्गानें जमीन भूमिहीनामध्ये वाटून देणे येथें अवघड आहे असे वाटले तर आश्चर्य नाही. परन्तु अनुभव मात्र वेगळा आहे इतर प्रांतातील अनुभवाइतकाच तो उद्बोधक आहे. आणि खुद्द विनोबाजींची पदयात्रा या भागात हा प्रयोग सुरू झाल्यानंतर फार उशीरा झाली हे लक्षात घेतले तर आलेले अनुभव कित्येक वेळा चकित करणारे आहेत असे वाटेल येथें केवळ भूदानेंच होऊन राहिली नाहीत तर ग्रामपरिवार आणि ग्रामदानें करण्यापर्यंत भूदानाच्या विचार-प्रक्रियेची मजल गेली आहे

महाराष्ट्रात कोकणभागात असलेली खोतीपद्धति आणि विदर्भ भागातील मालगुजारी पद्धति भूदान-यज्ञाचे काम सुरू होण्यापूर्वीच ग्ळट करण्यात आली होती पण खोत आणि मालगुजार मडळी असणुष्ट होती. याच रीतीने देशभागातील निरनिराळ्या प्रकारची इनामी, मिराशी हक्काची

आणि जहागिरीची वतनेंहि कायद्यानें सपुष्टात आणलेली होती आणि म्हणून तोहि वर्ग असतुष्ट होता महाराष्ट्रात असा एका नवीन बागायतदाराचा वर्ग निर्माण झाला आहे की ज्याचे हाती जमिनीची मोठमोठी क्षेत्रे एकत्र झाली आहेत हा वर्ग अल्पसंख्य असला तरी प्रभावी आहे. आणि कालव्याच्या पाण्याच्या सोयीमुळे त्याच्या ताब्यातील जमिनीची किंमत अनेक पटींनी वाढली आहे

या सर्वांच्याकडून भूमिहीनाना त्याच्या जन्मसिद्ध हक्काची प्राप्ति कशी व्हायची? या सर्वांनी सघटितपणे आपल्या मालमत्तेचे संरक्षण करण्याचा सर्व वाजूनी प्रयत्न चालविला होता आणि आजहि तो चालू आहे अशा परिस्थितीत भूमिहीनाचा देखल कोण घेणार? परन्तु महाराष्ट्रात भूदानाची चळवळ मुरू झाली, वाढली आणि तिचा स्पर्श याहि वर्गातल्या लोकांना झाला असतुष्ट, सतापलेले, लोकशाहीच्या सरकारावर नाराज असलेले असे हे लोक अमून सुद्धा त्याच्याकडून भूमिहीनांरिता भूदान-यज्ञात खुपीने दाने मिळाली आहेत.

पश्चिम महाराष्ट्रातील सस्थानांपैकी ज्या ३-४ सस्थानिवांना भूदानाचे कार्यकर्ते भेटू शकले त्यांनी आपल्या जमिनीचा काहीना काही हिस्सा त्या यज्ञात दिला आहे. फलटणचे राजेसाहेब श्री. मालोजीराव नाईक निवाळकर यांनी आपल्या जमिनीचा ३ हिस्सा-म्हणजे १०० एकर जमीन-दान दिली आहे. ती देताना त्यांनी उद्गार काढले होते की, "मजकबळ ८००० एकर जमोन आहे, पण मला ती ओळखताहि येत नाही. एवढी मोठी जमीन जी स्वतःला उरकत नाही ती मी ताच्यात का ठेवावी? मी हेंच साऱ्या जमीनदारांना हाक मारून सांगत आहे, थोड्या जमिनीचा मालक आपली जमीन जितकी उत्कृष्ट ठेवतो तितकी पुष्कळ जमिनीचे मालक ठेवू शकत नाहीत यत्रानी जमोन कसू म्हणाल तर त्याने आपलीच माणसे येजार होतात. शेताची मशागत जनावरांच्या मदतीने मध्ये तर माणसाच्या हातानीं झोडूनहि करावी असे मी म्हणन."

सांवतवाडीवर राजेसाहेबानी २०० एकराच्यावर व जव्हारच्या राजानी १०० एकर जमीन दानात दिली.

रत्नागिरी जिल्ह्यात जो एकूण जमीन मिळाली त्यांत खोताच्याकडील जमीन काही कमी प्रमाणात नाही. तीच स्थिति मुलाबा जिल्ह्यातील आहे. या जिल्ह्याच्या कर्जत तालुक्यातील किकवी या गावची एक वाडी आहे. तेथे ठाकूर लोक राहतात. त्या वाडीची सर्व जमीन श्री. तात्यासाहेब सुगवेकर, या एका जमीनदाराच्या मालकीची होती. भूदानाचा संदेश त्याच्या कानावर आला, त्यानी तो पूर्ण समजून पेतला, त्यावर बरेच दिवस विचार केला, मोह सोडण्याची मनाने हळू हळू तयारी केली आणि एका रात्री निश्चय करून दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्यानी साऱ्या वाडीचे दान करून टाकले या वाडीची जमीन बरोचशी वरकस असून काही भातपिकी आहे. श्री तात्यासाहेब सुगवेकर हे मुलाबा जिल्हा खातेदार सधाचे अध्यक्ष होते त्याच्या चुलत्यानीहि त्याच वेळी ११ एंकर भातपिकी जमिनीचे दान जाहीर केले

त्याचप्रमाणे, पनवेल तालुक्यातील कुडेवहाळ या गावची ६६० एंकर जमीन श्री लक्ष्मण वामन आपटे याची होती भूदान कार्यकर्त्यानी त्यांना विनंति करताच त्यानी सर्वंच्या सर्व जमीन दान करून टाकली. पोलादपुर पेटघातील बीरवाडीच्या आपल्या २५८ एंकर जमिनीचे श्री रघुनाथ अताजी पटवर्धन यांनी दान करून टाकले आहे

वर उल्लेखिलेल्या बहुतेक सर्व जमिनीचें वाटपहि करण्यात आले आहे.

सांगली जिल्ह्यात शिराळे पेटघात तेथील देशपाडे इनामदार घराण्यातील मडळीनी ४०० एकरावर जमीन भूदानात दिली आहे नाशिक जिल्ह्याच्या बागलाण आणि कळवण तालुक्यातील एक जहागिरदार मुल्हेरचे देशमुख यांनी भूदान केले आहे त्याचप्रमाणे श्री दसुबापु या मिल्स जहागिरदाराने आपल्या जमिनीचा १० वा हिस्सा भूदानात दिला आहे. तात्पर्य, ज्या वतनदार किंवा पूर्वीच्या हक्कदार लोकाना भूदान कार्यकर्ते भेटू शकले त्यांच्यापैकी बहुतेकानी हा विचार पटल्याची खूप म्हणून दान दिलेले आहे. बागाईतदारांपैकी ज्या मडळीकडे भूदान-कार्यकर्ते जमीन मागायला गेले त्यांच्यावडून दानात जमिनी मिळाल्या आहेत अर्थात् फार मोठ्या बागाईतदाराकडून अजून मिळाल्या नाहीत, कारण तसा प्रयत्नच झाला

नाही. वारामती, इंदापुर, माळशिरस, कोपरगांव, श्रीरामपुर या तालुक्यात वरील वर्गाकडून भूदान झालेले आहे.

महाराष्ट्रात मालक-शेतकरी वर्ग (Peasant-proprietors) ६८ टक्के आहेत. अर्थात् शेती करणारा हा वर्ग सामान्य आहे आणि या सामान्य वर्गाकडूनच महाराष्ट्रातले मोठे भूमिदान झालेले आहे असे दिसून येते. (जिल्हावार भूमिप्राप्तीचा तक्ता पृष्ठ ११० वर पहा) भूदान यज्ञाच्या आदोलनात जो अनुभव आला आहे तो महाराष्ट्राचे मानस यथार्थपणे दर्शवू शकेल असे म्हणण्यास हरकत नाही. यातील अगदी निवडक अनुभव पुढे दिले आहेत :

महाराष्ट्रांतील अनुभव

कासोदे (जळगाव जिल्हा) या गावी चिमण घोडू पाटील नावाचे एक अल्प शिक्षित शेतकरी राहतात. शेती हेच त्याचे निर्वाहाचे साधन. घरचा उद्योग सांभाळून आपल्या हातून होईल तेवढी सेवा ते करीत असतात. भूदानाची पदयात्रा त्यांच्या गावी गेली असता त्या गृहस्थाने आपल्या १५ एकर २२ गुठे जमिनीपैकी फक्त १ एकर जमीन स्वतःसाठी ठेवून घेऊन बाकीची सर्व जमीन भूदान-यज्ञात दिली. दानाचा हा विचार क्षणिक भावनेतून निर्माण झाला नाही. अगदी विचारपूर्वक त्यानी हा निर्णय घेतला होता. गावच्या लोकानी एवढाधार त्याचा निर्वाह होणार नाही म्हणून त्यांना समजावून सांगितले असता ते म्हणाले, "या देशात माणशी सरासरी ३ एकर जमीन वाट्यास येते म्हणतात. या एका एकरामधून माझ्या कुटुंबाच्या पोटाला पुरेल एवढे मी वाडू शकेन असा मला भरवसा वाटतो."

ठाणे जिल्ह्यांत वजंत तालुक्याच्या भागांत सह्याद्रीच्या पायथ्याशी मेचकरवाडी आहे. भूदानाचा विचार सांगत कार्यकर्ते त्या गावी गेले. प्रचाराची समा चालू असता एक गृहस्थ उठून घरात गेले. त्यांचा मुलगा हि सभेत बसला होता. त्यालाहि त्यानी घरात बोलावून घेतले. बोव्यावेळात हे मेचकर बापलेक बाहेर आले आणि त्यांनी कार्यकर्त्यांच्या हाती जमिनीचे तरेदीसत दिले आणि म्हटले, "या दस्तऐवजांत असेल ती सर्व जमीन मी या मलाच्या समतीने दान करीत आहे."

त्या मागदांत ३२ एकर २ गुंठे जमीन होती.

पण याहिपेक्षा हृदयस्पर्शी दान एका ठाकूर जातीच्या बाईचे आहे. ठाकूर जात ही आदिवासी जमात आहे. कसेळे या कर्जत तालुक्यातील गावी सभा शाली तेव्हा सभेला बाई ही एकच आली होती. तिच्या अगावर लज्जा रक्षण करण्याएवढेहि घडूत नव्हते. दोन मैलावर किकवी गाव आहे. तिकली ही कुशी ठाकुरीण. आदल्या दिवशी किकवीला भूदानाची सभा शाली होती पण त्यावेळी ही ठाकुरीण जगलात कामाला गेली होती. परी बाल्यावर तिला शेजाऱ्याकडून गोरपरिवाना जमीन वाटण्यासाठी मागताहेत असे काहीतरी कळले असावे. म्हणून ती कसेळीच्या सभेला मूढाम आली होती. जमीन सर्वाची आई आहे आणि ती सगळ्यांना मिळाली पाहिजे एवढे तिला चांगले समजले. पण तिच्या जवळ घायला तिची स्वतःची जमीनच नव्हती म्हणून तिला बाईट वाटत असलेले दिसले. कार्यकर्त्यांशी तिचे बालण झाले. त्यात अमे कळले की ४-५ एकर जमीन ती कळ म्हणून दुसऱ्याची कसत होती. स्वतः ती विषवा आहे आणि तिला मुले बाळंहे आहेत. आपल्यापारख्या इतर गरिवाकरिता आपणहि काही द्यावे ही तिची तीव्र इच्छा पाहून कार्यकर्त्यांनी तिला सांगितले, की तू कसतेस त्यातल्याच एक एकराच्या कसणुकीच्या हक्काचे दान कर. तिला ते पटले आणि कळकापदाने मिळालेल्या १ एकराच्या कसण्याचा हक्क दुसऱ्या भूमिहीनाकरिता या कुशी ठाकुरणीने सोडला !

कोल्हापुर जिल्ह्यात दत्तवाड गावी राष्ट्र-सेवादलाच्या पयकाचा मुक्काम होता. पयक गावात आले की मोठमोठी श्रीमंत व जमीनदार मडळी परगावी व रातात जात हा अनुभव असे. दत्तवाड गाव त्याला अपवाद नव्हते. गावात यापूर्वी अल्पसे भूदान मिळाले होते. पयक-सैनिकानी प्रचार केला. प्रमुख मडळीशी चर्चा शाली. दान किती मिळणार हे कोणालाच सांगता येईना. सभा भरली आणि सभेला रंग भरला. वातावरण तयार होऊ लागले आणि आश्चर्य हे की ४१ लोकानी चुरशीने दाने दिली.

दत्तवाड या गावी कोळ्याची वस्ती आहे. ही मडळी जमिनीच्या बसवटीकडे दुर्लक्ष करून इतर व्यवसाय करतात. त्यामुळे त्यांना जमिनी-

घरून हुसकून लावून ती दुसऱ्यांना कसायला देण्याचे घाटत होतं. त्यातील एकाने पथकाच्या लोकाना विचारले, "गरीबावर होणारा हा अन्याय थावेल का?" ती जमीन कोळचांकडून ज्यांना कसायला मिळणार त्यांना पथक-कार्यकर्ते भेटले. उभयतांची गाऱ्हाणी ऐकून घेण्यात आली. पाटील, कोळी, जमीनमालक, ग्रामस्थ पुढारी सारे एकत्र जमले. भूदान-विचार सर्वांना समजावून सांगण्यात आला. कोळी मडळींनी व्यसने सोडून जमीन कसण्याचे कबूल केले व ज्याच्याकडे जमीन जाणार होती त्यांनी ती न घेता कोळचांकडेच ठेवण्याचे कबूल केले. ती सर्व मडळी समाधानाने परतली. त्यामुळे गावात फूट पडण्याची भीति होती ती दूर झाली. ज्यांनी ही तयार केली त्यांनीही आपली एक एकर जमीन भूदानाला दिली.

चिकुडें हे सांगली जिल्ह्यातील गाव. भूदान-पथकाचा मुक्काम या गावी होता. पथकातील एक सैनिक श्री. पी. बी. पाटील हे या गावचे रहिवासी. सभा ठरली. प्रचार फेरीहि झाली. पण रात्री ऐनवेळी आभाळ भरून आलं. सभा होणार नाही असे वाटू लागलं. काय होईल ते होवो पण सभा घेण्याचे ठरलं. स्वतः पी. बी. पाटील सभेत बोलले आणि प्रथम त्याच्या वडिलानी ३ हिस्सा जमीन जाहीर केली. आणि मग एका-मागून एक ३२ लोकांनी आपापला सहावा हिस्सा जाहीर केला. गावात ३ जमीन मोजक्या मडळींच्या हाती आहे. पण गरीब ग्रामस्थानीच दाने दिली. इतर दानेहि मिळाली. सभा सपताच पाऊस जोराने आला आणि आश्चर्य हें की पावसात भिजत येवून हरिजनानी दाने दिली. ५० हरिजनानी ३ हिस्सा देण्याचे जाहीर केले !

मुर्डाशिगी (कोल्हापुर जिल्हा) या गावात सभा चालू होती. बापू दौलू जाधव उमा राहिला आणि म्हणाला, "माझी ६ गुठे जमीन लिवा" लोक आश्चर्याने पाहू लागले. दुसरा एक मोठा जमीनवाला उठला आणि म्हणाला "ह्या जाधवाने जमीन दान दिली. मला राहवत नाही. ज्याची स्वतःची फक्त ६ गुठेच जमीन आहे तो आपली सर्व जमीन या कामासाठी देतो तर मलाहि काही देता येईलच. पण घात एक-ही जमीन देण्याची मला जी इच्छा झाली ती या बापूमुळे. ह्या गरीब माणसाला

जर माती ही ? एकर उत्तम जमीन देणार असाल तर मातें दानपत्र लिहून घ्या " ही शर्त कोण नाही स्वीकारणार ?

हा कोल्हापुर जिल्ह्यातीलच अनुभव आहे. एका गावी भूदानाची रात्री सभा झाली आणि दुसरे दिवशी कायंकरतें पावात बाही लोकाना भेटून जमीन मागण्यासाठी फिरले. भूदान समजावून सांगण्याकरिता घेतलेल्या सभेमुळे दोन परिणाम होत एव, विचार सर्वांना समजून येई, आणि दुसरा, तो समजल्यामुळेच काही जमीनमालक कार्यकर्त्यांपासून दूर पळत. या गावीहि तसाच अनुभव आला एका जमीन-मालकाने टाळले, दुसऱ्याने घरच्या घडव्डीचा विचार पेतो म्हणून सांगितले. तिसऱ्याने ' विचाराला सबड घा ' म्हटले मात्र कोणी ' नाही ' म्हटले नाही. कार्यकर्ते स्थानिक माणसादरोबर एका चौक्या घरी गेले ते एका मुसलमान बाबीचे घर होते. तिने रात्रीच्या सभेला येण्याची आणि स्वतःबाही जमीन देण्याची इच्छा त्या स्थानिक माणसाजवळ बोलून दाखविली होती. म्हणून कार्यकर्त्यांना त्याने तेथे गेले होते ती बाई जागरी होती. दारिद्र्याची सारी चिह्ने तिच्या घरात दिसत हाती ती जमीन देणार आहे काय याची चौकशी करता, तिच्या नवऱ्याने मिळविलेल्या १३ एकर माळरानाच्या जमिनीतली बाही जमीन तिला गरीबासाठी द्यायची आहे, असे कळले. तिचा नवरा मरून गहा वर्षे दाखी हाती.

त्या जमिनीत भुईमूग वाजरी अशी पिके होतात असे तिने सांगितलें.

कार्यकर्ता म्हणाला ' तुमच्या पोरावाळाच्या पोटाच्या पुरायला नको का ? ' तेव्हा ती उद्गारली " गृह घर, पर माती जशी पोर तशी दोऱ्याच्याची बी हाडत हात उचलून दोन पायल्या घेया त्याच्या म्हटल तर होत नाही, जमिनीच दिली तर हक्कान ती साठील तरा ! "

गरीबाच्या गरीबाचा घरा वळवळा येती याची उदाहरणे या आंदोलनाच्या इतिहासात बरील प्रमाणे अनेक साहाय्य मिळतात. पण एका वेगळ्याच प्रकारचे उदाहरण असे अनुभवात आले की ज्यात माळकाचे आणि कुळाचे सबंध मूळापासून बदलले. ती हकीकत अशी :

रत्नागिरी जिल्ह्यातल्या देवगड तालुक्यातील दामोळ गावी श्री. नाना बर्वे याची जमीन आहे ती त्यानी सगळी कुळाना लावली होती. श्री. नाना बर्वे यानी गेली कित्येक वर्षे आपल्या शेतकरी बांधवाची सेवा करण्यासाठी गावातच एक 'सुकृताश्रम' काढला आहे. या आश्रमाच्या कामात शेतीहि समाविष्ट करून ते आपली काही जमीन स्वतः कसू लागले. तेव्हा कुळाना वाटले ही काय ब्याद आली. एक प्रतिस्पर्धी या दृष्टीने कुळें त्याच्याकडे पाहू लागली त्याचें हित व्हावे म्हणून नानानी मुरू केलेल्या कामावरमुद्धा त्याचा विश्वास बसेना परंतु भूदानाची चळवळ मुरू झाली आणि नानानी आपल्या जमिनीचा ६ वा हिस्सा कुळाना देऊन टाकला त्या दान-कर्मिनें मात्र कुळाना मालकाविषयी वाटणारा सशय कमी झाला. 'वामण आपल्या हिताचा विचार करणारा आहे' हें त्यांना पटू लागले. आता न बोलविता माणसे नानाच्या शेतीच्या कामाला मदत करू लागली. कुपणाच्या कामाला पूर्वी ५ रुपये खर्च होत होते त्याऐवजी आता ३ रुपये लागू लागले. असे कसे झाले असे विचारतां शेतकरी म्हणाले, "पूर्वी आम्ही नुसते मजूर म्हणून तुमच्याशी वागत होतो, आता तसे वाटत नाही."

एके वर्षी त्यानी नानाना सांगितले. "तुमच्या शेतावर आम्ही आतां मजूर म्हणून कामाला येणार नाही."

नानानी विचारले, "का रे बाबानों ?"

ते म्हणाले, "आता आम्ही तुमचे मजूर नाही तुमचेच आहेत. मात कापून खळघावर आणून टाकू, मळू आणि तुम्ही जें द्याल ते प्रसाद म्हणून घेऊ."

'देण्यानें काही नुकसान तर होत नाहीच, उलट प्रेमलाभाबरोबर क्षेमलामहि होतो आणि गेलेल्या जमिनीच्या तुवड्याचे नुकसान मुद्धा या दोन लाभानीं भरून निघते' असाच नाना आपला अनुभव सांगताना. 'समभावाचे वातावरण पसरताच चोरी वमी झाली हा त्याचाच परिणाम आहे' असे नानानीं सांगितलें.

राज्याच्या महाराष्ट्राच्या विदर्भ आणि नागपूर भागातहि भूदानाच्या प्राप्तीचा प्रयोग मोठ्या प्रमाणावर झाला. विदर्भामध्ये निजामशाही राजवट असल्यामुळे जमीनदार, जहागीरदार आणि इजारदार हे जमिनीचे राजे होऊन बसले होते. नागपूर-विभागात मालगुजार पद्धति म्हणजे एक प्रकारे जमिनदारीची अधिक सावकारशाहीची दुसरी आवृत्ति होती. परंतु या दोन्ही विभागातील दानप्राप्तीचे अनुभव उत्तेजक आहेत. कार्यकर्ते लहान असोत, मोठे असोत, मालगुजाराकडे किंवा बतनदाराकडे गेले असता आणि योग्य रीतीने विचार त्यांना समजावून सांगितला असता त्यांना विन्मुख जावे लागले नाही अशा अनेक अनुभवांपैकी नमुन्यादाखळ काही पुढे दिले आहेत.

यवतमाळ जिल्ह्यात पादरकवडे तालुक्यातील पाटणवोरी गावची गोष्ट आहे. केशवराव देशपांडे याचेकडे श्री. तुकडोजी महाराज भूदान-कार्यकर्त्यांसह मुक्कामाला यावले होते. केशवरावांनी सहाय्या हिश्याचें ४०० एकराचे दानपत्र करून दिले होते. त्याच गावात केशवरावांचे धाकटे बंधु राहात असत. भावाभावांचे एकमेकाशी पटत नव्हते. त्यांच्याकडेहि जमीन मागितली पाहिजे म्हणून तुकडोजी महाराज कार्यकर्त्यांसह त्यांच्या घरी गेले दुपारी १२ वाजण्याची ती वेळ होती. त्यांच्या घरी गेल्यावर घराच्या लोकांनी केशवरावांच्या बंधूंना तुकडोजी महाराज आल्याची बर्दा दिली. परंतु ते त्यावेळीं पूजेला बसलेले होते. म्हणून त्यांनी निरोप पाठविला की "मी आता भेटू शकणार नाही, नंतर भेटेन." सर्वजण परत केशवरावाकडे आले. केशवराव व गायवाळे म्हणू लागले, "पहा, असा हा उर्मट मनुष्य आहे. सापें भेटायला देखील तयार नाही हा मनुष्य कसला भेटणार आणि दान देणार?"

दुपारी चारची वेळ होती. सारे कार्यकर्ते त्या गांवातून निघण्याच्या तयारीत होते. इतक्यांत ते केशवरावांचे बंधु, बरोबर दोन माणसांच्या सोबत वहाचा गड्डा घेऊन येत असल्याचे दिसले. महाराजांच्या जवळ येवून त्यांनी प्रश्न केला, "घोरत्या बंधूंनी किती जमीन दिली आहे?" भूदान कार्यकर्त्यांनी माहिती दिली. त्यावर ते म्हणाले, "मार्च ३१९ एकराचे

दानपत्र करा. या माझ्या जमिनीच्या माहितीच्या वहा आहेत. त्यातून तुम्हाला सर्व माहिती देतो." त्यांनी सर्वे नबर ६ माहिती देऊन दानपत्र करून दिल्यावर ते गृहस्थ घरी जाण्यास निघाले. जातेवेळी त्यांनी एक पाकीट कार्यकर्त्यांच्या समोर ठेवले व ते निघून गेले कार्यकर्त्यांनी ते पाकीट उघडून पाहिले तो त्यात ५०० रुपयाची रक्कम साधनदानासाठी त्यांनी दिलेली आढळली. त्यांनी दिलेल्या जमिनीसबधी केशवरावानी आणि गाववाल्यांना शका होती दानपत्रात नमूद केलेल्या सर्वेनबरावरून केशवरावानी त्या जमिनीची स्थिति आपल्या कागदपत्राच्या आधारे पाहून घेताना आढळून आले की त्यांनी जे ३९९ एकराचे दान दिले होते ती उत्तमातली उत्तम जमीन आहे !

आणखी एक घटना.

श्री मामासाहेब जळके हे यवतमाळ जिल्ह्यातीलच स्वतः जमीनदार असणारे व एका अज्ञान जमीनदाराच्या मालमत्तेची वधिव्याट पाहणारे फारभारी होते त्याच्याकडून भूदान मिळविण्यासाठी कार्यकर्त्यांचा मुक्काम त्याचेकडे झाला. मामानी काही आढेवेढे न घेता ६०० एकराचे दान लगेच लिहून दिले परंतु तेवढ्याने त्याच्याकडील अपेक्षित हिस्सा पुरा होत नव्हता. मामा अधिक विचार करण्यासाठी घरात गेले थोड्या वेळाने बाहेर येऊन त्यांनी सांगितले "माझ्याकडील ६०० एकर जमीन दिली आहे ती घ्या आणि मी ज्या जमीनदाराची व्यवस्था पाहात आहे त्याची ५०० एकर जमीन दान देत आहे अशी ११०० एकराची दानपत्रे स्वीकारा " त्यांनी पुढे सांगितले, "दोन दिवसांनी तुमचा मुक्काम जेथे असेल तेथे दोन हजार एकर जमीन भोवतालच्या जमीनदाराकडून मिळवून तुम्हाला आणून देतो." मामानी आपल्या शब्दाप्रमाणे दोन दिवसानंतर ठरलेल्या ठिकाणी भूदान-कार्यकर्त्यांजवळ २२०० एकराची दानपत्रे आणून दिली.

विसनसिंग नावाच्या एका लहान जमीनदाराकडे भूदानाच्या दोन्यांत कार्यकर्ते गेले असतां किसनसिंग यांनी त्यांना पाहताच थोरें दानपत्र घेऊन त्यावर धभर एकर दान लिहून दिले. कार्यकर्त्यांना आश्चर्य वाटले वार्ही

न ऐकून घेताच दान आपण कसे दिलेंत असे विचारता ते म्हणाले, "मी शहरात कोही विवसापूर्वी माझ्या एका नातेवाईकाकडे गेलो होतो. तेथें 'सर्वोदय' मासिक पत्रिचा सहजपणे हाती आली पत्रिका वाचल्यानंतर मला भूदान-विचाराची कल्पना आली. त्याचवेळी मनोमन दान देण्याचे ठरवून टाकलें होतें."

भूदान-आंदोलनाच्या घडत गेलेल्या इतिहासाचे वाचन करीत असताना काहीं जो नमुन्याची उदाहरणे आढळली ती येथें नमूद केली आहेत. महाराष्ट्रात एकूण जो १३ लाख एकर जमीन भूदानात मिळाली आहे ती मिळत असताना वेगवेगळ्या थरातल्या वेगवेगळ्या लोकाकडून ही दानें प्राप्त झाली आहेत त्यांच्या मागच्या मानसिक प्रक्रियेची कल्पना एवढ्या उदाहरणांवरून येण्याजोगी आहे असे समजण्यास हरकत नाही. ही दानें मिळविण्याचे काम स्त्रियांनी केलें आहे, मुलांनी केलें आहे कित्येक ठिकाणी शाळातल्या आणि कॉलेजातल्या मुलांनी आणि मुलींनी शिक्षकांच्या मदतीने शहरातून आणि खेड्यापाड्यातून विचार-प्रचाराचे आणि त्याचा परिणाम म्हणून भूमि-प्राप्तीचे काम मोठ्या हौसेने केले आहे राष्ट्र-मेवादलाच्या भूदान-यथदाने जवळ-जवळ १ वर्षभर महाराष्ट्रात पदयात्रा चालविली आणि अनेक दानें मिळविली कस्तुरबा निधीच्या मुली काहीं भागात हिडल्या, त्यांनीहि विचार-परिवर्तनाचें हें कार्य केले आणि विचार-परिवर्तनाला थोरा मोठ्याची गरज आहे असे नाही हें त्यांच्या कामातून सिद्ध होऊं शकले. हरिजन-मेवक-मपाच्या भेवकानीहि दानें मिळविली. राजकीय पक्षातल्या काँग्रेसच्या आणि प्रजासमाजवादी पक्षाच्या सर्वसामान्य कार्यकर्त्यांनी कित्येक वेळा दारे काढले, पदयात्रा केल्या आणि हा विचार पटवून देण्याचा आणि दानें मिळविण्याचा प्रयत्न केला जमीन मागताना जमिनी ज्यांना दिल्या जातील त्यांना साधनें सुद्धा द्यावी लागतील हें जाणून कित्येक महिला-संघटनांनी व इतरानी साधनदानेंहि मिळविली.

भूमि-विषयतेच्या राबतीन न्याय झाला पाहिजे हा विचार या शाळाची नेमकी गरज आहे म्हणूनच भूदान-यत्नांमार्फत जमीन मिळविण्याच्या कामाला इतक्या थोडक्या काळात इतक्या थोड्या साधनसामुग्री-

निशी इतके यश आलेले दिसते. या प्रयोगात जें अपयश आले असेल त्याचीहि तपासणी झाली पाहिजे. अपयश या अर्थाने की हा विचार सामाजिक दृष्ट्या अयोग्य आहे, यात नीति किंवा न्याय नाही असे विचार प्रत्युत्तर म्हणून जर कोणी प्रगट केले असतील आणि म्हणून जमीन दिली नसेल तर तीहि उदाहरणे लक्षात घेतली पाहिजेत. पण असे बहुधा कोठेहि झालेले आढळत नाही. प्रचारकाना असा अनुभव आला की काही गावा-मध्ये आपण आलो आहो असे समजताच त्या गावचे पुढारी, मोठे जमीन-मालक भावातून बाहेर गेले. त्यांनी भेटण्याचे टाळले, परन्तु याचा अर्थ एवढाच होतो की या विचाराला आणि युक्तिवादाला तोड देण्याचे आपले सामर्थ्य नसल्याचे त्यांनी अप्रत्यक्षपणे मान्य केले. या विचाराच्या प्रचाराने लोकात जें वातावरण तयार होईल त्यायोगें आपल्याला जमीन चावीच लागेल, नाहीतर आपली अप्रतिष्ठा होईल असेच विचार या जमीन मालकाच्या मनात आले असले पाहिजेत. आणि हा तर त्या विचाराच्या भरोवपणाचा जयच म्हटला पाहिजे. फक्त मालकाची मानसिक दुर्बलता यातून प्रगट होते. याखेरीज प्रचाराचें अपयश म्हणून एकहि उदाहरण दिसून येत नाही.

विभाग २ रा

: १२ :

वांटपाची पार्श्वभूमि

जमिनीचे न्यायाला धरून फेरवाटप करण्याच्या अनेक प्रयोगांपैकी 'भूदान यज्ञ' हा एक प्रयोग आहे या दृष्टीने त्याच्याकडे पाहून आतापर्यंत विवेचन केले. हा प्रयोग करित असताना भूदानपत्रे जमली खरी, परंतु शेवटी ज्या भूमिहीनांच्याकरिता हा प्रयत्न झाला त्या भूमिहीनांच्या पदरात खरोखर किती जमीन पडली यावरून त्या प्रयोगाच्या यशाचे मोजमाप करणे योग्य होईल. हा शेवटी एक प्रयोगच असल्यामुळे किती भूमिहीनाना जमीन मिळाली हा त्याचा निकष नसून मिळालेल्या जमिनीपैकी किती भाग उपयोगात येण्यासारखा सिद्ध झाला तो त्याचा निकष घरला पाहिजे असे मला वाटते त्यावरून दात्याचे एवढेच मानस-अनुकूल वा प्रतिबूल-प्रदर्शित होण्यासारखे आहे. या प्रयोगात माणसाची सवध होता. जर दानपत्रातून मिळालेल्या जमिनीचा बराच मोठा भाग टाकावू असेल, शेती करण्यालायक नसेल, तर हृदय पालटण्याचा हा प्रयोग म्हणजे आत्म-यचना किंवा कल्पना-राज्य (utopia) ठरेल; पण उलटपक्षी, बहुतांश जमीन उपजाऊ अशी आढळून आली, तर हा प्रयोग यशस्वितेच्या घदरांत पालण्याला हरवत येऊ नये.

ही दृष्टि पुढे ठेवून जमीन-वाटपाचे जे वाम पश्चिम महाराष्ट्राच्या १२ जिल्हात झाले त्याचा तपशीलवार वृत्तांत येथे सादर केला आहे. केवळ मनाला पटवून देऊन जमिनीमारह्या मूलभूत उत्पादन-साधनाची फेरवाटणी करणे वित्तपत शक्य आहे या सचचीचा १९५२चे १९५७ या ६ वर्षांत भारतात आणि त्यातच्या त्या महाराष्ट्रात झालेला

प्रयोग आकडेवार व घटनावर आपण मार्गे पाहिला पश्चिम महाराष्ट्राच्या बारा जिल्ह्यापुरते बोलायचे तर हा प्रयोग चालू असता ८००१ दात्या-कडून दानपत्रे मिळाली त्यावेळी आजच्याप्रमाणे सयुक्त महाराष्ट्र झालेला नव्हता आणि म्हणून रत्नागिरी ते जळगाव या बारा जिल्ह्यापुरतीच एक 'महाराष्ट्र प्रदेश भूदानयज्ञ समिति' या कामाकरिता श्री विनोबाजीच्या कडून नियुक्त करण्यात आली होती या समितीने तयार केलेल्या दान-पत्राचा नमुना पुढे परिशिष्ट क्र १ मध्ये दिला आहे

प्रत्येक दात्याकडून दानपत्राच्या दोन दोन प्रती करून घेण्यात येत असत त्यापैकी एक प्रत भूदान समितीच्या कचेरीत राही व दुसरी त्या त्या जिल्ह्याच्या सरकारी महामूल अधिकाऱ्याकडे पाठविली जाई

या सर्व दानपत्रातील मिळून प्राप्त झालेल्या जमिनीचा आकडा ४१,१६३ एकर १४ गुठे होता

भूदान-समितीची या कामी भूमिका मध्यस्थाची हाती, कारण दात्या-कडून आलेली जमीन भूमिहीनाचीच मानलेली होती फक्त योग्य भूमिहीन कोण हे शोधीपर्यंत समितीकडे ती राही अशी निवड होईपर्यंत त्या जमिनीची वहिवाट मूळ दात्याकडेच राहात असे दात्याने स्वतःला त्या जमिनीचा विश्वस्त मानून तिच्यावरचा सरकारी सारा व खर्च वजा करून जे निव्वळ उत्पन्न राहिल ते भूदान समितीकडे पाठवावे अशी योजना होती प्राप्त झालेली जमीन त्या गावच्या भूमिहीनांना शक्य तेवढ्या लवकर वाटली जावी असा भूदान समितीचा प्रयत्न होता पण जमीन जशी जशी मिळत गेली तसे तसे वाटपाचे काम गुतागुतीचे आहे हे लक्षात येऊ लागले ते तडकाफडकी होणे शक्य नव्हते भूमिहीनांकरिता एकवेळ भूदानात जमीन मिळविणे सोपे, तिचे योग्य वाटप करणे हे जिकीरीचे व बऱ्याच काम आहे पदयात्रेत जमिनीचे दान मिळे, पण एका-दोन आठवड्यांच्या मुदतीत तिचे वाटप करून टाकण्यासाठी कार्यकर्त्यांचे स्वतःच दल योजावे ही कल्पना प्रथम कोणाला आली नाही वाटपाचे काम दुय्यम समजले गेले. गावकरी या दाते पुढाकार घेऊन ते आपोआप करू शकतील अशी अपेक्षा होती, पण तसेहि झाले नाही त्यामुळे प्राप्त

जमिनीचा आकडा वाढत गेला व वांटप मार्गें राहात गेलें. जमिनीचें वांटप मार्गें राहिल्यामुळें किती अडचणी निर्माण होणार व भूदानाच्या कार्यांत वैगुण्य येणार आहे याची आरभी नीटशी कल्पना आली नसावी. नाहीतर चार पाच लाख एकर जमीन प्राप्त झाल्यानंतर असा सहज नियम बनवितां आला असता की पुढें प्रत्यक्ष वांटप झाल्यानंतरच दान म्हणून मिळालेली जमिनीची सख्या जाहीर करण्यात यावी. बिहारमध्ये हजारो एकर जमीन भूदानात मिळाल्यामुळें जमिनीची तत्काळ संहानिशा देखील करता आली नाही. ती जमीन कुठें आहे, कोणाच्या नावावर आहे वगैरे तपशील तपासून घेतला गेला नाही, वांटप फार मोठ्या प्रमाणात मार्गें पडलें व प्राप्त झालेल्या जमिनीचे आणि वांटप केलेल्या जमिनीचे प्रमाण फार विषम बनले. ती एक टोकेचाहि विषय झाला.

वांटप करण्यापूर्वी दात्याचा मालकीहक्क कायदेशीर आहे की नाही हे तपासणे, जमिनीची पाहणी करणे, गावच्या लोकाना माहिती देऊन जाहीर रीत्या वांटपाची सभा घेणे, ही कामें तत्काळ होऊ शकत नाहीत. पुष्कळशा जमिनी एकाहून अनेक गावात विखुरलेल्या असतात, एकाच गावात असल्या तरी गावापासून दूर असतात, एकूण दानाचा आकडा मोठा असला तरी जमिनी लहान लहान तुकड्यात असतात. आणि मालकाने दान दिलेले असले तरी कोठें प्रत्यक्ष कुळाचा कब्जा असतो. कुळाला स्वतःच्या मालकीची जमीन आहे का, किती आहे हे पहावे लागते. त्याला स्वतःची जमीन नसतेच असे नाही. काही कुळाची तर स्वतःची जमीन बरीच मोठी असते. त्यांना समजावून द्यावे लागते. बरीच सर्व गोष्टीची तपासणी, पाहणी, आणि नंतर वांटणी करण्याला दिवसच्या दिवस जाऊ शकतात.

भूदानाच्या मोहिमेत १९५९ अखेरपर्यंत महाराष्ट्रात ८००१ दानपत्रें मिळाली. इतक्या सान्या जमिनीची संहानिशा करणें हे पहिले काम होते. या दानपत्रातून जी जमीन भूदान-समितीकडे आली तिचे जिल्हावार आकडे पुढील प्रमाणे :

जिल्ह्याचें नांव	भूदाने	भूदान क्षेत्र एकर गुठे
(१) पुणे —	३१० —	५८४-१०
(२) अहमदनगर —	१८१ —	८१७-३५
(३) सोलापूर —	३५२ —	१२१९-१०
(४) सातारा —	८५८ —	३१६४-११
(५) सांगली —	१३२ —	११७१-३१
(६) फोंडहापूर —	४५५ —	१२६४-३७
(७) रत्नागिरी —	९२१ —	५५९९-०७
(८) बुलावा —	५३२ —	३७३८-१२
(९) ठाणे —	५०७ —	६८८७-१३
(१०) नाशिक —	७०२ —	३५८०-२४
(११) धुळे —	१९४३ —	८७२९-३६
(१२) जळगाव —	११०९ —	४४०५-०८
	<u>८००१</u>	<u>४११६३-१४</u>

महाराष्ट्रात १२ जिल्ह्यातील १४६ तालुक्यांपैकी १४१ तालुक्यांतून २८२५ गावात ८००१ दात्याकडून ४११६१-१४ एकर जमीन भूदान-यज्ञामध्ये मिळाली.

या १२ जिल्ह्यात सर्वांत जास्त जमीन धुळे जिल्ह्यात मिळाली आहे. तेथल्या भूदान-जमिनीचें प्रमाण एकूण भूदानाशी २१% टक्के पडतं. त्याच्या खालोखाल १६.८ टक्के जमीन ठाणे जिल्ह्यात मिळाली आहे. तिसरा नंबर रत्नागिरीचा लागतो. प्राप्त झालेली जमीन वांटून देण्याच्या कामाला जरी १९५४ मध्ये सुरुवात झाली होती तरी १९५८ साल अखेरपर्यंत जितक्या वेगानें ते काम होणे अवश्य होते तितक्या वेगानें ते होऊं शकले नाही. त्या मुदतीपर्यंत साधारणतः ६-६॥ हजार एकर जमीन वाटली गेली होती. बहुतेक जिल्ह्यामधून या कामाकरिता खास कार्यकर्ता नसल्यामुळें या कामाला सुरुवातहि झाली नव्हती. जवळ जवळ ३५ हजार एकराचे काम शिल्लक पडले होते. जमिनीसंबंधीच्या तप्यारी आणि अडचणी उत्पन्न

झाल्या होत्या. कारण कूळकायद्याची आणि तुकडेबंदी व तुकडेजोड कायद्याची अमलबजावणी पावेळी सरकारतर्फे सुरू झालेली होती.

१९५९ च्या एप्रिलमध्ये जमीन-वाटपाचे नाम महाराष्ट्र प्रदेश भूदान-यज्ञ समितीच्या वतीने माझ्याकड सर्वस्वी सोपविण्यात आले आणि ठिकठिकाणच्या भूदान कार्यकर्त्यांनी तसेच विधायक सस्थाच्या आणि राजकीय सस्थाच्या कार्यकर्त्यांनी आपल्या सहकायचि मला आश्वासन दिले. एप्रिल १९५९ ते जून १९६० पर्यंत सतत १५ महिने हे काम करावे लागले एकेक जिल्हा पुरा करीत ते सपविले आरभ नाशिक जिल्ह्यापासून केला आणि शेवट रत्नागिरी जिल्ह्यात झाला.

हे काम करताना माझी भूमिका एका अम्यासू विद्यार्थ्याची होती. 'भूमिदान-यज्ञाचे' कार्य या देशात गेली कित्येक वर्षे चालले आहे त्याचा परिणाम शेवटी काय हे विद्यार्थ्यांच्या व जिज्ञासूंच्या नजरने मला पहायचे होते. ती सधीच एकप्रकारे या कामानें माझ्यापुढें चालून आली.

जमिनीचे हस्तांतर व्हावयाचे तर सरकारी रीत्या कायदेशीर तरतूद होणे अवश्य असते त्यावेळच्या मुबई सरकारने सहानुभूतिपूर्वक अगोदरच अशी तरतूद करून ठेवली होती. भारतात निरनिराळ्या राज्यात भूदानात मिळालेली जमीन धारण करणे आणि तिचे वाटप करणे हे काम पार पाडण्याकरिता कायदेशीरभूदान-मंडळे (Statutory Bhoodan Boards) निर्माण करण्यात आली आहेत. मुबई राज्यात तसे मंडळ निर्माण करण्याची मुबई सरकारची तयारी होती. परंतु महाराष्ट्र व गुजरात भूदान-समित्यांच्या विचाराने बोर्ड निर्माण करण्याचा विचार रद्द करण्यात आला आणि पुढील प्रमाणे सरकारने आपल्या महत्प्रल-अधिकार्यांना या वावतीत 'आज्ञापन' (G R) काढले :

Bhoodan Movement,
Removal of certain difficulties
in the way of

GOVERNMENT OF BOMBAY,
Revenue Department
Circular Memorandum No BEY. 1055

Sachivalaya, 22nd July 1955.

CIRCULAR MEMORANDUM OF GOVERNMENT

Government is pleased to issue the following instructions in connection with Bhoodan Yagna Movement sponsored by Acharya Vinoba Bhave

(a) The Bhoodan Samiti recognised by Acharya Vinoba or the Sarva Sava Sangh will send to the Mamlatdar / Mahalkari a list of lands gifted to it along with the original "Danapatra" (gift deed) and the statement of persons to whom a particular land has been granted by the Samiti with full description thereof,

(b) On receipt of the documents referred to at (a) above, the Mamlatdar / Mahalkari should himself or through his subordinate Revenue Officers ascertain the validity or otherwise of the 'Danapatra' and should cause necessary entries to be made in the Record of Rights as under -

On receipt of intimation of the 'Danapatra' from the Bhoodan Samiti, the village officers should make an entry in village form VI entering the name of the person to whom the land has been donated by the Samiti. The Record of Rights enquiry should then be held in the normal course. The Mamlatdar / Mahalkari should, however, certify the entry himself after local enquiry. When the entry is

certified final change in village Form VII should be made. In both, in the entry in village Form VI and under "other rights" column in Village Form VII, the fact that Bhoodan Samiti is interested should be noted

(c) In case the Mamlatdar/ Mahalkari finds that the "Danapatra" or the Statement is incomplete requiring some more details, he should return it to the Bhoodan Samiti along with the memorandum containing points or details or lacuna which are required to be elaborated or filled in and on receipt of full information from the Samiti the Mamlatdar/Mahalkari should proceed further as indicated under (b) above

2 It may be noted that the Revenue Officers are not concerned with the validity or otherwise of the transactions as a result of Bhoodan Movement. They are concerned only with the position that in virtue of certain transfers, possession has changed hands and they have to give effect to it in the Village records

3 The necessary notification exempting from stamp duty retrospectively and prospectively the instruments evidencing transfers of lands in favour of or by the Bhoodan Samiti or the Sarva Seva Sangh is being published in Part-IV-A- of the Bombay Government Gazette.

4 Government is also pleased to direct that the fees for measuring land at the instance of the Bhoodan Samiti should be recovered from the person to whom the land is given by the samiti

By order and in the name of the Governor of Bombay

P. N. Ambegaonkar,
Assistant Secretary to Government

[अनुवाद:-

खालील आज्ञा मुंबई सरकारच्या महसूल खात्याने आपल्या अधिकाऱ्यांना सर्वयुंलर मेमो न BLY १०५५ ने ता. २२ जुलै १९५५ रोजी दिली आहे :

आचार्य विनोबा भावे यांनी पुरस्कारलेल्या भूदान-यज्ञ-आंदोलनाच्या बाबतीत सरकार खालील प्रमाणे आज्ञा देत आहे :

१.(अ) आचार्य विनोबा भावे यांनी अथवा सर्व-सेवा-सघानें मान्य केलेली भूदान समिति दानात मिळालेल्या जमिनीची यादी मूळच्या दानपत्रासह व त्या जमिनी ज्या कोणाला दिलेल्या असतील त्यासंबंधीच्या संपूर्ण माहितीसह मामलेदाराकडे / महालकऱ्याकडे पाठवील.

(ब) 'अ' मध्ये नमूद केलेले कागदपत्र मिळाल्यानंतर मामलेदारानें / महालकऱ्याने स्वतः अथवा आपल्या कनिष्ठ महसूल-अधिकाऱ्यामार्फत दानपत्र खरेखुरे आहे की नाही (Validity or other wise) या संबधीची खात्री करून घ्यावी आणि हक्कनोदणी (Record of Rights) पत्रकात अवश्य त्या नोदी खालीलप्रमाणे करावयास लावाव्या :-

भूदान-समितीकडून दानपत्राची सूचना मिळताच गाव-कामगारानी गावगाडा पत्रक न. ६ मध्ये (किंवा पत्रक ड मध्ये) समितीने ज्या इसमास जमीन दिली असेल त्याचे नाव नोंद करावे. मग हक्कनोदणीची चौकशी नेहमीच्या पद्धतीने करावी मात्र मामलेदाराने / महालकऱ्याने अशा स्थानिक चौकशीनंतर ही नोंद खरो म्हणून स्वतः मजूर करावी. ही मजुरी दिल्यानंतर गावगाडा पत्रक न. ७ मध्ये शेवटचा फेरफार करावा. गावगाडा पत्रक न. ६ मध्ये व पत्रक न. ७ मधील 'इतर हक्क' या सदराखाली भूदान-समितीशी या जमिनीचा संबंध असल्याचे नोंद करून ठेवावे.

(क) मामलेदारास / महालकऱ्यास दानपत्र किंवा माहितीपत्रक अपुरे आहे व अधिक तपशिलाची गरज आहे असे वाटले तर ते त्यांनी परत भूदान-समितीकडे पाठवावे व सोबत कोणत्या तपशीलाची कमतरता आहे ते जाणवून देणे लिहावे. अशी पूर्ण माहिती समितीकडून

आली म्हणजे मामलेदार / महालदारी घाते वर (२) मध्ये सांगितल्याप्रमाणे पुढच्या कामाला लागवे.

२ भूदान आदोलनामुळे घडून आलेल्या व्यवहाराच्या खरेलोटोपणाची (Validity or other wise) महसूल-अधिकार्याचा काहीही संबंध नाही. ह्क्याच्या काही बदलामुळे जमिनीचा ताबा एकाच्या हातून दुसऱ्याकडे गेला आहे आणि आपल्याला गावाच्या इतरात त्याची नोंद करून ठेवावयाची आहे एवढापुरताच त्याचा संबंध आहे

३ भूदान-समितीकडून विद्या सर्वसेवा-संघाकडून अथवा त्याच्यापैकी कोणाही वरिता मागे झालेल्या विद्या पुढे होणाऱ्या जमिनीच्या बदला-बदलीच्या बागदपत्राना स्टॅम्प-ड्यूटीतून मुक्त करण्यात आल्याचे मुंबई-सरकारच्या भाग ४-अ या घेसेटात प्रसिद्ध करण्यात येत आहे.

४ घाटलेच्या जमिनीची भूदान-समितीच्या सूचनेवरून जर मोजणी झाली तर मोजणीची फी ज्या इसमाला जमीन दिली आहे त्याच्याकडून घेवून घ्यावी

पी. एन्. शंवेगावकर,
असि. सेक्रेटरी टु गव्हर्नमेंट }

टिपणी

वर दिलेल्या ह्क्याच्या पुरता सुनासा वरून घ्यावा म्हणून महाराष्ट्र प्रदेश भूदान यज्ञ समितीचे मादंराह श्री. भाऊ घेर्मापिबारी हे त्यावेळचे महसूल मंत्री श्री. भाऊगाडेव हिरे याना भेटले होते त्याच्याकडून जो लेखी राजासा झाला तो पुढीलप्रमाणे :-

ठरेल. सरकार ती जमीन जप्त करून भूदान-समितीकडे मूळ अटीनुसार विल्हेवाट लावण्यासाठी परत वरील

३. या कामी राज्य सरकारने मान्यता दिलेल्या एखाद्या भूदान-समितीच्या नावे किंवा अशा समितीने इतर कुणाच्या नावे ज्या जमिनी वरून दिल्या असतील अशा जमिनींना कूळ कायद्याचा अमल लागू होणार नाही. तथापि बुळाना आपल्या कूळ-वहिवाटीचे हक्क दान वरून देता येतील अशी कोणतीही तरतूद करण्यात आलेली नाही.

४. हक्क नोंदणीच्या (Record of Rights) कामाच्या बाबतीत सरकार नोंदणीची (रजिस्ट्रेशनची) सक्ती करणार नाही रीतसर नोंदणी करून दिवाणी कायद्याखाली आपले हक्क अबाधित राखणे हे अशा बाबतीत सबधित पक्षाच्या हिताचे असते मालमत्ता तबदील करण्याबाबत अधिनियम व भारताच्या नोंदणी (रजिस्ट्रेशन) बाबत अधिनियम या अन्वये अशा सर्व दानपत्राची नोंदणी फी ही केलेल्या कामाबद्दलची फी असल्यामुळे ती माफ करता येत नाही याबद्दल सरकारला दिलगिरी वाटते "

सरकारने केलेली दुसरी एक मदत म्हणजे १९५७ च्या सुधारलेल्या कूळकायद्यात ८८ (अ) या कलमान्वये भूदानात मिळालेली जमीन कूळ-कायद्याच्या अमलातून मुक्त ठेवली ही होय *

या राज्यात 'तुकडेबंदी' कायदा झाला आहे त्या अनुसार जमिनीचा तुकडा विशिष्ट मर्यादितपेक्षा कमी पाडणे गुन्हा मानला आहे आणि जेथे असा तुकडा पाडण्यात आलेला आढळेल तेथे २०० रुपये दंडाची शिक्षा ठेवण्यात आली आहे या कायदानंतरहि भूदान-समितीकडे लहान लहान तुकड्याची दानपत्रे आली. 'तुकडेबंदी' कायद्याबरोबरच तुकडेजाडीसबधी बायदा करून त्याप्रमाणे जिल्हा-जिल्हातून तुकडे जोडण्याचे काम यावेळी सरकारने चालू केले होते हे काम करताना जेथे जेथे भूदानात मिळालेले तुकडे असतील तेथे त्या तुकड्यांना प्राधान्य द्यावे आणि ज्यांनी दान केले

* (कलम ८८ अ - राज्य सरकारने या बाबत मान्यता दिलेल्या भूदान-समितीकडे हस्तांतरित केलेल्या किंवा तिने हस्तांतरित केलेल्या जमिनीस कायद्यातील उपबधार्पक प्राधान्यताहि उपबध लागू असणार नाही)

आहे त्यांना दड माफ करावा अशा प्रकारची तिसरी सवलत सरकारने भूदान चुकडपातील जमिनीच्या बाबतीत दिली आहे

वाटप करताना फारसा विचार न करता किंवा चौकशी न करता जमीन वाटून टाकावी तर ते वाटप न्याय्यच होईल हे सांगता येत नाही शिवाय भूदानाचा विचार लक्षात घेऊन ज्या हेतूने जमिनीचे दान करावे असा विचार दात्याच्या मनात आला तो हेतु म्हणजे गावातल्या ग्रोम्य भूमिहीनालाच तो जमीन मिळावी हा त्यामुळे आणि गावात उपापत्ती करणारे विपरीत वृत्तीचे काही लोक वरचढ अशातत त्यांच्या दबळा-दबळीमुळे किंवा दडपणामुळे जमीन सऱ्या भूमिहीनालाच जाईल असे पुष्कळ वेळा घडून येत नाही हा धोका टळावा म्हणून बिनोबाजीतीच एक अत्यंत सुंदर, नि पक्षापाती प्रत्यक्ष लोकशाहीची जमीन-वाटपाची पद्धत घालून दिली आहे त्याच्यावर सरळ भूमिहीनाकडेच जमीन जाते ती पद्धत पुढील प्रमाणे —

वाटप-पद्धति

(१) ज्या गावी जमीन वाटायची त्या गावाकरिता तारीख निश्चित करून त्या अगोदर ७ दिवस व खुद्द त्या दिवशी ठरलेल्या वेळी व ठरलेल्या ठिकाणी जमीन-वाटपाकरिता सभा भरणार असल्याची दवडी गावात दिली जावी हरिजनवाड्यासह घरोघर ही गोष्ट कळविण्याची खबरदारी घ्यावी

(२) जमीन कोणाला वाटायची हा अधिकार कोणाहि ध्यक्तीला नाही वाटप हे गावाच्या आमसभेत पुढील दिलेल्या पद्धति अनुसारच व्हावयाचे असते —

(अ) सभेत प्रथम योग्य व्यक्तींनी भूदान यज्ञाचा हेतु वाटपाची रीत ही समजावून घ्यावी शेंधटी सारी जमीन गावाची व्हावयाची ह् उद्दिष्ट असल्याचे समजावून सांगायचे,

(आ) त्यानंतर गावात आढापयंत मिळालेली जमीन वोगती व वित्ती भूमिहीन कुटुंबात वाटता येण्याजोगी अदि ह् सवार्ना समजावून सांगायचे,

(इ) त्यानंतर गावच्या आमसभेत भूमिहीन शेतकऱ्यांची निवड करावी. भूमिहीन शेतकरी म्हणजे ज्याला जमीन कसता येते पण ज्याच्या-जवळ स्वतःची किंवा कुळहक्काची जमीन मुळीच नाही आणि ज्याला अन्य उपजीविकेचे कसलेही साधन नाही असा पुरुष किंवा स्त्री.

(ई) पण जर भूमिहीन कुटुंबे अधिक आणि मिळालेली जमीन कमी अशी स्थिति असेल तर भूमिहीनांनाच आपसात जास्त गरजू कोण हे ठरविण्यास सांगावे. या कामी कोणत्याही प्रकारचे दडपण येणार नाही याची खबरदारी घ्यावी. कोणत्याही कारणास्तव भूमिहीनांना आपसात निर्णय करता आला नाही तर चिठ्ठा टाकून निर्णय घ्यावा.

(उ) शक्य तों ज्या दात्याने जमीन दिली आहे त्याच्या मार्फतच हा वाटपाचा कार्यक्रम पार पडेल असा प्रयत्न अगोदर व्हावा. दाता वाटप करू शकत नसेल तर कार्यकर्त्यांनी वाटपाचा कार्यक्रम घडवून आणावा.

(ऊ) वितरण करताना मिळालेल्या जमिनीचा ३ वाटा तरी हरिजन कुटुंबांना द्यावा.

विनोबानी घालून दिलेल्या वरील पद्धतीप्रमाणे वाटप करताना भूदान-यज्ञ समितीने त्या बाबतीत एक धोरण ठरविले होते; ते पुढील प्रमाणे—

(१) दानात मिळालेली जमीन त्याच गावातील भूमिहीनाकरिता मानावी. सदर गावात भूमिहीन कोणी नसेल, पण अपुरी जमीनवाले असतील तर त्यांना ती मिळावी. दोन्ही नसतील तर लगतच्या गावातील भूमिहीनाला जमीन देता येईल.

(२) वाटावयाची जमीन ज्या गावात आहे त्या गावातील भूमिहीन कुटुंबाची माणसागणिक सख्या नमूद करून घेतली जावी.

(३) या यादीत भूमिहीन व उपजीविकेचे इतर साधन नसणारे बेकार अशाचा समावेश होईल हे नीट पहावे.

(४) दात्यानी दान केलेली जमीन जर कुळाकडे लावलेली असेल आणि ते वूळ स्वतः भूमिहीन असेल किंवा फारच अल्प जमीनवाले असेल तर ती जमीन त्याला भूमिहीन समजून त्यालाच अगोदर दिली जावी.

(५) जमिनीवर कूळ असून त्या कुळाची स्वतःची पुरेशी जमीन असूनहि भूदानातील जमीन सोडण्याची त्याची तयारी नसेल तर, कूळ-कायद्यातील कूळहक्काची कलमें भूदानातील जमिनीला लागू होत नाहीत हे कुळाला समजावून सांगून तो जमीन भूमिहीनाकडे कशी जाऊ शकते हे त्याला सांगिते आणि तसा प्रयत्न करावा. मात्र त्या जमिनीच्या कवजामुळे भूमिहीन व कूळ यांच्यात कटुता व सधर्प वाढू नये एवढी खबरदारी घ्यावी .

ज्याला जमीन वाटण्यात आली त्याला विनोबाजीच्या तर्फे भूदान समितीकडून एक 'जमीन वाटणी प्रमाणपत्र' दिले जाते. हेतु असा की तो जमीन त्याची झाली याचा कागदी पुरावा त्याच्याकडे असावा. नंतर या प्रमाणपत्राची एक नक्कल व दात्याचे मूळ दानपत्र, जर ते अगोदर महसूल अधिकाऱ्याकडे पाठविले नसेल तर, अशी दोन्ही महसूल-अधिकार्याकडे पाठवून दिली जातात सरकारी दफ्तरात भूमिहीनाचे त्या जमिनीच्या खात्याला नाव लागते आणि 'इतर हक्का'च्या पत्रकात भूदान-समितीचे नाव लागते. मात्र, ही जमीन त्याला काही शतींवर मिळते. त्या शती त्या वाटप प्रमाण-पत्रातच नमूद केलेल्या असतात, व त्या इवळ असल्यावद्दल नव्या खातेदाराची कबली सहीच्या रूपाने घेतली जाते. 'जमीन-वाटणी-प्रमाणपत्र' परिशिष्ट क्र. २ मध्ये दिले आहे.

दानामध्ये मिळालेल्या जमिनीपैकी शतीच्या दृष्टीने निरक्षयोगी असलेल्या जमिनीच्या दानपत्राच्या बाबतीत विल्हेवाट लावण्याचे कामहि भूदान समितीने वाटपाच्या कामाबरोबरच मजबर सोपविले. पण त्या सवधीचे निश्चित धोरण प्रथम ठरविण्यात आले नव्हते. ते नंतर अनुभवात ठरवावे लागले. ते धोरण पुढीलप्रमाणे :

(१) दानात मिळालेल्या जमिनीचे क्षेत्र ८-१० गुठे किंवा त्याहून कमी असेल, म्हणजे ती जमीन नसून उदरनिर्वाह करणे शक्य नसेल तर दात्याकडून अधिक जमीन मिळवून तो तुकडा पुरेसा मोठा करावा. तसे न जमले तर तो तुकडा दात्याकडेच राहू द्यावा. त्याने त्याची लागवड करावी व त्यातून रस वजा जाता जे निव्वळ उत्पन्न राहिल ते महाराष्ट्र-सर्वोदय-मंडळाकडे पाठवावे.

(२) भूदानात मिळालेल्या फार लहान तुकड्यांजारी लागूनच असाच लहान तुकडा धारण करणारा लहान जमीन मालक-असेल तर तो तुकडा गावाच्या समतीने मूळ अटीवर त्याला द्यावा.

(३) दानात मिळालेली जमीन पहाणीनंतर कसणूक करण्याच्या लायकीची नाही असे आढळून आले तर ती जमीन दात्याला जाहीर रीत्या (सभेत) परत करण्यात यावी, व असा रीतीने त्याचे दानपत्र निकालात काढावे. (दानपत्र परत देण्यापूर्वी त्या जमिनीचा अन्य काही उपयोग होऊ शकतो का याचा विचार केला जावा)

(४) दानात जमीन दिली होती परंतु चुकीने किंवा इतर कारणानी विकली गेलेली असेल किंवा गहाण इत्यादि रीतीने दुसऱ्याच्या ताब्यात गेली असेल तर त्या जमिनीच्या ऐवजी दुसरी तशाच तोलाची किंवा त्याहून जास्त तोलाची जमीन दात्याने भूदान-यज्ञात द्यावी असा प्रयत्न व्हावा. जर ते शक्य होत नाही असे आढळून आले तर ते दानपत्र गावाची सभा बोलावून दात्याला परत करण्यात यावे.

प्रत्यक्ष वाटपाचे काम करताना पुढील अडचणी आल्या :

(१) काही ठिकाणी दानातील जमीन मिरासी-हक्काने दुसऱ्याकडे असलेली आढळून आली,

(२) एकसाली हक्काने सरकारकडून घेतलेल्या जमिनीचा हक्क काहीनी दुसऱ्या भूमिहीनासाठी दानपत्राने दिला होता,

(३) काही ठिकाणी आपला दानाचा बेट बदलल्याचे दात्याने सांगितले.

(४) दानात दिलेल्या काही जमिनींची मालकी दात्याची नसल्याचे आढळून आले.

असा अनपेक्षित घटनासंबंधी त्या त्या वेळी निर्णय घेऊन दानपत्रे निरालांत काढण्याचा अधिकार मला देण्यांत आला.

पश्चिम महाराष्ट्रातील धारा जिल्ह्यांत मिळालेल्या जमिनींच्या वाटपाचा हा प्रयत्न पुढे सविस्तरपणे मांडलेला आहे. एकूण दानांतील जमिनींपैकी जवळ जवळ ६५ टक्के जमीन वाटण्यासारखी म्हणजे होती-

योग्य मिळाली. राहिलेली ३५ टक्के जमोन ही मागें वणिल्याप्रमाणे तुकड्यामधून, खराब स्वरूपात, मालकी नाही बगैरे कारणानी वाटता न येण्यासारखी असल्यामुळे अशा जमिनीच्या दानपत्राचा निर्णय घेऊन व त्याप्रमाणे त्याची व्यवस्था करून ती निकाली काढण्यात आली.

वाटप केलेल्या जमिनीचे आकडे, तसेच वाटता न आलेल्या जमिनीचे तपशीलवार आकडे पुढें दिले आहेत. भूदान समितीला जी एकूण दानपत्रें मिळाली त्या दानपत्रातून मिळालेल्या जमिनीचाच हा एकूण तपशील आहे.

एकूण भूदान-प्राप्ति ४१,१६३ एकर १४ गुठे. दाते (दानपत्रें) ८००१

प्राप्त दोघाशी
शें. प्रमाण

(I) वाटलेले एकूण क्षेत्र _____ २६६२४-१८ ६४.५

(१) प्रत्यक्ष वाटप क्षेत्र २६२०७-३७

(२) ग्रामदानांत गेलेले क्षेत्र ४४६-२१

एकूण २६६२४-१८

(II) वाटप न झालेले क्षेत्र १४५३८-३६ ३५.५

-(१) तुकड्यातील क्षेत्र १६७७-२० ४.०

-(२) खराब क्षेत्र ४८३५-२८ १२.०

-(३) मालकी हक्काचे क्षेत्र ८००-०६ २.०

-(४) एकसाली हक्काचे क्षेत्र १५७०-३५ ४.०

-(५) विक्रीचे क्षेत्र ४०३-२० १.०

-(६) दान मागें घेतल्याचे क्षेत्र २०६४-०३ ५.०

-(७) कामदेशीर मालकी

नसल्याचे क्षेत्र २१३७-११

-(८) चौकगी घाल ५.०

भूमिवितरण-चिकित्सा : १

(१) वांटपाचें स्वरूप

पदिचम महाराष्ट्रात १४६ तालुके आहेत. गांवाची एकूण सख्या १५९०० आहे. जमीन मिळाली त्या तालुक्याची आणि र्थातील गावाची सख्या, तसेच जमीन जेथे वांटली त्या तालुक्यांची व गावाची सख्या खालील सक्त्यात एका दिली आहे. त्यावरून भूदानाच्या क्षेत्राची घल्पना घेण्याला मदत होईल.

क्र. जिल्हा	जिल्ह्यातील तालुके			जिल्ह्यातील गावे		
	एकूण तालुके	दान मिळालेले तालुके	वाटप झालेले तालुके	एकूण गावे	भूदान झालेली गावे	भूवाटप झालेली गावे.
१. पुणे	१३	१२	११	१५११	१२३	५३
२. अहमदनगर	१३	१३	१२	१३१९	११५	५१
३. सोलापूर	११	११	११	९३४	१४२	९०
४. सातारा	११	११	११	१०१७	१९२	७९
५. सांगली	८	८	७	५०२	६६	४४
६. कोल्हापूर	१२	११	१०	९४८	१४२	५५
७. रत्नागिरी	१५	१५	-	१५१५	३९०	२२०
८. कुलाबा	१४	१३	१५	१७७६	३००	१९१
९. ठाणे	१३	१३	१३	१६५५	२७०	१७५
१०. नाशिक	१३	१२	१२	१६५३	३९३	२१३
११. धुळे	१०	१०	१३	१५०१	४४४	२१५
१२. जळगाव	१३	१३	९	१४२४		
	१४६	१४१	१३	१५९००	२८२५	१५४०

१३७
 शेंकडा प्रमाण- १७.४ ट. ५४ टक्के

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, एकूण गावसभ्येपैकी १७७ टक्के गावातून म्हणजे ३ गावातून जमीन मिळाली आहे आणि वाटप ९.६ गावातून झाले आहे. दान मिळालेल्या गावाशी वाटप झालेल्या गावाचे प्रमाण ९४ टक्के पडते.

वाटप झालेले क्षेत्र एकूण २७२७४ एकर १८ गुठे आहे या जमिनी देणाऱ्या दात्याची सख्या ३४५३ अम्न त्या ६००१ भूमिहीन कुटुंबांना वाटून देण्यात आल्या आहेत. एकूण दात्याच्या सख्येशी ज्याच्या जमिनी वाटता आल्या त्याचे प्रमाण ४२ टक्के पडते. जिल्हावार जी जमीन मिळाली ती आणि त्यापैकी जेवढी वाटली ती खालील तक्त्यात दाखवून प्राप्तीशी वाटपाचे प्रमाण माय पडते तेहि दिले आहे,

क्र	जिल्ह्याचे नाव	भूदान प्राप्तीचे क्षेत्र	वाटप झालेले क्षेत्र	टक्केवारी
१	पुणे	५८४-१०	४२०-२४	७२.२
२	अहमदनगर	८१७-३५	४४४-३५	५५.०
३	सोलापूर	१,२१९-१०	८४०-३९	६९.०
४	सातारा	३,१६४-११	१,९८७-२०	६२.९
५	सांगली	१,१७१-३१	६०५-३१	५१.०
६	कोल्हापूर	१,२६४-३७	१,०१४-०४११	७७.०
७	रत्नागिरी	५,५९९-०७	३,६८५-३७	६४.०
८	कुळावा	३,७३८-१२	२,९६३-०२	७९.०
९	ठाणे	६,८८७-३३	५,३३८-१२	७७.४
१०	नाशिक	३,५००-२४	२,०१०-१९	५६.०
११	धुळे	८,७२९-३६	४,२५१-०५११.	४८.७
१२	जळगाव	४,४०५-०८	३,६५०-०८	६०.०
		<u>४१,१६३-१४</u>	<u>२६,२०७-३७</u>	

त्यावरून असे दिसून येते की वाटप झालेल्या जमिनीची प्रत्येकी सरासरी ६५ टक्के पडते. जी सरासरी ३५ टक्के जमीन न वाटता राहिली त्याची कारणे मागील प्रकरणाच्या शेंवटी नमूद केली आहेतच.

आतां जिल्हावार दात्याची संख्या, जमीन-घेत्या कुटुंबाची संख्या आणि त्यांना मिळालेले क्षेत्र याचे दर्शन खालील तक्त्यावरून मिळतें:

क्रमांक	जिल्हाचे नांव	दातेसंख्या	जमीन-घेत्यांची संख्या	घांटलेली जमीन एकर-मुंठे
१	पुणे	११६	१२८	४२०-२४
२	अ. नगर	७३	८०	४४४-३५
३	सोलापुर	१५२	१६९	८४०-३९
४	सातारा	१०७	४५३	१९८२-२०
५	सागली	८५	१६४	६०५-३१
६	कोल्हापुर	१२८	१६८	१०१४-०४११
७	रत्नागिरी	५३१	१०००	३६८५-३५
८	कुलाबा	२३२	९५०	२९६३-०२
९	ठाणे	३११	१२०६	५३३८-१२
१०	नाशिक	३५४	३९९	२०१०-१९
११	धुळे	९७९	८४४	४२५१-०५११
१२	जळगाव	३१५	४४०	२६५०-०८
		<u>३३८३</u>	<u>६००१</u>	<u>२६२०७-३७</u>

सर्वांत जास्त जमीन धुळे जिल्ह्यात मिळालेली आहे आणि वाटपाचे क्षेत्र सर्वांत जास्त ठाणे जिल्ह्यात आहे. म्हणजे एकूण वाटप-क्षेत्राच्या २० टक्के क्षेत्र ठाणे जिल्ह्याचे आहे. त्याच्या खालोखालचा क्रमांक धुळे जिल्ह्याचा व तिसरा रत्नागिरी जिल्ह्याचा लागतो. त्याचे प्रमाण १५-१४ टक्क्यांच्या आसपास आहे. पुढे दिलेल्या आलेखावरून भूमिप्राप्तीचा व वाटपाचा प्रत्येक जिल्ह्याचा क्रमांक चांगला समजून येईल. (उची प्राप्तीचो व काळा भाग वाटपाचा समजावा.)

(२) ग्रामदानांत वांटलेली जमीन—

ज्या वाही गावात भूदान मिळाले होते त्या गावांनी नंतर ग्रामदान करण्याचे ठरविले, तेव्हा भूदानात मिळालेली जमीन साहजिकच ग्रामदानात सामील झाली. सांगली, रत्नागिरी, कुलाबा आणि पुळें या चार जिल्ह्यात ही ग्रामदाने झाली आहेत. भूदान केलेले दाते, दानाचे क्षेत्र, व ते किती ग्रामदानी गावातील आहे हे खालील तक्त्यावरून समजून येईल.

क्रमांक	जिल्हा	दाते	क्षेत्र एकर	किती गावांतून
१	सांगली	३	२००-००	२
२	रत्नागिरी	४	८-१३	२
३	कुलाबा	३	८४-२९	३
४	पुळें	६०	१२३-१९	४
		७०	४१६-२१	११

या जमिनीची दानपत्रे त्या त्या ग्रामसभेकडे देण्यात आली आहेत व त्याची पुढील व्यवस्था त्याचेकडे सोपविण्यात आली आहे.

एकूण वाटप क्षेत्र २६२०७ एकर ३७ गुठे आणि ग्रामदानातील घाटले गेलेले क्षेत्र ४१६ एकर २१ गुठे मिळून २६६२४ एकर १८ गुठे वाटलेले क्षेत्र आहे. म्हणजे एकूण प्राप्त जमिनीच्या ६५ टक्के जमिनीचे वाटप झाले असे समजण्यास हरकत नाही. तुकड्याच्या रूपात असलेल्या जमिनीचे जे निर्णय लागले त्यातील चारशे एकराचे क्षेत्र एक प्रकारे वाटपातच घरण्या-जोगे आहे (तुकड्या विषयीचे विवरण पुढे प्रकरण १४ मध्ये केले आहे).

(३) वाटपजमिनीचे स्वरूप—

महाराष्ट्रात मिळालेल्या जमिनीचे स्वरूप साधारणपणे मध्यम प्रतीचे पडते. वाटप झालेल्या जमिनाचा एकूण सारा २०६२९ रुपये आहे. त्याची सरासरी १२ आणे पडते.

- (१) १० टक्के जमीन—एक रुपया किंवा त्याहून अधिक साऱ्याची आहे.
- (२) ५० " " —८ आणे ते १५ आणे दरम्यानच्या साऱ्याची आहे.
- (३) २५ " " —६ " ते ८ " " " " " "
- (४) १५ " " —४ " ते ६ " " " " " "

एकूण जमिनीमध्ये उत्तमपैकी जमीन एक हजार एकराचे वर आहे. वागाईत जमिनीचे क्षेत्र २५० ते २७५ एकराचे आहे. कोकण भागात भातपिकी जमीन जवळजवळ दोन हजार एकर मिळाली आहे. कोकण भागातील एकूण वाटलेल्या जमिनीचा हा $\frac{1}{2}$ हिस्सा होतो.

वाटप झालेल्या जमिनीची आजच्या स्थानिक भावाने किंमत ८० लाख रुपयापर्यंत जाते इतर खराब वर्गरे जमिनीसह बदमासे एक कोटी रुपये किंमतीची जमीन भूदान-यज्ञात पश्चिम महाराष्ट्रात मिळाली असे म्हणता येईल.

दानात मिळालेल्या मोठ्या क्षेत्राच्या जमिनीपेक्षा लहान लहान तुकड्यांच्या जमिनीच्या वाबतीत मालकीच्या दृष्टीने कमी गतागुत आढळली. या जमिनीचे वाटप पुरे करायला फार वेळ लागत नसे. अशा जमिनीची प्रतहि मोठ्या क्षेत्राच्या मिळालेल्या जमिनीपेक्षा सरस होती.

(४) नवीन भूमिधारक (म्हणजे ज्यांना जमीन वांटली ते) -

पश्चिम महाराष्ट्रात जी एकूण २६ हजार एकर जमीन वाटली गेली ती निरनिराळ्या जमातीतील कुटुंबाना वाटण्यात आली आहे हे मागे सांगितलेच. एकूण जमिनीपैकी ४० टक्के जमीन आदिवासी कुटुंबात वाटली आहे, आणि एकूण वाटलेल्या क्षेत्रापैकी या कुटुंबाना ३८ टक्के क्षेत्र मिळाले आहे हरिजन आणि मागासलेल्या वर्गातील ३५ टक्के कुटुंबाना ३४.३ टक्के जमीन मिळालेली आहे आणि इतर समाजातील २५ टक्के कुटुंबाना २७.७ टक्के जमीन वाटण्यात आली आहे प्रत्येक आदिवासी कुटुंबाला सरासरी जमीन ४ एकर पडते हरिजन आणि मागासलेल्या वर्गातील कुटुंबाना मिळालेल्या जमिनीचे सरासरी प्रमाण ४ एकर आणि इतर जमातीतील कुटुंबाना ४ $\frac{1}{2}$ एकर पडते. एकूण वाटपामध्ये प्रत्येक कुटुंबाच्या मागे सरासरी प्रमाण ४ $\frac{1}{2}$ एकराच्या आसपासच आहे जमीन मिळालेली सर्वात जास्त कुटुंबे ठाणे जिल्ह्यात आणि त्या खालोखाल रत्नागिरी जिल्ह्यात आहेत

घुळें, नासिक, ठाणे, कुलाबा या जिल्ह्यातून प्रामुख्याने आदिवासीना जमिनी मिळाल्या आहेत. ते क्षेत्र १० हजार एकर भरते. इतर ज्या

जिल्ह्यांत आदिवासींची वस्ती नाही तेथे प्रामुख्याने हरिजनांना आणि मागासलेल्या जमातीतील कुटुंबांना जमीन मिळालेली आहे. सालील तक्त्यामध्ये जमातवार वाटपाचे आकडे मांडले आहेत :

जमीन मिळालेले (कुटुंबसंख्या) ६००१, वाटपक्षेत्र २६,२०७ एकर ३७ गुठे.

जमात	कुटुंबसंख्या	जमीन मिळालेल्यांशी शें. प्रमाण	एकूण क्षेत्र एकर गुठे	एकूण वाटपाशी शें. प्रमाण
१ आदिवासी	२४००	४०.०	१०,०९८-२१	३८.०
२ हरिजन	१३८५	२३.५	५,९९१-२७॥.	२३.०
३ मागासलेल्या वर्गातील	६८१	११.५	२,८७१-००	११.३
४ इतर वर्गातील	१५३५	२५.०	७,२४६-२८॥.	२७.७

(या सबंधीचा जिल्हावार तक्ता शेंवटीं 'परिशिष्ट ३' म्हणून दिला आहे)

भूदानात मिळालेली जमीन हरिजनाना कु वाटली जावी असे धोरण आहे. वरील तक्त्यावरून पाहता हरिजन आणि मागासलेले वर्ग यांना मिळालेल्या जमिनीचे प्रमाण शें. ३४ पडलं आहे असे दिसून येते.

वाटपाचे वेळी त्या त्या जमातीच्या कार्यकर्त्यांचा आग्रह असे की अमक्या जमातीलाच जमीन मिळाली पाहिजे. केव्हा केव्हा ते रुसूनहि सभेतून निघून जात. परंतु भूदानात मिळालेली जमीन गरजूलाच जावी, मग तो कोणत्याहि जाती-जमातीचा असो, तेच भूदानाचे कार्य आहे ही आम्ही त्यांना समजावून देत अमू व झालेली निवड प्रत्यक्ष पहिल्यानंतर या मंडळीचे आपोआप समाधान होई. वर नमूद केलेल्या आकड्यावरून ते अधिक स्पष्ट होते.

शेंवटीं जोडलेल्या परिशिष्ट न. ३ मध्ये जिल्हावार व जमातीवार वाटपाची मांडणी केली आहे.

(४) दात्यांची छाननी

जमिनीच्या सद्भात दात्याची वर्गवारी सालीलप्रमाणे पडते :

दाते	संख्या	एकूण दात्याशी सं.प्रमाण
१. ज्याच्या जमिनीचे वाटप झाले असे दाते	४६०२	५८.०
२. न वाटता आलेल्या तुकड्याचे दाते	१४७४	१८.०
३. ज्याच्या जमिनी वाटण्यालायक नव्हत्या असे	४८०	६.०
४. मिरासी हक्काचे क्षेत्र दिले असे	३६	०.४
५. एकसाली हक्काचे दान करणारे	३११	४.०
६. ज्यांनी दान दिलेल्या जमिनीची विक्री केली असे	८४	१.०
७. दिलेल्या दानाची पूर्तता करण्याची इच्छा नाही म्हणून दान परत घेतलेले	७२१	९.०
८. ज्याची दानातील जमिनीवर मालकी नाही असे सिद्ध झाले असे	२१३	२.६
९. ज्याच्या जमिनीची कागदसोरी चौकशी चालू आहे असे	८०	१.०
	८००१	१००.०

एकूण दात्यांशी ज्याच्या जमिनीचा शेतीच्या दृष्टीने उपयोग झाला असे ५८ टक्के दाते आहेत. सिवाय एकसाली हक्काचे दान करणारे दाते ४ टक्के आहेत. त्याच्याहि जमिनी उपयोगाच्या आहेत परंतु त्या बरीच आकड्यात भरल्या नाहीत.

ज्या दात्यांनी आपले दान परत घेतले, दिलेल्या जमिनीची विक्री करून टाकली, स्वतःच्या मालकीचे क्षेत्र दिले नाही, किंवा इतके अल्प दान दिले की ते सर्व परत करणे प्राप्त झाले असे दाते, एकूण दात्यांच्या १९ टक्के भरतात

प्रत्येक त्रिहस्तांत शिवाय वाटप झालेले जमिनीच्या दात्यांचे व वाटप जमिनीचे एकूण त्यांच्यात वाटप झालेले आणि एकूण वाटलेल्या जमिनीशी अनुक्रमेण ७० टक्के परंतु शालील तपत्यात आढळले :

जिल्हा	एकूण दाते	वांटप घेलेल्या जमिनीचे दाते	वांटप दात्यांचे शे. प्रमाण	वांटपजमिनीचे शे. प्रमाण
१ पुणे	३१०	११६	३८.०	७२.२
२ अ नगर	१८१	७३	४०.०	५५.०
३ सोलापुर	३५२	१५२	४४.०	६९.०
४ सातारा	८५८	१०७	१२.६	६२.०
५ सागली	१३२	८५	६०.०	५१.०
६ कोल्हापुर	४५५	१२८	२८.०	७७.०
७ रत्नागिरी	९२१	५३१	६०.०	६४.०
८ कुलाबा	५३२	२३२	४५.०	७९.०
९ ठाणे	५०७	३११	६२.०	७७.४
१० नाशिक	७०२	३५४	५०.०	५६.०
११ धुळे	१९४३	९७९	५०.०	४८.७
१२ जळगाव	११०९	३१५	२९.०	६०.०
	<u>८००१</u>	<u>३३८३</u>		

दात्यांचे मानस

जमिनीच्या वाटपासाठी किंवा ती वाटता येत नसेल तर तिच्या निकालासाठी दात्यांना भेटण्याचा, त्याचेशी बोलण्याचा, आणि त्याची दानाची भावना समजावून घेण्याचा योग मोठ्या प्रमाणावर आला. त्यामध्ये मालेगाव, बागलण, नादगाव (जि नाशिक), हातकणगळे (कोल्हापुर), दक्षिण व उत्तर सोलापुर, मोहोळ (सोलापुर), माळशिरस (सोलापुर), इदापुर, वारामती (पुणे), महाड (कुलाबा), उहाणू (ठाणे), मालवण (रत्नागिरी), शिराळे (सागली), व फलटण (सातारा), या तालुक्यातील बहुतेक दात्यांना भेटून त्याची दानामागील भावना-वृत्ति-दृष्टिकोन समजावून घेण्यासाठी एक नमुनावजा पाहणीचा प्रयत्न केला.

ही पाहणी करताना जमीनील पाच मुद्दे ठरविले होते त्यानी दान दिले ते-

(१) विनोयाजींचा विचार समजावून घेऊन खरोखर मारुबी सोडण्याची तयारी म्हणून त्यांचा घ

(२) भारतातील धार्मिक परंपरेला अनुसरून, एक सत्कार्य म्हणून दिले,

(३) सामाजिक परिस्थितीचे दडपण (Social Compulsion) पडल्यामुळे दिले

(४) लौकिक दृष्टि बाळगून दिले,

(५) कुळासंबंधीच्या किंवा भागीदारीसंबंधीच्या सूटवृद्धीने किंवा दुष्टाभ्याने दिले ?

हे तपासण्याचा निकष म्हणून—

(१) जमिनीचा कितवा हिस्सा दिला,

(२) कोणत्या प्रतीची जमीन दिली,

(३) दिल्यानंतर वाटप होई तो त्या जमिनीची व्यवस्था दिव्यस्त घृतीने लागली का, आणि

(४) या कार्यासाठी त्या गावात पुढे मुद्दा सहकार्य करण्याची वृत्ति कितपत आहे— इतक्या गोष्टी ठरविल्या होत्या

जें वाटळून आले त पुढील प्रमाणे —

(१) कानोचा विचार पुरूपण समजून घेतला आणि त्याला अनुसरून दान दिले आहे असे दाखे सॅनडा १० १२ टक्के आढळतात त्याचें मिळालेले दान सहाय्या हिश्याच किंवा त्याहून जास्त हिश्याच आहे राहिलेल्या जमिनीवरील मालकी साड्याची त्याचा पुण तयारी आहे त्यामध्ये गरीब आणि मध्यम श्रेणकन्याच प्रमाण जास्त भरते मोठ्या किंवा सधन जमीन-वाल्या वर्गातील उदाहरण अपवादार्थक आहेत याशिवाय सामाजिक, राजकीय, विधायक क्षेत्रातील कार्यकर्तेहि आहेत यातील जनकाची दाने ६६, ७७ वर्षापूर्वीची आहेत दान दिल्यानंतर त्या जमिनीची व्यवस्था वाटप होई तो एवढे स्वतःसाठी न करता ते वागत्या कामासाठी करीत, नाहीतर गरीब भूमिहीन माणसाला पुढे करायला ती देत असत. वाटपाच्या कामाला या दानांचे चांगले सहकार्य झाले

(२) सॅनडा ३८ टक्क्यांच्या आसपास असे दाखे दिलेले की ज्यांना दानाभावी विचार पटला होता, परंतु त्याची प्रेरणा ही धार्मिक

दान परपरेची होती. या विचाराविषयी धार्मिक दृष्टिकोनातून पाहून त्याचे दान झालेले आहे धार्मिक सस्कारामुळे, असे वायं आपल्या हानून व्हावे, अशीच भावना त्याची या दानामधून व्यक्त झाली. अशाप्रकारचे लोक प्रामुख्याने २० एकरावरील शेतकरी, व्यापारी, आणि मध्यम वर्गातले होते. गरीब शेतकऱ्यांचेहि काही प्रमाण आढळले त्याचेकडून मिळालेले दान हे साधारणतः वाजवी हिश्याचे होते, जमिनी सर्वसाधारणपणे व-वर्षांची होत्या, दानानंतर त्या जमिनीची व्यवस्था दानापूर्वीप्रमाणेच ठेतली होती. त्यानी दानातील जमिनीचा उपयोग स्वतःसाठी करून घेतलेला दिसला नाही उदा० याच्यापूर्वी ज्याच्या जमिनी कुळाकडे होत्या त्यानी कुळाकडून दानानंतर खड वसूल करण्याचे बंद केले होते.

(.) गैरहजर मालक-वर्गातून मिळालेल्या दानामध्ये सामाजिक दडपणाच्या भीतीने दिलेल्या दानाची सख्या साधारणतः ३३ टक्के भरते. त्यात दानासंबंधीच्या पारंपरिक धार्मिक भावनेचाहि अतर्भाव आहे. कायद्याने जमीन जाणारच आहे, मोबदला जो मिळणार तो हि अत्यल्प, तेव्हा दान देऊन भलाई पदरी का न घ्यावी, हा दूरदृष्टीचा विचार किंवा व्यवहारज्ञान त्यात होते त्यानी कुळाकडून दानानंतर खड वसूल करण्याचा प्रयत्न केला नाही जेथे कुळांनी नेहमीच्या प्रथेप्रमाणे आपणून खड भरला होता, त्यामध्ये काही दाते असे निघाले की, त्यानी वाटप होईपर्यंत दानाच्या जमिनी कुळाकडे असतानाहि जमिनीचा सारा भरला आणि जो खड जमा झाला त्यातील काही भूदान-समितिला दिला किंवा अन्य कार्याला वापरत्याचे त्यानी दाखवून दिले.

(४) काही दात्यानी अथद्वेने केवळ भिडेखातर किंवा तोडदेखले-पणाने दान दिले होते. अशाची सख्या ६ ते ७ टक्के दिसून आली. त्यांच्याकडे स्वतःची भरपूर जमीन असून मुद्दा त्यानी गुठघात मोजता येईल एवढीच जमीन दानात दिली होती. तीहि चांगली होती असे नाही त्यातल्या काही जमिनी कुळाकडे किंवा मालकीसंबंधी गुतागुत असलेल्या आढळल्या दान वाढवून किंवा बदलून देण्याची त्याची तयारी दिसली नाही. काही दाते असे भेटले की त्यानी दानानंतर दाखविलेली जमीन प्रत्यक्षात नव्हतीच. लौकिक दृष्टीने प्रतिष्ठेसाठीच त्यानी दानपत्र भरले होते.

(५) कूळहक्कानें ज्याच्या जमिनी गुतल्या होत्या, कुळाकडून कसलेच उत्पन्न किंवा खड बऱ्याच वर्षांत ज्यांना मिळाला नव्हता, किंवा इतर काही कारणामुळे जमिनीच्या बाबतीत वाद होता, मालकीहक्का-संबंधी गुतागुत होती, अशा दात्यानी पुढे कटकटी नकोत, परस्पर निवाला लागावा, विरोधकाच्या पदरात जमीन पडू नये, लौकिक हि पदरात पडावा आणि प्रतिबाद्याला परस्पर शह देण्याला किंवा त्याचा काटा काढण्याला भूदान हे साधन व्हावे अशा हुद्दीने दान दिलेले होते अशाची सरया ७-८ टक्के होईल मात्र यापैकी काहीच्या जमिनी चागल्या प्रतीच्या होत्या.

या ठिकाणी कोल्हापुर जिल्ह्याच्या हातकणगळे तालुक्यातील दात्याचा जो परिचय झाला तो देण्यासारखा आहे त्यावरूनहि दात्याचे मानस कडून देण्याला चागली मदत होईल. हे दाते लहान लहान जमिनीचे मालक आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे.

(१) आपल्या गावच्या भूमिहीन शेतकऱ्याला जमीन मिळावी हा विचार त्यांना समजलेला आणि पटलेला आहे

(२) त्या दानाची जमीन इतरांना वाटली जावी ही त्यांची इच्छा आहे.

(३) शिल्लक राहिलेल्या मालकीचा तुकडा सर्व जमीन गावसमाजाची होत असेल तर अर्पण करण्याची त्यांची तयारी आहे.

(४) जमीन चागल्या प्रतीची आहे आणि गुतागुत नाही.

(५) परातील वायकामुलाना दानाची कल्पना आहे आणि त्याचा दानाला पाडिबाहि आहे.

(५) वांटलेल्या जमिनीच्या ताब्याचें स्वरूप

वांटलेल्या जमिनीच्या ताब्याचे स्वरूप कशा प्रकारचे होते हे पाहण्या-सारखे आहे. म्हणजे दान दिलेल्या जमिनीवर ताबा ज्या दात्याचा होता ते स्वतः नसणारे होते की गैरहजर मालक होते किंवा कुळाकडे होता हे मात पाहता येते.

वाटलेल्या जमिनीच्या दातासख्येपैकी गैरहजर मालकाची (Absentee Landlords) सख्या १६३४ म्हणजे शें ५९ टक्के आहे अर्थात या जमिनी कुळाना लावलेल्या होत्या. यापैकी ४९ टक्के दात्याच्या जमिनी स्यावरील कुळानाच वाटून दिल्या, आणि १० टक्के दात्याच्या कुळानीं त्यांना भूदानाच तत्त्व समजावून दिल्यानंतर खुशीने आपला कूळहक्क भूमिहीनांसाठी सोडून दिला याला काही अपवाद अर्थात् आहेत ज्या कुळानी हक्क सोडला त्याची सख्या ३३६ होती कूळहक्काखाली या जमिनी कुळ्याच्या ताब्यात होत्या त्यांना जमीन देण्याचे नावारण्याचा हक्क होता या कुळामध्ये ज्यांना दुसरीकडे स्वतःच्या मालकीची १०-१५ एकर जमीन होती अशानी समजूतदारपणे आपला कूळहक्क आनदानें सोडला, किंवा तडजोड घडवून, घाटपाचे आणि बबजाचे काम सुलभ केले तर २० एकराच्यावर इतरत्र मालकी असलेली जी प्रतिष्ठित कुळें त्यात होती त्यांनी या जमिनीवरचा कूळहक्क सोडण्यास फार खळखळ केली भूमिहीनां-फरितां सा हक्क सोडणे नैतिक व बायदेशीर दृष्टीने सुद्धा रास्त आहे हे जाणूनहि काही कुळानी हक्क सोडण्याची तयारी दर्शविली नाही त्याबाबत बायदेशीर प्रयत्न चालू आहेत.

स्वतः कसत असलेल्या जमिनीचा हिस्सा दानात देणाऱ्यांची सख्या १३८२ म्हणजे शें. ४१ आहे. त्यांच्या जमिनी अर्थात् इतर भूमिहीनांना वाटण्यात आल्या

वाटलेल्या जमिनीचा (१) स्वतः बडे ताया असलेले व (२) कुळाबडे ताया असलेले, अशी दात्याची वर्गवारी करून दान दिलेल्या जमिनीच क्षेत्र जिल्हावार दाखविणारा तक्ता परिशिष्ट नं ४ म्हणून घेवटीं दिला आहे.

भूमिवितरण-चिकित्सा : २

(१) न वांटलेली जमीन

वाटप केलेल्या जमिनीसबधीची व ती देणाऱ्या दात्यासबधीची छाननी आतांपर्यंत केली आता वाटता न आलेल्या क्षेत्रांपैकी प्रत्येक प्रकारच्या क्षेत्राची छाननी करून त्यातून निघत असलेले निष्कर्ष पाहू.

तुकड्यातील क्षेत्र-

महाराष्ट्रात सरकारने निरनिराळ्या विभागातील जमिनीची स्थिति लक्षांत घेऊन तुकडेबंदी-नायद्यान्वये किमान क्षेत्राची मर्यादा ठरविलेली आहे. जिरायत जमिनीची १ एकरापासून ३ एकरापर्यंत व वागाईत जमिनीची १० गुठ्यापासून १ एकरापर्यंत वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळी मर्यादा ठरवून दिली आहे तिच्या आत तुकडा पाडता येत नाही. सरकारच्या ठरलेल्या धोरणाहून लहान तुकडा पाडावमाचा नाही हे धोरण निश्चित करून तुकडेबंदी-नायद्याच्या कमाल मर्यादेपेक्षा जे लहान क्षेत्र असेल ते तुकड्यातील क्षेत्र असे मानले होते.

महाराष्ट्रात एकूण असे न वांटता येण्यासारख्या जमिनीच्या तुकड्यातील क्षेत्र २६३३ दात्यांचे १६७७ एकर २० गुठे हाते म्हणजे एकूण जमिनीच्या ४ टक्के जमीन असा तुकड्याच्या स्वरूपात मिळालेली होती आणि या लहान लहान तुकड्यांच्या दात्यांची सख्या एकूण दात्यांच्या प्रमाणात सोंबडा ३३० टक्के पडते

तुकड्यांच्या दात्यांना ज्यावेळी आम्ही भेटत असे त्यावेळी प्रथम नायद्याच्या दृष्टीने वाटप करता येईल एवढ्या तुकडा मोठा करून या भूमी मागणी करीत असे, आणि नाशिक, सोलापूर, पुणे, धुळे, जळगाव, ठाणे, आणि बोहापुर या जिल्हातून मोठी दात्यांनी आपले लहान क्षेत्र वाडवून दिले. म्हणजे, उचित जमीन दान, दिली हे सर्व दान जवळ-जवळ ३००

एकरांच्यावर भरते. काहीना असे हे क्षेत्र त्याच्या इच्छेप्रमाणे कोणाहि भूमिहीनाला देण्याचे आम्ही मान्य केले, अट एवढीच की आमच्या व्याख्ये-प्रमाणे तो असावा.

काही ठिकाणी दात्याना जमीन वाढवून देणे शक्य नव्हते तेथे आणि मिळालेले लहान-लहान तुकडे सलग आहेत असे लक्षात आले किंवा दात्यानी सलग करून देण्याची तयारी दाखविली तेव्हा तसे सलग तुकडे एकत्र करून हे मोठे बनविलेले तुकडे वाटण्यात आले असे क्षेत्र ४०० ते ५०० एकरांच्या आसपास भरते येणेप्रमाणे तुकडघाबाबतच्या प्रयत्नातून जें अधिक दान झाले, ते सर्व वाटपक्षेत्रामध्ये (पूर्वीच्या) घरलेले आहे.

जी जमीन वाटण्यासारखी नव्हती तिच्या निकालावद्दलची सविस्तर माहिती आणि आकडे पुढे दिले आहेत :

तुकड्यांतील एकूण क्षेत्र १६७७-२० एकर,		दाते २६३३
क्र. जिल्हाचे नाव	दाते सख्या	दिलेले क्षेत्र ए. गु.
१ पुणे	१४१	६२-२०
२ अहमदनगर	१९	५७-०७
३ सोलापूर	१२६	१०५-०७
४ सातारा	६५८	१८४-१३
५ सांगली	१०	९-२९
६ कोल्हापूर	३०२	१६४-३२।।
७ रत्नागिरी	१७४	९४-२१
८ कुलाबा	२७४	७१-३०
९ ठाणे	२२	३०-००
१० नाशिक	१७६	१३४-१०
११ धुळे	४२०	२६४-३९।।
१२ जळगाव	३११	५००-११
	<hr/>	<hr/>
	२६३३	१६७७-२०

दात्यानी मोठा तुकडा करून देण्याचे नाकारले आणि लागून दुसरे तुकडे किंवा दानातील दुसरी मोठी जमीन नाही असे दिसले तेव्हा या जमिनी-शेजारी एखादा लहान जमीनवाला आहे असे आढळल्यास त्याला दात्याच्या इच्छेने ही तुकड्यातील जमीन देण्याचा निर्णय सोलापूर, सातारा व कोल्हापूर या ३ जिल्ह्यामध्ये घेतला या जिल्ह्यात २६ दात्यांची १२ एकर २८ मुठे जमीन अशा स्वरूपात निकालात निघाली ही जमीन शेतीच्या दृष्टीने उपयोगी होती

दानात मिळालेल्या तुकड्याच्या शेजारी अल्प जमीनवाला नाही आणि दात्याची तर आपली जमीन वाटली जावी अशी इच्छा आहे आणि जमीन वाढवून देणेहि शक्य नाही आणि जमीन उपयोगाची आहे अशी स्थिति होती तेथे आम्ही दात्याला असे सांगत असू की तुम्हीच योग्य भूमिहीनाची निवड करून त्याला ही जमीन भूदानाच्या अर्तोप्रमाणे फत्तायला द्या अशा जमिनीवर तुकडेवडी कायद्यामुळे नाव दात्यानेच ठेवावे लागत असे अशा प्रकारचे दाते ८ निघाले आणि त्यांची जमीन ६ एकर १४ मुठे होती मध्यम स्थितीतील या दात्यांची ही जमीन सरासरी एक रुपया साऱ्याची होती आपल्या इच्छेप्रमाणे भूमिहीनाला त्याने जमीन दिलेली असल्यामुळे अशा या तुकड्यातील भशागतीस दात्याची पूर्ण मदत मिळणे असे नंतर दिसून आले

ज्यांना स्वतःच्या मालकीची जमीन एक बीड एकराच्या आतवाहेर आहे अशा ११२५ दात्यांनी ३८३-१६ एकर क्षेत्र दानामध्ये दिलेले आहे असे आढळून आले भूदानाचा विचार समजला आणि आपली गरिबी जायची असेल तर आपणहि आपल्या जमिनीवरील छोटी मालकी सोडली पाहिजे हा विचार, ही दाने देताना मापकी काही दात्यांच्या मनात होता दिलेल्या दानाचे वाटप व्हावे, आपल्याहून गरीब माणसाला त्या जमिनीची मदत होईल, अशी माहण्याची म्हणा, सहानुभूतीची म्हणा, भावना दुसऱ्या पाही दात्यांच्या दानामार्गे होती असे अनुभवता आले यातील काही नमुनेदार प्रसंग इतरत्र मुद्दाम दिले जावेत या अल्प जमिनीच्या मालकांनी अगदी सदाच लहान तुकड्यांत दिलेले क्षेत्र उत्तम प्रतीच्या जमिनीचे होते.

फोल्हापूर जिल्ह्यातल्या हातवणगळे आणि सारोळ या दोन तालुक्यातील गरीब दात्याच्या दानाचा उदाहरण म्हणून निर्देश करता येईल. तसेच मुलावा जिल्ह्यातील महाड आणि माणगाव तालुक्यात या लहान शेत-कन्यांनी भातपिकी जमिनी दिलेल्या असल्याचा निर्देश करता येईल. अशा वृत्तीच्या दात्याच्याबाबत त्यांच्या जमिनी इतरांना वाटून देणे शक्य असले तरी तसे करणे वित्तपत न्यायाचे होईल आणि न वेळे तर दात्यांना वित्तपत अन्यायाचे होईल याचा विचार करावा लागत असे. अशा परिस्थितीत वाटपासाठी जमलेल्या लोकाकडूनहि अशा जमिनी न वाटण्याचा आग्रह राही गरीबांच्याबद्दल साऱ्याची सहानुभूति प्रकट होई अशा ठिकाणी आम्ही जाहीर चर्चा करून निर्णय घेत असू. ही दानातील जमीन विनोबाजीची-भूदानयज्ञाची म्हणजे पर्यायाने गावसमाजाची झालेली आहे, म्हणून यापुढे या जमिनीवर दात्याचा मालकीहक्क राहणार नाही, परंतु त्याला निर्वाहाचे दुसरे साधन नसल्यामुळे ही जमीन त्याच्याबडेच कराण्यासाठी आणि पिकेल ते त्याने घ्यावे यासाठी देण्यात येत आहे, अशा निर्णयाने गावकऱ्यांना व खुद्द दात्याला समाधान वाटत असे

ज्या तालुक्यामधून तुकडेजोडीचे काम सरकारने सुरू केलेले आहे अशा तालुक्यातील तुकड्यातील दानपत्रे नोदीसाठी सरकारकडे पाठविण्यात आली या नोदीमुळे तुकडे-जोड करताना भूदानाच्या तुकड्याला सरकारने अग्रहक्क दिला आहे तो मिळावा म्हणून तशी व्यवस्था करण्यात आली. ती दानपत्रे ७४८ असून त्यातील जमीन ७५४ एकर ३१ गुठे आहे नजीकच्या काळात तुकडेजोड झाल्यावर हे वाटपाचे काम होईल जिल्हावार त्याचे आकडे असे —

क्रमांक	जिल्हा	दाते	क्षेत्र
१.	पुणे	९७	३२-२६
२.	रत्नागिरी	६४	३४-२८
३.	धुळे	२७४	१९५-२७
४.	जळगाव	३११	५००-११
५.	अहमदनगर	२	१-१९
		<u>७४८</u>	<u>७५४-३१</u>

तुकड्यातील काही जमिनी शेतीच्या दृष्टीने निरुपयोगी होत्या. अशा तुकड्यातील जमिनीबाबत घेतलेले निर्णय पुढे 'खराब क्षेत्र' या सदरात दिले आहेत.

२०६ दात्याचे १७८ एकर ३१ गुठ्याचे (तुकड्यातील) क्षेत्र कसल्याच उपयोगात येण्यासारखे नव्हते म्हणून ते ज्याचे त्यांना परत देण्याचा निर्णय घेतला. परंतु या दात्यांना दान परत घेणे हे प्रसस्त वाटले नाही. दिलेल्या जमिनीऐवजी दुसरा अधिक चांगल्या जमिनीचा तुकडा बदलून देणे त्यांना शक्य नव्हते, पण भूदानात काही तरी द्यावे अशी त्यांना मनापासून इच्छा होती म्हणून प्रथम दिलेल्या निकामी तुकड्या-ऐवजी संपत्तिदान म्हणून त्यांनी अल्पशी रक्कम दरवर्षी देत राहण्याचा सकल्प केला त्यापैकी निम्म्या दात्यांनी त्या वर्षाची रक्कम भूदान-समितीला रोख आणून दिली.

तुकड्यातील जमिनीची विल्हेवाट लावताना १७९ एकर २८३ गुठे जमीन देणारे ३३८ दाते असे होते की त्यांनी मनान आणले असते तर त्यांना अधिक दान देऊन हे तुकडे कसण्याला योग्य एवढे करून देता आले असते. त्यांची आर्थिक स्थिति तितकी संपन्न होती पण त्यांना यावद्दल मुळीच बाऱ्या दिसली नाही एकदा औपचारिक रीतीने जे अल्पस्वल्प दान दिले त्यात भर घालण्यास ते तयार नव्हते भूदानाचा एकूण विचार त्यांना पटलेला नसावा असे त्यांच्या वृत्तीवरून दिसून आले. तेव्हा असे तुकडे नाइलाजाने आम्ही दात्यांना परत करून टाकले

पूर्वतयारी करताना काही मालक भेटू शकले नाहीत. काही गावाना जाताच आले नाही या वा अशा कारणामुळे १४२ दात्यांच्या ११४ एकर ३७३ गुठे तुकड्यातील क्षेत्राची विल्हेवाट लावण्याचे काम अजून उरले आहे.

तुकड्यात मिळालेल्या जमिनीसवयी एकूण जो निकाल निरनिराळ्या प्रकारे सांगला त्याचा जिल्हावार तपशील 'परिशिष्ट' मध्ये दिला आहे.

(२) कसणुकीस अयोग्य-खराब क्षेत्र

खराब जमिनीबाबत शक्य तो दात्यांना त्या परत न करतां स्थानिक सार्वजनिक कामावरिता त्यांचा उपयोग व्हावा अशी भूमिका घेऊन, अशा जमिनीच्या निवालाप काम करण्यापूर्वी त्या जमिनीच्या दात्यांना भेटून त्यांनी खराब जमिनीऐवजी सोतीच्या दष्टीन उपयोगाची अशी जमीन बदलून घ्यावी आणि दानाच्या हेतूची पूर्तता करावा असें आम्ही समजावून देत असू. पार थोड्या ठिकाणी दात्यांनी हे मानल हे सर्व अपघादात्मक काम झाले.

खराब जमिनीपैकी (१) ५७ दात्यांची १७४८ एकर २१ गुठे जमीन त्या ठिकाणच्या ग्रामपंचायतीना व अन्य सार्वजनिक संस्थाना गावच्या कामासाठी देण्यात आली.

(२) काही ठिकाणी हरिजनाना घरासाठी जागा नव्हती खराब जमिनीपैकी जेथे त्यांना उपयोग होईल अशी जमीन होती ती त्यांना देण्यात आली हे क्षेत्र १६ दात्यांचे ५४ एकर २ गुठे भरले.

(३) ठाण रत्नागिरी आणि सोलापूर या जिल्ह्यात काही खराब जमिनीचा उपयोग शाळा भविरासाठी होणे शक्य होतें, म्हणून दात्यांच्या आणि गावकऱ्यांच्या इच्छेने ७ दात्यांची ४३ एकर १० गुठे जमीन त्याकरिता दिली गेली.

(४) २८ दाते असे होते की ज्यांची ७५ एकर १९ गुठे जमीन कोणत्याही कामी उपयोगी आणणे शक्य नव्हतें म्हणून दात्यांना परत करण्याचा निषय घेण्यात आता परंतु या दात्यांना हे दान परत घेणे किंवा दुसरे चांगल्या जमिनीचे दान करणे शक्य नसल्यामुळे त्यांनी या जमिनी-दाखल संपत्तिदान म्हणून दरसाल देण्याचें ठरविले.

(५) १३३ दाते असे निघाले की, त्यांच्या जमिनीचा कोणताच उपयोग नव्हता, आणि परत केल्यानंतर त्यांनी त्याबद्दल काहीच म्हटले नाही या परत केलेल्या दात्यांचे क्षेत्र ४१३ एकर ७ गुठे आहे या दात्यांच्या जमिनी काही लहान लहान तुकड्यांमध्ये होत्या आणि थोड्यांच्या मोठ्या होत्या.

(६) ज्या ठिकाणी खराब जमिनीसंबंधी सरकारमार्फत मोबदला मिळण्याची शक्यता आहे, त्या ठिकाणी या खराब जमिनीची दानपत्रे सरकारकडे नोंदीसाठी पाठविण्यात आली आणि नोंदीची व्यवस्था झाली. ही दानपत्रे २१ दात्यांची होती आणि त्यांचे क्षेत्र १०५२ एकर ३ गुठे आहे. यापैकी २० दात्यांची ९५५ एकर जमीन ही रत्नागिरी जिल्ह्यात डोंगराळ अशी मिळालेली आहे. सरकारमार्फत जंगलवाढीसाठी एकरां ३० रुपये मोबदला देऊन जमिनी ताब्यात घ्यायच्या आणि जंगल वाढ-विण्याचे काम करायचे अशी योजना बनली आहे आणि त्याप्रमाणे त्यांनी काम सुरू केले आहे. या दानातील जमिनीचा त्या योजनेमध्ये समावेश होऊ शकतो. याप्रमाणे मोबदला घेऊन त्या रकमेचा उपयोग भूमिहीनांच्या करिता प्रदेश भूदान समितीला करता येण्याजोगा आहे. दुसरी नाशिक जिल्ह्यामध्ये एका दात्याने दिलेली ९७ एकर जमीन ही घरणाच्या पाण्या-खाली जात असल्यामुळे आणि घरणाच्या पाण्याखाली जाणाऱ्या जमिनी-बाबत सरकार मोबदला देत असल्यामुळे दानपत्राच्या नोंदीची व्यवस्था वरीलप्रमाणे केली आहे. या जमिनीचा दुसरा कोणताहि योग्य उपयोग नसल्याचे दिसले.

(७) काही जमिनी शहरालगत होत्या. त्यांच्या उपयोग शेतीव्यति-रिक्त इतर काही खास कामासाठी होण्याची शक्यता असल्यामुळे त्या जमिनीच्या किमती वाढल्या असल्याचे दिसून आले. त्या जमिनीचा मोबदला मिळण्याच्या दृष्टीने व्यवस्था करण्याचा प्रयत्न झाला.

कोणत्याहि जमिनीचा उपयोग काहीना काही असतोच. रत्नागिरी जिल्ह्यात मालवण, वेगुर्ला, सावतवाडी इ. तालुक्यातून अगदी वातळाच्या जमिनी मिळाल्या आहेत. आज त्या जमिनीत शेतीखेरीज आवे, काजू इ. शाडाची लागवड करून उत्पन्न काढण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. परंतु याहि पेक्षा जास्त उपयोगी म्हणजे त्यातून खनिज द्रव्ये निघण्याचा संभव निर्माण झाला आहे. त्यामुळे शेतीपेक्षाहि जास्त उत्पन्न देणारी ही जमीन ठरण्याचा संभव आहे. अशा जमिनी भूदान-समितीच्या नावाने वरण्यात आल्या आहेत. पुढे या जमिनीचा मोबदला मिळू शकेल आणि त्या योगे

जगांना वगैरे जमिनी मिळाल्या त्यांना साधनें पुरविणे, उद्योग वाढणे इत्यादि भरत देता येईल

(८) गुलावा, ठाणे आणि रत्नागिरी या जिल्ह्यामधून काहीं तार जमिनी मिळाल्या होत्या. गारलँड बोर्डातर्फे ठाणे जिल्ह्यातील ७५० एकरांच्या जमिनीची दुदरती होऊन त्या जमिनी घाटतां आल्या. रत्नागिरी जिल्ह्यातील जमिनीचें दानपत्र आल्यावर त्या कसल्याच उपयोगाच्या नाहीत म्हणून परत बरण्यांत आल्या कुलावा जिल्ह्यात पेण तालुक्यातील २ दात्यानीं ८७ एकर तार जमीन दिली होती. गारलँड बोर्डाच्या नियमाप्रमाणे गावांतील भूमिहीनाची आणि गावकऱ्यांची आर्थिक दृष्टीनें तयारी नसल्यामुळे उत्तम भातपिकाची जमीन असूनहि ती परत बरण्यांत आली.

(९) काही स्थानिक परिस्थितीमुळे आणि जमिनीचा योग्य निर्णय घ्यावा एवढ्यासाठी १०१ एकर २७ गुठ्याचे निर्णय घेण्याचें काम शिल्लक राहिले आहे. या जमिनी ३० दात्यांच्या आहेत.

एवूण खराब क्षेत्र :- ४८३५ एकर २ गुठे, दाते ४८०.

खराब जमिनीचें स्वरूप जिल्हावार खालीलप्रमाणे :-

क्र.	जिल्ह्याचे नांव	दात्यांची संख्या	दातांतील क्षेत्र
			ए. गु
१	पुणे	३३	६५-०४
२	अहमदनगर	१९	३२-१६
३	सोलापूर	२९	१२४-१०
४	सातारा	३८	२३८-२१
५	सांगली	१६	५०-००
६	कोल्हापूर	१६	२६-२३
७	रत्नागिरी	८०	१२६७-००
८	कुलावा	७	१०२-३५
९	ठाणे	१६८	१४११-२१
१०	नाशिक	६०	३०३-२५
११	धुळे	४४	१२१३-२३
१२	जळगाव	—	—
		४८०	४८३५-२८

(सराव जमिनीच्या निकालाने जें काम झाले, त्याचें जिल्हावार एकत्र सकलन पुढें परिशिष्ट न ६ वर पहावे)

(३) मिराशी हक्काचे क्षेत्र

तीन जिल्हातून मिराशी हक्काच्या जमिनी मिळालेल्या होत्या या मिराशी हक्काच्या जमिनीवरील मिराशी कुळें हीच जवळजवळ या जमिनीचे कायदेशीर मालक असतात फसत या कुळाना मिराशीवतन नष्ट होण्यापूर्वी मिरासदाराना खड झावा लागत असे ही वतने कायदानें नष्ट करण्यास आली आहेत त्यामुळें भूदान समितीला या जमिनीवद्दल फसत मिराशी मोबदला घेण्याचा हक्क प्राप्त झालेला आहे, जो कायदाने दात्याला मिळालेला होता अशा जमिनीबाबत मालकी नसल्यामुळें वाटपाचा प्रश्नच निर्माण होत नाही अशा जमिनीच्या निकालाचे काम करताना ह्या जमिनी ज्या कुळाकडे आहेत त्यांपैकी सधन कुळाकडून मोबदला घेणे आणि जो हक्क भूदान समितीकडे आला आहे तो गरीब कुळाला देऊन टाकणे (मोबदला न घेणे) इतकेच काम करावे लागले ज्या कुळाकडून मोबदला घेणे वाजवी होते तशी दानपत्रें नोंदीसाठी महसूल-अधिकार्याकडे पाठविण्यात आली हा मोबदला साऱ्याच्या सहाय्ये रकमेद्वतका असतो आणि जर कुळें वतन नष्ट होण्याअगोदर दात्याला खड भरत असल्याचे सिद्ध होत असेल तर साऱ्याच्या ३० पट रक्कम मिळू शकते

मिराशी हक्काचे जिल्हावार दाते आणि क्षेत्र -

	जिल्हा	दाते	क्षेत्र	
१	सातारा	२६	४७१-१३	एकर
२	सांगली	३	७३-१७	"
३	घुळें	७	२५५-१६	"
		<u>३६</u>	<u>८०० ०६</u>	

हे मिराशी हक्काचे क्षेत्र एकूण जमिनीच्या २ ० टक्के पडतें आणि या जमिनीपैकी २०० एकराचा मोबदला भूदान समितीला मिळेल या जमिनीचा सारा ३०२ रुपये आहे या जमिनी चागल्या प्रतीच्या आहेत.

जगांना वमी जमिनी मिळाल्या त्यांना साधनें पुरविणे, उद्योग वाढणे इत्यादि मदत देता येईल

(८) कुलावा, ठाणे आणि रत्नागिरी या जिल्ह्यामधून काही खार जमिनी मिळाल्या होत्या. रारलँड बोर्डातर्फे ठाणे जिल्ह्यातील ७५० एकरांच्या जमिनीची दुरुस्ती होऊन त्या जमिनी वाटता आल्या. रत्नागिरी जिल्ह्यातील जमिनीचे दानपत्र आल्यावर त्या फसल्याच उपयोगाच्या नाहीत म्हणून परत वरण्यात आल्या कुलावा जिल्ह्यात पेण तालुक्यातील २ दात्यानीं ८७ एकर सार जमीन दिली होती. खारलँड बोर्डाच्या नियमाप्रमाणे गावातील भूमिहीनाची आणि गावकऱ्यांची आर्थिक दृष्टीने तयारी नसल्यामुळे उत्तम भातपिकाची जमीन असूनहि ती परत करण्यात आली.

(९) काही स्थानिक परिस्थितीमुळे आणि जमिनीचा योग्य निर्णय व्हावा एतदघासाठी १०१ एकर २७ गुठ्याचे निर्णय घेण्याचे काम शिल्लक राहिले आहे या जमिनी ३० दात्यांच्या आहेत.

एकूण खराब क्षेत्र :- ४८३५ एकर २ गुठे, दाते ४८०.

खराब जमिनीचे स्वरूप जिल्हावार खालीलप्रमाणे :-

क्र.	जिल्हाचे नांव	दात्यांची संख्या	दानांतील क्षेत्र
			ए. गु
१	पुणे	३३	६५-०४
२	अहमदनगर	१९	३२-१६
३	सोलापूर	२९	१२४-१०
४	सातारा	३८	२३८-२१
५	सांगली	१६	५०-००
६	कोल्हापूर	१६	२६-२३
७	रत्नागिरी	८०	१२६७-००
८	कुलावा	७	१०२-३५
९	ठाणे	१६८	१४११-२१
१०	नामिक	६०	३०३-२५
११	धुळे	४४	१२१३-२३
१२	जळगाव	—	—
			<hr/>
			४८३५-२८

जमिनी सरकारी असल्यामुळे त्याचे वाटप भूदान समितीमार्फत न करता हक्क-दात्याची नावे फक्त सरकारकडे पाठविण्यात आली आणि या दात्याची अमुक जमिनीच्या हक्क-वाटपाला समति आहे, यामुळे वाटप-काम सोपे होईल असे सरकारला कळविण्यात आले सदर जमिनीपैकी १५७० एकर जमीन 'एकसाली' या सदरात दाखविली आहे बाकीची वाटप-आकड्यात समाविष्ट आहे एकूण जमिनीच्या ४० टक्के क्षेत्र एकसाली होते हे दाते ४० टक्के होते

(५) चौकशीकरिता पाठविलेली दानपत्रे—

मालकीच्या आणि कूळहक्काच्या सवधात जेथे कायदेशीर निर्णयाची आवश्यकता निर्माण झाली तेथे ती दानपत्रे निर्णय लागेपर्यंत तशीच सहकूब (Pending) ठेवली आहेत हे क्षेत्र ५२ दात्याकडून मिळालेले १०४९ एकर १२ गुठ्याचे आहे यापैकी धुळे जिल्ह्यातील ८१० एकराचे आहे यामध्ये ५०१ एकर जमीन थ्री ज दो राउळ दोडाईचे याची आहे. त्याच्या जमिनीच्या मालकीसवधी निर्णय सरकारकडून मिळावयाचा आहे. जर ती जमीन मिराशी हक्काची नाही असे शाबीत झाले तर ती सर्व जमीन वाटली जाऊ शकेल या जिल्ह्यातील राहिलेले ३०० एकराचे क्षेत्र तुकडेबंदी तुकडेजोड कायद्याच्या नावाखाली वाटता येणार नाही असे सरकारी अधिकाऱ्यांनी सांगितल्यामुळे वाटपाचे काम होऊ शकले नाही इतरत्र कोठे कसली अडचण आली नाही कायदेशीरपणे वाटता येईल अशी व्यवस्था होत आहे

जळगाव, नाशिक, नगर, सांगली या जिल्ह्यात २८ दात्यांच्या २३९ एकराच्या जमिनी कूळहक्कामुळे सधन कुळाकडे आहेत आणि तो कुळ त्या शाखायत्र तपार नाहीत या जमिनी सधन कुळाना देणे योग्य होणार नाही आणि कूळकायद्याच्या (८८-अ) कलमाप्रमाणे भूदानाच्या जमिनीना हा कायदा लागू वला गेलेला नाही हा सरकारने एक प्रकारे गरीबाना पैऊ केलेला हक्क आहे तोहि सधन कुळें त्यांना मिळू देत नसतील तर धापण त्याबाबत त्यांना मदत केली पाहिजे असा विचार करून त्याबाबत कायदेशीर इलाज म्हणून ती दानपत्रे महाराष्ट्र भूदान-समितीच्या नावावर

(४) एकसाली हक्काचें क्षेत्र

सरकारने काही जिल्ह्यात-विशेषतः आदिवासी लोकाना-बऱ्याच वर्षांपासून सरकारी जमिनी एकसाली म्हणजे ११ महि-याच्या मुदतीने व तुकडे न पाडण्याच्याशर्तीवर दिल्या आहेत. धुळे जिल्ह्यात याचें प्रमाण जास्त आहे. ज्यावेळी या जमिनी दिल्या गेल्या, त्यावेळी क्षेत्राचें निश्चित प्रमाण नसल्यामुळे काहीना मोठ्या प्रमाणावर जमिनी मिळाल्या होत्या त्यातला काही भाग ते स्वतः कशीत, काही पड टाकीत, काही गुजर वर्गरेना लागवडीला देत. या भागात प्रचार करताना 'वाटून घ्या, वाटून खा' हा विचार प्रामुख्याने त्यांना समजावून दिला जाई हा विचार मनाला पटल्यावर आपल्याला मिळालेला हक्क आपल्या गरीब भाऊबदाना वाटून द्यावा ही भावना त्यांच्यात निर्माण होई. सामुदायिक जीवनाची सवय असल्यामुळे व जमीन देण्याघेण्याची प्रथा त्यांच्यात पूर्वीपासूनच असल्यामुळे त्यांना ते अवघड वाटत नसे शिवाय ही जमीन त्यांच्या स्वतःच्या मालकीची नव्हती, फक्त कसण्याचा हक्क त्यांना मिळालेला होता, त्यामुळे या कसणुकीच्या हक्काच्या दानाला त्यांची तयारी होत असे. त्याची अशी दानपत्रे नोंदविण्यात आली आहेत. हे क्षेत्र २४५८ एकर १३ गुठे आहे. व ते ३९४ दात्याचे आहे त्यात प्रामुख्याने आदिवासीच आहेत.

या जमिनीचें वाटप करताना कलेक्टर-मामलेदार याची परवानगी लागते तिचें हस्तांतर करण्याचा हक्क ज्यांना जमीन मिळालेली आहे त्यांना नसतो. भूदानामध्ये वाटप करताना ज्यांना जमिनी नाहीत अशा योग्य गरजू लोकाना जमीन मिळते. याची कल्पना सरकारला असल्यामुळे त्यांनी या वाटपाला समति दिली आणि मदतहि केली. ८८७ एकराचें वाटप झाल्यावर सरकारने सर्वत्र एकसाली जमिनीचे फेर वाटप करण्याची घोषणा केली आणि त्याची कामाला मुहवात झाली. सरकारने फेर वाटप करताना ज्यांना जमीन नाही अशा आदिवासीना कट्टुवामार्गे १६ एकरांपेक्षा जास्त जमीन ठेवाण्याची नाही आणि नव्या भूमिहीनाला १६ एकरांपेक्षा जास्त द्यावयाची नाही असा ठराव केला. आणि भूमिहीनांमध्ये वाटप करताना चिट्ट्या टाकून निधड करण्याची दंडाति अरलविली. मूळच्या ४१

प्रयत्न केला त्यातून ही गोष्ट अधिक लक्षांत आली. काही यंत्रे दाते असे दिसले की त्यांनी परिस्थितिविषय होऊन जमिनीची विक्री केली. याशिवाय काही दाते असे तिघाले की त्यांना कूळकायद्यान्वये जमिनीची विक्री करावी लागली. फक्त दोन दात्यांनी जमीनविक्री केली ही गोष्ट आपण बरोबर केली नाही हे लक्षांत घेऊन त्याऐवजी दुसरी जमीन दिली.

(७) जमिनीवर मालकीच नाही असे क्षेत्र—

दात्यांनी आपल्या मालकीच्या नसलेल्या ज्या जमिनी रद्दत वर न कळत दानात दिल्या त्याचे साधारणतः ४ प्रकार आढळले :-

१. जहागिरी, खोती, इनामी याखालील क्षेत्र.
२. मारसाहक्काने दान दिले परंतु वारसच नसावित झाला.
३. कायदेशीर दृष्टीने मालकीची अल्पत युतायुत आढळली आणि त्यातून मालकी सिद्ध झाली नाही.
४. दानपत्रात नमूद केलेली जमीन दात्यांच्या नावावर नाही.

(१) विशेषतः नाशिक जिल्ह्यात ज्या जहागिरदारारकडून जमिनी मिळाल्या होत्या त्या जमिनी सरकारने सरकारजमा केलेल्या आढळून आल्या. दान देतेवेळी या जमिनीमदल सरकारकडे ६ पट रक्कम 'नजराना' म्हणून भरली गेली असती तर या जमिनी जहागिरदाराकडे राहिल्या असत्या. परंतु त्यांनी तशा रकमा भरलेल्या नव्हत्या दात्यांनी ही ६ पट रक्कम वापण करू शकणार नाही असे दान घेणाराना सांगितले होते. दान घेणाऱ्यांनी सरकारकडून असा जमिनीबाबत योग्य ती व्यवस्था करून घेऊ असे आश्वासन दिले होते परंतु त्याप्रमाणे पुढे काही व्यवस्थाशाली नाही. त्यामुळे वाटपाच्या वेळी या जमिनीसंबंधी काहीच करता आले नाही या सरकारजमा झालेल्या जमिनी आदिवासी कुळाच्याकडे आहेत आणि कूळकायद्यान्वये थोड्याच वर्षांत पुढाच्या पूर्ण मालकीच्या होऊन जातील.

रत्नागिरी, कुळावा या जिल्ह्यातूनहि १०-१२ लोकांकडून खोतीच्या जमिनी मिळालेल्या होत्या. सरकारने ही खोतीपद्धत कायद्याने केव्हाच बदल केली आहे आणि इतर २-३ जिल्ह्यातून ज्या इनाम जमिनी मिळाल्या होत्या त्याबद्दल त्याची मालकी नसल्याचे दिसून आले. असा प्रकार जहागिरी,

सरकारांत नोंद करून घेण्याचे काम चालू केले आहे आणि सरकारच्या मदतीने या जमिनी वाटण्याचे काम होईल.

या कारणामुळे, ज्याचे वाटप होणे शक्य आहे अशा जमिनी कायदेशीर चौकशीसाठी वाटाव्याच्या राहिलेल्या आहेत.

(६) विक्री झालेले क्षेत्र-

महाराष्ट्रात मिळालेल्या जमिनीपैकी १% जमीन ही दान केल्यानंतर दात्याने विकून टाकलेली आढळली. जिल्हावार असे दाते आणि त्याचे क्षेत्र माहितीसाठी खाली दिले आहे.

विक्री झालेले एकूण क्षेत्र-४०३ एकर २० गुठे. या जमिनीचे एकूण दाते-८४

क्रमांक	जिल्ह्याचे नाव	विक्री केली त्या दात्याची संख्या	दानातील क्षेत्र एकर-गुठे
१	पुणे	८	५-१२
२	अहमद नगर	११	१३५-२८
३	सोलापूर	६	३२-०३
४	सातारा	९	५३-००
५	सांगली	३	९-०८
६	कोल्हापूर	-	- -
७	रत्नागिरी	१	१०-०
८	कुलाबा	-	- -
९	ठाणे	-	- -
१०	नाशिक	५	२८-२३
११	धुळे	१३	२७-२०
१२	जळगाव	२८	१०२-०६
		<u>८४</u>	<u>४०३-२०</u>

या विक्री करणाऱ्या दात्यापैकीं बाही दाते असे आढळले की त्यांनीं जाणून घेऊन जमिनीची विक्री करून टाकली. अशा दात्यांना भेटण्याचा

प्रयत्न केला त्यातून ही गोष्ट अधिक लक्षात आली. काहीं घोडे दाते असे दिसले की त्यांनी परिस्थितिबिबश होऊन जमिनीची विक्री केली. आणि काहीं दाते असे निघाले की त्यांना कूळकायद्यान्वये जमिनीची विक्री करावी लागली. फक्त दोन दात्यानीं जमीनविक्री केली ही गोष्ट आपण बरोबर केली नाही हे लक्षात घेऊन त्याऐवजी दुसरी जमीन दिली.

(७) जमिनीवर मालकीच नाही असे क्षेत्र-

दात्यानीं आपल्या मालकीच्या नसलेल्या ज्या जमिनी वळत या न वळत दानात दिल्या त्याने ताघारणत ४ प्रकार वाढले:-

१. जहागिरी, खोती, इनामी याखालील क्षेत्र.
२. वारसाहक्काने दान दिले परंतु वारसच नाशवित झाला
३. कायदेशीर दृष्टीने मालकीची अत्यंत गुतागुत वाढलेली आणि त्यातून मालकी सिद्ध झाली नाही
४. दानपत्रात नमूद केलेली जमीन दात्याच्या नांवावर नाही

(१) विशेषतः नाशिक जिल्ह्यात ज्या जहागिरदाराकडून जमिनी मिळाल्या होत्या त्या जमिनी सरकारने सरकारजमा केलेल्या जाडळून आल्या. दान देतेवेळी या जमिनीवद्दल सरकारकडे ६ पट रक्कम 'नजराना' म्हणून भरली गेली असती तर या जमिनी जहागिरदाराकडे राहिल्या असत्या परंतु त्यांनी तशा रकमा भरलेल्या नव्हत्या दात्यानी ही ६ पट रक्कम आपण भरू शकणार नाही असे दान घेणाराना सांगितले होते. दान घेणारानी सरकारकडून अशा जमिनीबाबत योग्य ती व्यवस्था करून घेऊ असे आश्वासन दिले होते परंतु त्याप्रमाणे पुढे काही व्यवस्था झाली नाही. त्यामुळे वाटपाच्या वेळी या जमिनीसंबंधी काहीच करता आले नाही या सरकारजमा झालेल्या जमिनी आदिवासी कुळाच्याकडे आहेत आणि कूळकायद्यान्वये थोड्याच वर्षांत कुळाच्या पूर्ण मालकीच्या होऊन जातील.

रत्नागिरी, कुसाबा या जिल्ह्यातूनहि १०-१२ लोकांमधून खोतीच्या जमिनी मिळालेल्या होत्या सरकारने ही खोतीपद्धत कायद्याने वेव्हाच बद केली आहे आणि इतर २-३ जिल्ह्यातून ज्या इनाम जमिनी मिळाल्या होत्या त्यादरमि त्यांची मालकी नसल्याचे दिसून आले. अशा प्रकारे जहागिरी,

रोती आणि इगामी जमिनीचे क्षेत्र जवळ जवळ १०० एकराचे होते आणि त्या ३३ दात्यापडून मिळाल्या होत्या

(२) दान देतेवेळी आपल्याच वारसा हजराने दादा देता येत असे सांगून काही दात्यानी दानपत्रे भरून दिलीं पण पुढे त्यांचा जमिनीवर अधिकार आहे हे सिद्ध न झाल्यामुळे ती दाने पुढे रद्द करावी लागली ४ लायानी वारसाहजराने दान देण्याचा थापल्याच अधिकार आहे असे जरी म्हटले होत तरी कोर्टातून कायदाने ते सिद्ध होऊ शकले नाही म्हणून त्याची मालकी नाही ह स्पष्ट झाले या ४ लोकांची जवळ जवळ २०० एकर जमीन होती

(३) काही दात्यानी वर्जापोटी अल्प किमतीत उरेदी केलेल्या जमिनी वज-निवारण इ कायद्यामुळे मूळ मालकालाच परत दिल्या होत्या तरी भूदातामध्ये अशा जमिनीचे दानपत्र करून दिलेले आढळले आणि काही दात्याची जमीन अशी होती की ती जमीन त्याची आहे हे सिद्ध करण्यासाठी कोर्टात गेल्याशिवाय गत्यंतर नव्हत अशा स्थितीतल्या जमिनी दानामध्ये दिलेल्या आढळल्या माणकीच्या दृष्टीने अतिशय गुतागुत असल्यामुळे दात्याना अशा प्रकारची जमीन बदलून दुसरी जमीन देण्यासबधी मागणी केली परंतु देण शक्य असताहि त्यानी तटाळले त्या सदरात जवळ जवळ ५२ दात्यांची ४०० एकर जमीन यते

(४) काही दाते असे निघाले की त्यानी दानपत्रात नमूद केलेली जमीन प्रत्यक्षात त्या ठिकाणी नाही असे दिसले आणि काही दाते असे दिसून आले की त्यानी दुसऱ्याच्याच नावावरची जमीन दिली या जमिनीशी त्यांचा कधीहि संबंध नव्हता जवळपास त्यांच्या स्वतःच्याहि जमिनी नव्हत्या

अशा प्रकारच्या जमिनी २५० एकर ३१ दात्यांच्याकडून मिळालेल्या दानपत्रात नमूद झालेल्या ह्या अशा दात्यांच्या बाबत जाहीर रीत्या साहानिशाहि झाली त्यापकी काही दाते सधन होते या दात्याना भटून त्यानी दानाचा केलला सकतप पुरा करावा ही गोष्ट त्याची प्रतिष्ठा वाढविण्याच उपयोगी होईल हे त्यांच्या ध्यानात आणून देण्याचा प्रयत्न केला

एकूण जमिनीच्या ४.० टक्के जमिनीचे क्षेत्र असें मरतें आणि हे दाते १.३ टक्के होतात.

जमिनीवर दात्याची मालकी सिद्ध झाली नाही अशा दात्याची संख्या आणि त्याचे क्षेत्र पुढें जिल्हावार दिलेले आहे.

दात्यांची दानातील जमिनीवर मालकी नाही असे एकूण क्षेत्र १७३९ एकर १२ गुठे व दाते ११३.

क्र. जिल्हाचे नाव	मालकी नसलेले दाते सरया	दानपत्रातील क्षेत्र ए. गुं.
१. पुणे	२	७-०८
२. बहमदनगर	३	१०-३५
३. सोलापूर	५	२९-१५
४. सातारा	४	७५-१९
५. सांगली	४	११२-०२
६. कोल्हापूर	२	५-००
७. रत्नागिरी	७	९७-३८
८. कुलाबा	३	५४-००
९. ठाणे	—	—
१०. नाशिक	३९	९५३-२१
११. घुळें	१७	११३-३४
१२. जळगाव	२७	२००-००
	<u>११३</u>	<u>१७३९-१२</u>

(८) दात्यांना परत केलेले क्षेत्र

जवळ जवळ २००० एकर म्हणजे एकूण जमिनीच्या ५ टक्के क्षेत्र दात्यांना परत करणे भाग पडले. या दात्यांनी आपली दाने मागे वा घेतली या कारणाची वर्गवारी लावणे बोधप्रद आहे. नमुन्याची काही उदाहरणे खाली दिली आहेत. अर्थात् या सर्व वेगवेगळ्या कारणाच्या मुळाशी मुख्य कारण जमीन देण्याची अनिच्छा हेच दिसून येते.

(१) काहीनी आपल्याला दान देण्याची इच्छा नाही असे स्पष्ट सांगितले.

(२) दानपत्र भरले त्यावेळी गव्हर्नर क्रिया दिलेल्या जमिनीचा हिस्सा, चतुःसीमा वगैरे दानपत्रात भरावयाचा तपशील लिहिला नव्हता. वाटपाच्या वेळी या माहितीची अनेक वेळा मागणी करूनही दात्यांनी ती पूर्ण केली नाही, उलट ती देण्याचे टाळले. अशी दानपत्रे दात्यांना परत करण्यात आली. हे क्षेत्र जवळ-जवळ ९०० एकरांचे भरेल आणि अशा दात्यांची संख्या ५२९ होईल.

(३) दान देतेवेळी काही शर्तीवर आपण दान देत आहोत असे दानपत्र घेणाऱ्या भूदान-कार्यकर्त्याला जाणवून दिले गेले होते आणि त्या शर्ती पुऱ्या न झाल्यामुळे 'आम्ही आमची जमीन द्यायला तयार नाही' असे धार पाच गावाच्या ६०-६५ दात्यांनी कळवून आपली दाने परत घेतली. हे क्षेत्र जवळ-जवळ ३०० एकरांचे होईल.

(४) काही दाते वाटप होण्यापूर्वी मृत्यु पावले. त्यांनी जमीन भूदानात दिली होती हे त्यांच्या वारसदारानी कळू नये पण 'आता आमची इच्छा नाही' असे त्यांनी सांगितले आणि काहीजणांनी दानावहल वानावर हात ठेवले.

(५) वाटपाच्या वेळी काही दाते असे भेटले की ते म्हणाले दान दिले हे खरे आहे, परंतु मुलाची आणि घरातील लोकांची इच्छा नाही त्यामुळे माझा नाइलाज झाला आहे अशा रीतीने त्यांनी आपले दान मागे घेतले. हे दाते २९ होते आणि त्यांचे क्षेत्र २१५ एकरांचे होते.

(६) मला विचार पटला म्हणून मी माझ्या वाटघाला येणाऱ्या जमिनीपैकी हिस्सा दिला परंतु इतर हिस्सेदार वाटून देत नाहीत म्हणून ही दिलेली जमीन तुम्हाला वाटण्यासाठी मला देता येत नाही, ज्यावेळी माझ्या हिस्शाची जमीन मला मिळेल त्यावेळी देईन, असे आश्वासन देणारे काही दाते निघाले. अशा दात्यांच्या जमिनी १०० एकरांच्या आसपास होत्या.

(७) कायद्यामुळे सर्व जमिनी मुलांच्या नावावर करून टावल्या त्यामुळे आता माझ्या नावावर द्यायला जमीन नसल्यामुळे देता येत नाही, असे उत्तर देऊन जमिनीचे वाटप करण्याचे टाळले. असे दाते ३२ निघाले.

(८) काही ठिकाणी असे दिसून आले की दान देणारानी जमीन आपसात वाटप करून घेतली वाटपाने वेळी समाईक जमीन कोणती न ठेवल्यामुळे कोणाची कोणती जमीन छायाची असा प्रश्न उभा राही. दात्यानी उत्तर देण्याची तयारी दाखविली नाही. अशा तऱ्हेने दान परत घेतलेले दाते १२ निघाले आणि त्यानी दिलेले क्षेत्र ७० एकराचे होते

(९) दान दिल्यानंतर भूदान समितीची सरकार-दफ्तरी नोंद न झाल्यामुळे, कुळवायधान्ये याही दात्याच्या कुळाकडील जमिनीच्या विक्रीचा व्यवहार झाला असा व्यवहारातील रकम दात्याच्या हातात आली नव्हती, तरी "ही जमीन त्या कुळाला तशीच देऊन टाका विना ती विक्रीची रकम भूदानाच्या कामासाठी देण्याची व्यवस्था करा" असे समितीकडून सुचविण्यात आले परंतु कोणतीच तयारी दिसली नाही अशा प्रकारे दानातला सरूप मार्ग घेणारे १०० एकराचे २० दाते होते

(१०) काही दात्यानी जमीन खरेदी करून दान देण्याचे जाहीर केले होते त्या दात्याना भेटून अशी जमीन वाटण्याला उपलब्ध करून द्यावी अशी विनंति करण्यात आली ज्याना स्वतःची जमीन नव्हती त्यानी असा जो सकल बेल होता त्याना अस मुचतिण्यात आले की जमीन खरेदी करून देणे, जमीन मिळत नसल्यामुळे म्हणा अगर अन्य कारणांमुळे म्हणा शक्य नसेल तर जमीन खरेदी करण्यासाठी जी रकम आपण वापरणार आहात ती रकम तुम्ही ज्या लोकाना जमीन वाटलेली आहे त्याना साधने खरेदी करण्यासाठी या फक्त एका दात्यान केलेला सरूप पुरा केला. याकीच्यानी उघड दान मार्ग घेतले

तीन दाते असे दिसले की, ज्याना स्वतःची जमीन असतानाहि जमीन विकत घेऊन दानाची पूर्तता करण्याच त्यानी योजिले होते त्याना स्वतःच्या व मालकीच्या जमिनीतील थोडा का होईना हिस्सा देण्याबद्दल सांगितले. परंतु त्यानी स्वतःची जमिनिहि दिली नाही, विकत घेऊनहि दिली नाही आणि जमिनीचे खरेदीसाठी ठरविलेली रकमहि उपभोगात आणली नाही.

(११) 'वाटप करण्यास उत्तरी झाला तेव्हा आता दान देण्याची माझी तयारी नाही हे दानपत्र रद्द करा' असा प्रकारची पत्रे २ दात्यानी

भूदान समितीला लिहिली. त्याचा दान न देण्याचा आग्रही सूर असल्यामुळे ही दाने परत केलेल्या सदरात पातली आहेत.

निरनिराळ्या जिल्ह्यांमधून असा दात्यांचे आणि त्यांच्या दोंत्राचे आकडे काय आहेत याची कल्पना याची म्हणून पुढे दिलेले आहेत.

दात्यांना परत झालेले एकूण दोंत्र :- २०६४-४, दाते ७२१.

क्रम	जिल्ह्याचे नांव	दान परत झालेले दाते संख्या	त्यांनी दिलेले क्षेत्र ए. गुठे
१.	पुणे	१०	२३-२२
२.	अहमदनगर	५६	१३७-३४
३.	सोलापूर	३४	८७-१६
४.	सातारा	१६	१५९-०५
५.	सागली	८	३१-२४
६.	कोल्हापूर	७	५४-१७
७.	रत्नागिरी	२४	३५-०९
८.	कुलाबा	१३	४६१-३६
९.	ठाणे	३६	१०८-००
१०.	नाशिक	६८	१५०-०६
११.	पुळें	३९	९९-३५
१२.	जळगाव	४१०	७१५-००
		<hr/>	<hr/>
		७२१	२०६४-०४

: १५ :

कार्य-संघटन

प्राप्त झालेल्या जमिनीपैकी साधारणतः सव्वीस हजारोंवर जमीन जी वाटली गेली व जी वाटली गेली नाही तिचा तपशील येथवर दिला. आता वाटपाच्या कामाची पद्धति व त्यातून झालेल्या अनुभवासबद्दीं थोडे विवेचन करणे इष्ट होईल. यातून लोक-मानस प्रदर्शित होण्याला मदत होईल असे वाटते.

वाटपाचे काम उरकण्याकरिता अनुभवानें ज्या वेगवेगळ्या पद्धति मी हाती घेत गेलो त्यात प्रथम एक तालुका घेऊन तो पुरता करायचा असा तालुकापातळीवरचा प्रयोग नाशिक जिल्ह्यात अजमावला.

नाशिक जिल्ह्यात एकूण ३६०० एकराचे भूदान झाले आहे. त्यातील बागलाण तालुक्यात मिळालेली ८९२ एकर ३ गुठे जमीन प्रथम वाटायची ठरवली होती.

दान मिळालेल्या प्रत्येक गावातून कसे जाता येईल, त्यासाठी किती काळ लागेल, इतराची मदत कशी घेता येईल व इतरांना मदत कशी देता येईल, जमिनीबाबत कशा प्रकारच्या व कोणकोणत्या अडचणी काम प्रमाणात उभ्या राहतात, हे सर्व लक्षात घ्यावे असेल तर कामाला फार मोठे म्हणजे जिल्ह्याचे, किंवा फार लहान म्हणजे गावापुरते, क्षेत्र घेऊन उपयोगी नाही, तालुका घेणे जास्त उपयुक्त होईल हे घ्यानी घेऊन या जिल्ह्यातील बागलाण तालुका वाटपाच्या प्रयोगासाठी प्रथम घेतला.

(१) तालुका-पातळीवरचा वांटप-प्रयोग-

मिळालेली ही सर्व जमीन सलग अशा गावातून नसल्यामुळे दान मिळालेल्या गावाचे सीयिस्कर असे ५ गट बनविले .

१. सटाणे गट :	गावे	९
२. डाग-सीदाणे गट :	गावे	१२
३. साल्हेर-मुल्हेर गट :	गावे	१२

४. ताहराबाद गट : गावे ९

५. नामपुर गट : गावे १०

एकूण गावे ५२

या तालुक्यात जी दाने झाली आहेत त्याचे दाते दान दिलेल्या जमिनीच्या गांवांतून किंवा वरील गट पाडलेल्या प्रमुख गावातून राहात असल्याचे दिसून आले. त्यांना भेटणे, त्यांच्याकडून दानाची निश्चिती व जमिनीची माहिती करून घेणे, तसेच वाटपाच्या कार्यक्रमाला त्यांनी हजर राहावे असा प्रयत्न करणे, त्याशिवाय पाटील-तलाठी यांच्याकरवी जमिनीचे क्षेत्र, सरकारी आकार, पीक-पाणी व कट्या याची माहिती गोळा करणे, त्या जमिनीत जर कुळ असेल तर त्याच्याकडे त्याची स्वतःची अगर कुळहक्काची इतर जमीन किती आहे किंवा नाही ही माहिती पुरती मिळविणे, ही कामे अगोदर आम्ही केली.

यानंतर दाते, पाटील-तलाठी व अन्य स्थानिक कार्यकर्ते यांची एक बैठक घेऊन त्यांना वाटप-पद्धति व कार्यक्रम समजावून देऊन त्या गटातील सर्व गावातून जाण्याचा कार्यक्रम आखून घेतला. ह्या मडळीपंकी जे जे बरोबर येतील त्यांना घेऊन ठरलेल्या गावी जायचे आणि वाटप-सभा घडवून आणायची त्यापूर्वी प्रमुख गावी जर भूदान मिळालेले असेल तर तेथे प्रथम वाटपाचा कार्यक्रम केल्याने आजूबाजूच्या गावातून वाटपाच्या कार्यक्रमाची व वाटपाच्या पद्धतीची यातमो त्वरित सर्वत्र आपोआप पसरत असे. त्यामुळे काही गावात वाटपाची पूर्वतयारी होण्याला मदत होत असे. अशा तऱ्हेने वाटपाच्या पूर्वतयारीचो पद्धत पद्धत गेली आणि ही पद्धत फार सोयीची झाली. गावात गेल्यावर दबडी देण्यात येई आणि यानंतर वाटपाच्या कार्यक्रमास सुरुवात होई

या पद्धतीने पाची गटातील ५२ गावे पुरी करण्यास २१ दिवस लागले. ५२ सभा झाल्या. त्यापंकी ४८ गावातून वाटपाचे काम झाले. चार गावातून स्थानिक अडवणीमुळे वाटप होऊ शकले नाही. या तालुक्यात दानात मिळालेल्या ८९२ एकर ३ गुठे जमिनीसंबंधी जो एकूण निकाल लागला तो असा—

एकर गुठे

६११-०५

९४-०९

१३-०८

११५-००

३६-००

४२-२१

९१२-३

१३७ कुटुबाना वाटली.

वाटण्याला योग्य नसलेली म्हणून दात्याना परत.

दात्यानी विकली म्हणून रद्द.

दानपत्रात चुकोची नोंद सबब कमी.

दुसऱ्या तालुक्यातील जमीन.

वाटावयाचो राहिलेली जमीन.

(हा आकडा एकूण दानपत्रातील आकडापेक्षा २० एकरानी जास्त दिसतो, ती अधिक जमीन वाटप-कार्यक्रमात मिळाली आहे.)

एक महिन्याच्या अनुभवानंतर एका तालुक्यातील प्रत्यक्ष वाटपाचे काम करीत असताना दुसऱ्या तालुक्याचे पूर्वतयारीचे काम मी करवून घेऊ लागलो, यामुळे कामाचा उरक वाढला अर्थात् त्याकरिता अधिक सहकारी जमा करावे लागले. जी पद्धति तालुक्यात तीच पुढे वाढवून पुढे दिलेला जिल्हा पातळीवरचा प्रयोग अमलात आणला. जिल्हा पातळी-वरचा प्रयोग सोलापुर जिल्ह्यात चाणला अमलात आला. म्हणून तो नमुन्या-दाखल पुढे देत आहे.

(२) जिल्हा-पातळीचा प्रयोग-

परिचम महाराष्ट्रामध्ये सोलापुर, नाशिक, पुणे या तीन जिल्ह्यात भूदानाचे काम सतत करणारा कार्यकर्ता नव्हता. या जिल्ह्यात भूदानाचे काम तसे थोडेफार झाले आहे, परन्तु कामाला जसे रूप घायला पाहिजे तसे येवू शकलेले नाही. नाशिक जिल्हा सपत्मावर सोलापुर जिल्ह्याच्या कामाला सुसवात केली तिघल्या कलेक्टरना भेटलो. कळनामदा लागू असताना सुद्धा कायद्याला धरून भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे वाटप होऊ शकते, या कायद्याने जमीनमालक झालेल्या कुळाच्या ताब्यातील भूदानाची जमीन काढून ती जमीन नसलेल्या भूमिहीनाना देता येते, हे सर्व त्यांना माहीत नव्हते; त्यांना ते समजावून दिल्यानंतर त्यांनी ताबडतोब वाटपाच्या कामासाठी भागितली तेवढी सर्व मदत आम्हाला देण्याचे आपल्या हाताखालील अधिकाऱ्यांना हुकूम दिले.

आम्ही त्याच्याकडे दोन प्रकारची मदत मागितली—एक, तालुक्यातल्या महसूल-अधिकार्यांना वळवून, जमिनीची आवश्यक ती माहिती ताबडतोब आम्हाला पुरवावी, आणि दुसरी, ज्या गावात जमीन आहे, त्या गावी वाटपाच्या सभेची व्यवस्था आणि गावातल्या लोकांना दवडी देऊन माहिती देण्याची व्यवस्था करावी आणि सरकारी प्रतिनिधी कोणी-ना कोणी हजर ठेवावा. कलेक्टरमहाशयानी सर्व मामलेदाराना योग्य त्या सूचना ताबडतोब देण्याची व्यवस्था केली.

या जिल्ह्यात वाटपाचे काम करताना तीन उद्देश पुढे ठेवले होते

(१) ठराविक मुदतीत योजनाबद्ध कार्यक्रम ठरवून तो पार पाडणे, (२) वाटपाचे काम लोकांच्या शक्तीवर-विशेषतः भूदाते, संपत्तिदाते आणि सहानुभूति राखणारे यांच्याद्वारा-पूर्ण करणे, आणि (३) या निमित्ताने भूदानयज्ञाच्या विचाराचा प्रचार करणे.

त्याप्रमाणे तालुकावार ४० दिवसाचा कार्यक्रम आखून तो जिल्हाभर प्रसिद्ध केला. विनोबाजीच्या कामाबद्दल 'सोलापूर समाचार' या दैनिकाला विशेष आस्था वाटते. या दैनिकामध्ये सतत ३-४ दिवस जमिनीच्या वाटपासंबंधीच्या माहितीचे लेख प्रसिद्ध केले. तिकडे मामलेदारानी त्यांना कळविल्याप्रमाणे त्या-त्या तालुक्यातील गावातून कार्यक्रमहि कळवून टाकले. कार्यक्रम व्यवस्थित जाहीर झाल्यामुळे, भू हीन, भूदाते, सरकारी कर्मचारी इत्यादींना वाटप-कार्यक्रमाची आगाऊ व नीट माहिती मिळाली. वाटपाच्या कार्यक्रमाबरोबरच वाटपाच्या पद्धतीसंबंधीहि योग्य ती माहिती वृत्त-पत्रातून प्रसिद्ध करण्यात आल्यामुळे त्यासंबंधीहि कोणाचे आक्षेप राहिले नाहीत. जशी सरकारमार्फत मदत घेण्याची व्यवस्था झाली तशीच भूदात्यांनाहि त्यांच्या जमीन-वाटपाच्या कार्यक्रमाची तारीख कळविण्यात आली. आणि 'तुमच्या हस्ते वाटपाचे हें काम होणार आहे; तेव्हा या कार्य-क्रमाला अवश्य उपस्थित व्हावे आणि शक्य झाले तर सभेची आणि वाटप चागल्या रीतीने होईल अशी व्यवस्था करावी', अशी विनंति केली. त्याचा परिणामहि चागला अनुभवाला आला. मोठ्या सव्येने दात्यानी जमीन-वाटपाच्या कामाची पूर्वतयारी केली आणि स्वतःहि हजर राहून वाटपाच्या

कामात मदत केली. हा विनेप या जिल्ह्यामध्ये पहाय्यास सांपटला. खुद्द दात्याच्या प्रयत्नांनी वाटप या प्रकारे होऊ शकते हा प्रयोग येथे सफल झाला.

रोज सामान्यपणे ३ गावांतील वाटप व्हावे अशी दृष्टि ठेवूनच तालुकावार कार्यक्रम आखले होते. पावसाळ्याचे दिवस आणि रस्त्याचे स्वरूप लक्षात घेऊन कार्यक्रम बनविले होते त्यामुळे कार्यक्रम पार पडताना अडचणी येवूनहि नडले नाही गावातल्या कोणाचीहि ओळख नाही, दात्याचा परिचय नाही, आणि तालुक्यातील पुढाऱ्यांपैकी कोणी मदतीला नाही अशी स्थिति असतानाहि सगळीकडे गावातल्या मंडळींनी अत्यंत आपुलकीची व प्रेमाची वागणूक दिली.

सभेत वाटपाच्या कामाची पद्धति समजावून दिल्यावर व आदो-सनाची भूमिका माटल्यावर हरतऱ्हेची मदत त्वरित मिळत असे. राजकीय पक्ष-प्रमुखाना किंवा त्याच्या पक्षातील कार्यकर्त्यांना अमुक राजकीय पक्षाचे म्हणून नव्हे तर व्यक्तिगत नात्याने भूदानाचे चाहाते म्हणून त्यांनी मदत करावी अशी व्यक्तिगत विनंति केल्यानंतर तिचा उपयोगहि चांगला होत असल्याचे दिसून आले. अगोदर उदासीनता दाखविणाऱ्या जिल्हा-पुढाऱ्यांकडूनहि पुढे मदतीचे आश्वासन मिळाले.

या जिल्ह्यामध्ये ४० दिवसांचा कार्यक्रम जसा ठरविला होता तसा पार पडला. रोज ३०-४० मैलाचा प्रवास झाला. कधी पायी, कधी सायकलने, कधी एस. टी ने, कधी होडीनेहि चंद्रभागेची मधून-मधून भेट व्हायची रोज सकाळपासून रात्री एकवीट वाजेपर्यंत काम चालायचे. पावसामुळे कोठे-कोठे अडयळे आले, पण त्याने सायहि झाल्याचे दिसून आले. कारण पाऊस पडलेला असला की, हटकून लोक सभेला मोठ्या सख्येने जमायचे आणि वाटपाचे काम रगायचे.

तिसरा हेतु आधोलनाच्या प्रचाराचा होता तोहि पुष्कळ साधला असे म्हणता येईल. नवीन भूदानाहि ६३ एकर मिळाले आणि ४० दिवसांत १००० रुपयांचे वाङ्मय विकले याशिवाय भूदान पत्रिकाचे ग्राहकहि नोंदविले गेले.

या जिल्ह्यात वाटपाच्या कामाकरिता जो काही थोडा फार खर्च झाला तो भूदाते आणि सपत्तिदाते यानीच केला या जिल्ह्यातील प्रयोगा-तून आणि अनुभवातून हे स्पष्ट झाले की, जनतेच्या सर्व थरात या कामाविषयी, अर्थात् विनोबाजीच्याविषयी, अतिशय सद्भाव आहे, त्यामुळेच हा सर्व कार्यक्रम जवळ-जवळ जनाधारित स्वरूपात पार पडला

(२) तिसरा प्रयोग कोकण विभागातील—

वाटपाची वेगळी एक पद्धति कोकण भागात स्वीकारावी लागली कोकणची शेती इतर ठिकाणापेक्षा अगदी भिन्न आहे या भागात कुळाच्या ताब्यात असलेल्या जमिनीचे प्रमाण जास्त होते कूळ-नायचामुळे अनेक अडवणी सरकारपुढे, दात्याच्या पुढे आणि कुळाच्या पुढे निर्माण होऊन त्या वाढू लागल्या होत्या ही स्थिति लक्षात आल्यावर प्रथम दानपत्रे सरकारी दफ्तरात नोंदीसाठी पाठवून ती नोंदून घेण्याची व्यवस्था केली त्यामुळे फूळ-नायचान्वये कुळाच्या ताब्यातील जमिनीच्या विक्रीच्या किमती ठरविण्याची जी कामे चालू होती ती थांबली दात्याची इच्छा नसतानाहि त्यानीं जमिनीची विक्री केल्याचा जो आक्षेप त्याच्यावर येण्याची भीति होती ती दूर झाली आणि कुळाना अशा जमिनीचा (भूदानातील जमिनीचा) मोबदला जमीन-मालकाना द्यावा लागणार होता त्याची गरज राहिली नाही नोंदीनंतर वाटपाचे काम करण्यात आले या प्रयोगात, गांवगटाच्या मुख्य ठिकाणी त्या गटातील सर्व गावांच्या लोकाना पाचारण करून आणायच आणि त्या-त्या गावचे वाटपाचे काम तेथेच त्याचे समर्थ करायचे, अशी रीत आम्ही पत्करली अर्थात् या पूर्वीची जमिनीसबधीची व जमीन घेणारासबधीची तयारी त्या गावातील दाते आणि कार्यकर्ते यांच्यावर सोपविली होती या भागातील वाटपाचा प्रश्न एक प्रकारे सोपा होता, कारण येथे बहुतांशी विनजमीनपाल्या कुळाच्याकडेच वहिती-खाली जमिनी होत्या व त्या त्यांनाच वाटायच्या होत्या परंतु जमिनीच्या मालकी हक्काच्या दृष्टीने रत्नागिरी जिल्ह्याइतका गुतागुतीचा आणि अथपट प्रश्न इतरत्र आढळला नाही म्हटले तरी घालेल

वाटपाच्या कामात दात्यांच्याशिवाय कितीतरी निरनिराळ्या क्षेत्रांतील परिचित-अपरिचिताना सहकार्यांसाठीं हाक द्यावी लागली, आणि या कामाच्या प्रेमामुळे आणि विनोदजीविपर्यांच्या आदरामुळे सर्वांनी आस्थापूर्वक या हाकेला ओ दिली.

एकंदर वाटपाच्या कामात सरकारी खात्याचे साहाय्य आवश्यक असतें आणि सरकारचे घोरण भूदानाला साहाय्य करण्याचे असल्यामुळे सरकारी खात्याच्या सवधित अधिकाऱ्यांचे साहाय्य व सहकार्य आम्हाला मिळत गेले. परंतु त्यातमुद्धा काही सरकारी अधिकाऱ्यांनी विशेष आस्थापूर्वक आणि स्वतः कष्ट घेऊन साहाय्य केले ही लक्षात घेण्याजोगी गोष्ट वाटली.

वाटपासाठी बोलाविलेल्या सभाना लोक मोठ्या सक्ष्येनें जमत आणि वाटपकार्यांत भाग घेण्यास तत्पर राहात. सभा चारचार, पाचपाच तास चाले. शेवटपर्यंत लोक न कटाळता बसत, कसलाहि आवाज नाही, गोवळ नाही, शांत चित्तानें सारे ऐकून आणि कामात भाग घेत. अत्यंत शिस्तीनें हा कार्यक्रम पार पाडण्यास त्यांची मदत होत असे. यामुळेच जमिनीचा ताबा नव्या भूमिधारकाला बिनतक्रार देता आला अपवाद म्हणूनच काही ठिकाणी अडचणी आल्या. तसेच जमिनीचा उभ्या पीकासह ताब देणारे दाते-द्वि आढळून आले.

काही गावातून जमीन मिळालेली असूनहि तिचे वाटप करता आले नाही, तरी भूमिहीनांच्या मनात निराशा आलेली दिसली नाही. उलट गावातले भूदान देण्यासारखे लोक बोलून दाखवोव की 'बाबानो, तुम्हाला आज ना उद्या जमीन मिळणारच आहे. आम्ही बाज जरी देत नसलो तरी उद्या आमच्या जमिनीतलीच जमीन तुम्हाला द्यावी लागणार आहे.'

वाटपाच्या ज्या एकूण सभा झाल्या त्यापैकी ८० टक्के सभातून भूमिहीनांनी आपसात एकमतानें निर्णय घेतले, २० टक्के सभातून चिठ्या टाकून निर्णय घ्यावे लागले

वाटपाच्या कामासाठीं येणाऱ्या खर्चाची व्यवस्था महाराष्ट्र सेवा सभानें केली होती. गेल्या दीड वर्षांत वाटपाच्या कामाला जो खर्च आला तो (एकूण झालेल्या वाटपाशी) एकरी सरासरी तीन आणे पडला. हा खर्च

त्या त्या जिल्ह्यातील भूदाते व संपत्तिदाते याचेकडूनच व्हावा असा प्रयत्न केला, परंतु तीन जिल्ह्यातच तशी व्यवस्था होऊ शकली, इतरत्र नाही.

गावातील सज्जनांचा पाठिंबा घेऊन नैतिक शक्तीने होत असलेले हे घाटपाचे काम जनमानसांवर चांगला परिणाम घडविते. घाटपाचे काम चालू असताना २०० एकर नवीन भूदान मिळाले आणि त्याचे तेथल्या तेथे वाटपहि करून टाकण्यात आले. याच काळात पाच हजार रुपयाचे भूदान-वाढमय विकले गेले या वाटपाच्या सभामधून दारूवदी, अस्पृश्यता-निवारण, कोर्टाची पायरी न चढण्याच्या प्रतिज्ञा, सहकारी चळवळ वगैरे विषयांवरहि भर दिला जाई आदिवासी विभागात सभेतून "आम्ही आमच्या धायकाना मारहाण करणार नाही" अशा सपथा घ्यायला लावण्याचे कार्यक्रमहि घडवून आणण्याचा प्रयत्न झाला.

सर्वांगीण जागृतीच्या प्रयत्नांचाच जणू जमीन-वाटप हा एक कार्यक्रम ठरला. मात्र येथे हे नमूद करणे अवश्य वाटते की वाटपाच्या कामास जो एक प्रकारची चालढकळ किंवा उपेक्षा काही कारणामुळे का होईना झाली, तिच्यामुळे आंदोलन पुढे वाढवित नेण्यास मदत झाली नाही हे वाटपाचे काम यापूर्वी झाले असते तर-

(१) आंदोलनाच्या (प्रयोगाच्या) व्यावहारिक उपयुक्ततेबद्दल विचारवृत्त्याच्या मनातील साक्षकपणा दूर होण्यास बरीच मदत झाली असती

(२) प्रचाराच्या कामाला आणि सक्ल्पसिद्धीसाठी हे बळ उपयोगी आले असते.

(३) दाता व नवीन शेेतवरी याचे सघटन वनू शकले असते.

(४) जमीन मिळणाऱ्यांना साधनदानाची आणि इतर मदत मिळण्याच्या दृष्टीने काही निश्चित पाऊल पडले असते.

(५) वाटपाच्या कामात अडचणीचे प्रमाण बरी आले असते. उदा. वूळगायसामुळे, वग्जा, वित्री इ. मुळे आलेल्या अडचणी.

(६) त्यामुळे वाटप-शेेत्यांचे प्रमाण अधिक वाडले असते.

(७) दान दिलेल्या दात्याकडून दान वाढवून मिळाले असते.

वाटपाच्या त्या काळात जे भूदान मिळाले त्यापैकी निम्मे दात्याकडून वाढवून मिळालेले आहे.

(८) भूदानात भर पटली असती.

: १६ :

वितरणांतून झालेले मानस-दर्शन

भूदान यज्ञाच्या वामात जमीन वाटपाचा विषय हा जरी मेहनतीचा आणि जिकीरीचा असला तरी तितकाच उद्बोधक, रोमहर्षक आणि क्रांतिकारी आहे हे आढळून आले लोक-जागृतीचे फार मोठे साधन जमीन-वाटपाचा कार्यक्रम हे आहे. चात जमीन साक्षात ताब्यात दिली जाते त्या क्षणापर्यंत जी अकिंचन, कगाल, केवळ शेतमजूर म्हणून जीवन कठगारा असतो, तो वाटप होताच गावातील इतराप्रमाणे एक जमीन-धारक बनतो. त्यामुळे त्याला लगेच प्रतिष्ठा प्राप्त होते तिची जाणीव त्याच्या चेहऱ्यावर चमकते. गावच्या लोकांची सहानुभूति आणि सहाय्य त्याच्याकडे वळते. अनेक भूमिहीनांच्या अत करणान आशेची ज्योत तेवू लागते तसेच अनेक जमिनवाल्यांच्या विवेकबुद्धीला कर्तव्याची आणि ध्यामाची जाणीव स्पष्ट करते.

जमीन-वाटपाची सभा आहे हे समजताच गावात सर्वत्र कुतूहल निर्माण होते वर्षानुवर्षे जे दरिद्री शेतमजूर आहेत अशांना मोफत जमिनी मिळणार आहेत हे लोकाना खरेच वाटत नाही ज्या जमिनीपायी दोन सव्से भाऊ वर्दळीला येतात, क्वचित प्रसंगी खूनहि होतात, ती जमीन फुकटाफुकटी कोण कुणाला देणार असे लोकाना वाटते सारा गावसमाज धायकामुलासह एकत्र जमतो. सभेला सुरुवात होते. ही जमीन कशी

मिळाली, ती देण्यात दात्याच्या मनातला पाय हेतु आहे, ती कशी वाटायची आहे ही सर्व माहिती सभेला प्रारंभी दिली जाते. सभेपुढे दोन प्रश्न येतात : एक, भूमिहीन म्हणून कोणाला म्हणायचे ? विनोबाजींनी तीन शर्ती सांगितल्या आहेत— (१) ज्याला मुळीच जमीन नाही व ज्याला शेतीखेरीज दुसरा कसलाहि घदा नाही, (२) ज्याची शेत करण्याची इच्छा आहे आणि (३) ज्याला कसता येते अशा शेतमजुराचा तिच्यावर हक्क मानला आहे असे भूमिहीन सभेच्या मान्यतेनें वाजूला एकत्र होतात : जेव्हा या भूमिहीनाची सख्या जास्त आणि वाटायची जमीन कमी असते तेव्हा दुसरा प्रश्न निर्माण होतो की, आता निवड कोणाची करायची ? विनोबाजींनी नियम घालून दिला आहे की, भूमिहीनांनी आपसात ठरवून जास्तीत जास्त गरजू असेल त्याची निवड करायची. निवड करतानाच पक्षपात होण्याचा संभव असतो. सर्व भूमिहीनावरच हे निवडीचे काम सोपविल्यामुळे पक्षपाताला अवकाशच राहात नाही. 'एकत्र बसून, आपसात विचार करून निवडीचे काम करा' असे त्यांना सांगितल्यावर त्यांना घाटते 'हे कसे काय जमणार ?' बसलेले सारेच गरीब असतात; सगळ्यांनाच जमिनीची गरज असते, इच्छा असते. आणि तसे ते बोलूनहि दाखवितात. गाववालेहि सामू लागतात : 'अहो, ते काय निर्णय घेणार ?' परंतु भूमिहीनाना वरील शर्ती समजावून देऊन 'जास्तीत जास्त गरजूची तुम्हीच निवड करायची आहे' म्हटल्यावर ते विचार करू लागतात. प्रथम त्यांच्या मनात आपल्यातला जास्तीत जास्त गरीब कोण याचा शोध सुरू होतो. त्या शोधाबरोबर मनातील स्वार्थभावना त्या प्रमाणात विरघळू लागते स्वार्थ उसळून आपण खोटे बोलू तर समोर आपलाच गावसमाज बसला आहे याची जाणीव असते. त्यांच्या मनात विचाराची अशी उलथापालथ होत असतानाच जमलेल्या गावसमाजाच्या मनातहि जास्तीत जास्त गरजूचा शोध सुरू असतो आपल्यापेक्षा जो जास्त गरजू त्याला आधी मिळाले पाहिजे हे सर्वांना पटत असते, तसे ते गरीबानाहि पटते त्यांना समजायला वेळ लागतो, पण समजल्यावर ते चठतात आणि बोलायला लागतात : "मला जमीन नको, अमक्याला आधी द्या." ही त्यांच्या अंतःकरणांतोळ प्रगट झालेली स्वार्थनिरपेक्षता, वारुष्य,

उदारता इतरानाहि विचार करायला लावणारी ठरते. एकेक उभा राहून दुसऱ्याचे नाव सांगतो आणि आपले नाव मागें घेतो. अशा रीतीनें अनेक भूमिहीन आपली नावे मागें घेत जातात आणि शेवटी योग्य त्या भूमिहीनाची निवड आपोआप होते. पुष्कळ वेळा तो विचारस गप्पच चसलेला आढळतो. एकमत झाले नाही तर लहान मुलाच्या करवी चिट्ठ्या उचलून निर्णय लावला जातो. आतापर्यंत एकूण वाटपाच्या ज्या सभा झाल्या त्यापैकी ८० टक्के सभातून भूमिहीनाचीच एकमतानें निर्णय घेतले आहेत.

वाटपाच्या कामात जे अनुभव आले त्यातले कांहीं अगदी निवडक व मनोरंजक अनुभव पुढें मुद्दाम दिले आहेत. या पुस्तकाच्या दुसऱ्या प्रकरणात चिनी कम्युनिस्टानी जमीन वाटपाकरिता भरविलेल्या सभा आणि हिंदुस्थानातील भूदान-यशाच्या वाटपाच्या सभा या दोहोची तुलना लोक-शाहीच्या अभ्यासूला बोधप्रद होईल.

(१) न्यायडोंगरी येथील वांटप

सकाळची वेळ होती. जमीनवाटपाची पुनः एकवार दवडी झाली. न्यायडोंगरी गावचे लोक सभास्थानी जमू लागले. जमीन असलेले नसलेले सारेच मोठ्या सख्येने जमले गावात दोघा दात्यानी १२ एकर जमीन दिली होती. तेहि सभास्थानी हजर झाले मामलेदार त्या सभेसाठीं मुद्दाम आले होते. सभेला सुरुवात झाली भूदानाचे आंदोलन कशासाठी चालले आहे हे समजावून सांगण्यात आले. दिलेल्या दोन जमिनीपैकी एका जमिनीवर एक भिल्ल कुळ होते. ही जमीन एका भाविक शेटजीनी दान दिली होती. दुसरी श्री पाटील धानी दिलेली जमीन त्याच्या स्वतःच्याच ताब्यात होती. तिच्या वाटपावद्दल अडचण नव्हती. ज्या जमिनीवर कुळ होते तोहि शेतकरी सभेत हजर होता. गावकऱ्यांच्या हजेरीत स्वतःला भूमिहीन म्हणविणारे ४२ लोक एका बाजूला झाले ज्या जमिनीवर कुळ होते व व्याख्या स्वतःशी अन्य जमीन होती त्याला विनंति करण्यात आली की, त्यानें दानातल्या जमिनीवरील हक्क सोडावा. त्याचे म्हणणे काय आहे हें त्यानें सभेपुढें सागावे असे आम्ही त्याला सांगितले. तो उभा राहिला आणि सामू

लागला— दाताहि समोर बसला होता : “या शेटजीच्या घरात माझी सारी हयात गेली. याच्या चागल्या-वाईट कामात मी आतापर्यंत मदत केली आहे. अनेक उपकार त्यानें माझ्यावर केले आहेत आणि मी त्याच्यावर केले आहेत त्याला मूलवाळ होत नव्हत म्हणून माझ्या बायकोन ‘शेटजीला मूल होऊ दे, तुला पाच बकरी देईन’ असा देवीला नवस केला होना. पुढे मूल झाली म्हणून नवस फेडण्यासाठी माझ्या बायकोन शेटजीच्या घरातून भिरवणूक काढून देवीला पाच बकरी वळी दिली. मूल झाली म्हणून ह्या शेटजीनी ही जमीन बक्षीस म्हणून मला दिली. आणि गेली आठ-नऊ वर्षे ती जमीन कसून मी जगतो आहे. त्याच्या वार्डिट कामात मी मदत करीनासा झाली म्हणून ही जमीन ह्यान दानात देऊन टाकली ; ती दान देण्याचा ह्याला अधिकार नाही. परंतु जर हे शेटजी मुलाची शपथ घेऊन सांगत असतील की ही गोष्ट खोटी आहे, तर सर्व जमीन सोडून घायला मी तयार आहे” हे ऐकल्यावर शेटजीना खुलासा विचारण्यात आला दोन-तीन मिनिटे झाली तरी शेटजी बोलेनात सभेंतल्या लोकांना विचारले : ‘हा भिल्ल जें बोलला ते खरे आहे की खोटें, काय असेल ते मोकळेपणानें सागा.’ सभेंतले कोणीच बोलेना. ह्या सर्वांचा अर्थ हा की भिल्लाच्या सांगण्यात सत्यास वराच होता. या घनिक माणसाची नाराजी विनाकारण का ओढून घ्यायची असे वाटून लोक गप बसले असावेत. मामलेदार हें सर्व ऐकत होते. त्यानी सरकारी कागदपत्र पाहून सांगितले की दान देण्यापूर्वीहि शेतसारा हा भिल्लच भरत होता. तेव्हा जमिनीचा मालक हे शेटजी नसून हा भिल्लच आहे यावरून ती जमीन शेटजीनी केलेल्या उपकाराचे स्मरण ठेवून बक्षिस दिलेली आहे ही गोष्ट अधिकच स्पष्ट झाली. सभेमध्ये निर्णय घेण्यात आला की शेटजीनी आपल्या मालकीची दुसरी जमीन दानामध्ये द्यावी. शेटजीना विनंति करण्यांत आली की, “झाली ही गोष्ट चांगली झाली नाही. यात तुमची प्रतिष्ठा नमी होत आहे याचे आम्हाला दुःख वाटते. तुम्ही दुसरी जमीन द्यावी. पंशाने आणि जमिनीने जसे तुम्ही श्रीमंत आहात तसे मनाने आणि हृदयानेहि श्रीमंत व्हा, औदार्य प्रकट करण्याची मोठी संधि आलेली आहे, ती सापल्यानें लोकांच्या आदराला पात्र ठाल.”

सर्व लोकांच्या समतीने पहिले दानपत्र परत केल्याचे जाहीर करण्यात आले. लोक एकाच चिंतने शेटजीच्या तोटाकडे पाहत होते. गरीबांना न्याय मिळवून देणारे हे कार्य आहे, हे पाहून एकत्र बसलेले भूमिहीनहि आपसात विचार करू लागले होते. पण शेटजीचे मन मोठे झाले नाही औदार्य प्रकट होण्याऐवजी कृपणतेनेच त्यांना घेरले आणि भरल्या सभेतून ते उठून चालते झाले. सान्या लोकांची निराशा झाली, पण जनतेच्या न्यायासनासमोर खोटे चालत नाही हे पाहून आशाहि बळावली

आता राहिलेल्या ५ एकरासाठी एका भूमिहीनाची निवड करण्याचे काम भूमिहीनांना सांगण्यात आले एकेक जण उभे राहिले आणि बोलू लागले 'ही जमीन मला नको, अमक्या गरीब माणसाला द्या' १७ लोकांनी एका शेतमजुराकरिता आपले नाव मागे घेतले तरीहि अजून २४ लोक बगले होते; नंतर कोणी बोलेना शेवटी ज्याच्यासाठी १७ लोकांनी आपले नाव मागे घेतले होत, तो उभा राहिला आणि सांगू लागला - "ही जमीन मला न देता हा जो कडेला बसला आहे त्याला द्या माझ्यापेक्षा त्याला गरज जास्त आहे" बस ! एका क्षणात वाकीचे सारे २४ भूमिहीन लोक एकदम उठले आणि वाजूला सरले. आपली नावे त्यांनी मागे घेतली. योग्य त्या गरजूची निवड झाली सगळ्यांनी आनदाने टाळचा वाजविल्या. एकीकडे पैशाच्या श्रीमतीचे पण मनाच्या दारिद्र्यतेचे दर्शन, तर दुसरीकडे पैशाच्या दारिद्र्याचे पण मनाच्या श्रीमतीचे दर्शन !

(२) खंडाळीचे वांटप

'हा कोयना महार वरा वारकरी आहे पर महिन्याला एकादशीला पडरीला जातो चांगला आहे याला जमीन द्या' प्रत्येकाच्या ओठावर हेच शब्द उमटत होते, परंतु भूमिहीनाव्यतिरिक्त इतरांना नाव सांगण्याचा अधिकार नाही हे माहीत झाल्यामुळे कोणी मोठ्याने बोलेना. ११ भूमिहीनांनी आपसात एकाची एकाच जमिनीसाठी निवड करावयाची हांती. दुसरी जमीन एका कुळाकडे होती. कूळ व भूदाते दोघेहि हजर होते. जमानमालक म्हणाले, "ह्या कुळालाहि जमीन द्यामला हरकत नाही, पण हा एकटाच आहे त्यापेक्षा एका हरिजनाला द्या." पण कुळाला

वाटले, मी एकटा असलो तरी आज जमिनीचा मला आधार आहे, प्रतिष्ठा हि आहे, तेव्हा सोडावी कशी ? तेव्हा पुन्हा विचार होऊन ठरले की त्याने आपला एक भाऊ अगर मुलगा म्हणून एखाद्या भूमिहीनाला जवळ घ्यावे, आणि दोघानी मिळून ती जमीन करावी. भूदाता व कूळ गा दोघाना हि हे पटले. भूमिहीनाची निवड करण्याचे काम ह्या दोघावरच सोपविण्यांत धाले. ते दोघे एकमेकांस निवड करण्यास सामू लागले. दोघाचे सबंध सलोख्याचे होते शेवटी दोघानी एका हरिजन बघूला 'आपला' म्हटले व अर्धी जमीन त्याला दिली. इकडे ही चर्चा चालू होती त्या काळात तिकडे अकरा भूमिहीनांपैकी नऊ जणाना आपल्यापेक्षा दुसरा अधिक लायक हे पटले व त्यांनी आपली नावे मागे घेतली. दोघे राहिले. दोघेहि हरिजन-त्यापैकी एकजण आपल्या सद्बर्तनामुळे लोकांच्या आदराला व प्रेमाला पात्र झालेला होता, तर दुसरा शहरी प्रवृत्तीचा, पोपाखी जीवनात वाढू इच्छिणारा होता. लोकांच्याकडे निवड करण्याचे काम सोपविले नव्हते तरी त्यांच्या मनानें केव्हाच निवड करून टाकली होती व आपली निवड मोभ्य असल्याचे ते दर्शवू इच्छीत होते. परन्तु प्रत्यक्ष त्यांच्या हातात काहींच नसल्यामुळे इतर प्रयत्न व्हायला सुरुवात झाली. एकजण म्हणाला, "मग टाका आता चिट्ट्या. परमेश्वर असल तर लावल न्याय !" शेवटी दोघापैकी कोणीच कोलेना की हालेना. चिट्ठ्या टाकल्या गेल्या. एका लहान मुलीनें चिट्ठी उचलली. पदरीच्या पाडुरगाने आपल्या भक्ताला -कोयनाला-जवळ घेतले. साऱ्या गावानें आपला आनंद प्रगट केला.

जमीन चागल्यापैकी बागायती १३ एकर आहे. ज्यांनी जमीन दिली ते शेजारच्या गांवींच राहात असतात. त्यांनी आपल्याला लाभलेला हा नवा शेतवरी कसा वाय आहे ? आस देणार नाही ना ? अशी सका प्रदर्शित करतांच सारा गाव त्या कोयनाच्या वाजूनें वविली करू लागला !

(३) हुपरीचें वांटप

हुपरी हे कोल्हापूर जिल्ह्यातले, एक सपन्न आणि जागृत गाव आहे. तेंपें श्री येडगोडा पाटील यानी २ एकराचे दान दिले होतें. त्या दोन एकर जमिनीचे वांटप करण्यासाठीं त्यांना भेटायला आम्ही गेलो. साठीच्या आस-

पास भ्रगलेल्या त्या पाटीलबाबांनी आमचे प्रेमाने स्वागत केले. मी त्यांना कनासाठी आलो आहे हे मागितले. ते म्हणाले मी पाटव पटान होतो. दान देऊन सहा वर्षे शाळा तरी जमीन वाटायना कोणी काय आम माही ? मी विचार करीत होतो की काय पाटव ? तुम्ही आतात तें बरे झाले. "आता मला गावा, म्या जमिनीचे वाटप तुम्ही बरे करणार ? का आमच्यावर गोपविचार ?" मी त्यांना विनोदाने पाहून दिलेली पद्धति समजावून दिली आणि म्हटले, "या पद्धतीने दाग्याने जरी वाटव केले तरी चालेल. तुम्ही समजत आहात, तुम्हाला काही मागायचे असल्यास सांगू शकता" त्यावर ते दतनेच म्हणाले, "आजच्या आज वाटप केले पाहिजे अशी पाई नाही ना ? जर तुम्ही दोन दिवसांनी परत माल तर सोंपवत माझ्या मुलाची बोलून घेऊन आणि तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे हे वाटप करून टाकू त्यासाठी जाहीर सभेची व्यवस्थाहि करून ठेवीन. माझे एवढीच इच्छा आहे की याच मागसाठी निवड व्हावी."

ठरल्याप्रमाणे दोन दिवसांनी त्या गावी गेलो. दात्यांनी गावात दवडी देऊन सभेची व्यवस्था करून ठेवलेली होती आम्ही मारेजण सभेकडे गेलो गावदारी जमलेले हानेच जमीन-वाटपाची मभा म्हटल्यावर भूमिहीनाची गर्दी जास्त कायमला गुरुवात शाली भूदानाची आणि वाटपाची माहिती दिल्यावर ज्या पाटलानी जमीन दिली होती त्याचा सुनिश्चित करण मुलगा बोलायला उभा राहिल तो सांगू लागला, "बापत्या गावात सहा वर्षांपूर्वी भूदान-पदयात्रा आली होती पदयात्रेतल्या वापेंत पा-प्रमाणे गावकऱ्यांवरिंवर यात्रिकाची चर्चा चालू होती भूदानाची मागणी गुरू झाली. बराच वेळ गेला परंतु दान कोणी जाहीर करीना. माझ्यामुढा मनात दान द्याव ह् आल नाही वडील त्या सभेत बसले होते ते एकदम उभे राहिले आणि त्यांनी दोन एकर भूदान जाहीर केले. ते ऐकून मात्र मला चर वाटले. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात गांधींच्या हातेला जो देण्याची सधि मिळाली तशीच विनोबाजींच्या या पवित्र त्रातिकायांत भाग घेण्याची सधि वडिलाच्यामुळ मिळाली म्हणून खूप समाधान वाटले. वडिलाबद्दल आदर वाढला दान दिल्यापासून माझ्या चित्तावरहि त्याचा बराच चांगला परिणाम झाला पूर्वी आमच्या शेतात काम करणाऱ्या मजुरांन स्वतःच्या

थरच्या गाई-म्हशीसाठी वाघावरच थोड गवत कापल किंवा बायानी भाजीसाठी जर ४-५ हिरव्या मिरच्या तोडल्या तर मला मोठा राग यायचा, परंतु दानानंतर अस काही घडल तर मनात विचार येतो की, आपल्या वडिलानी एवढी हजारो रुपयाची जमीन दान दिली आणि आपण एवढ्याशा लहान वस्तूकरिता का रागवायच ? त्या मजुराचाहि त्या शेतात हक्क नाही का ? अशा तऱ्हेने माझा राग कमी होत गेला." ते तरुण गृहस्थ सांगू लागले : "ही जमीन वडिलानी दान दिल्यावर भूदानाच्या पद्धतीन वाटप होईपर्यंत आमच्या घरातील मियालालला ती कसायला आणि त्यातून पिवेल ते त्यान खाव म्हणून दिली. या २ एकर जमिनीचा सरकारी सारा ७ रुपये आहे. जमीन चागल्यापैकी आहे हे तुम्हाला माहीतच आहे आणि मियालालहि तुम्हा लोकांच्या चागल्या ओळखीचा आहे."

"जमीन कसायला ताब्यात मिळाल्यानंतर २-३ वर्षांत खूप मेहनत मशागत करून चांगल उत्पन्न काढून त्यान दुसरी तीन एकर जमीन खरेदी केली. ही जमीन कसायला मिळण्यापूर्वी तो ३०-३५ वर्षे आमची जमीन करीत होता. परंतु तो त्या जमिनीवरील लहानशा तुकड्याचाहि घनी बनू शकला नाही, मजूरच राहिला. आता आम्ही भूदानात दिलेली जमीन त्याला कसायला मिळताच स्वतःची जमीन समजून त्यान तिच्यावर कष्ट केले आणि स्वतःच्या हक्काची त्यान जमीन घेतली."

"यावरून तुमच्या लक्षात येईल की, भूदानाची प्राप्ति कशी घेत आहे. आता आमची अशी इच्छा आहे की, गेली सहा वर्षे ज्याच्याकडे ही जमीन आहे त्यालाच ही जमीन द्यावी. त्याला दुसरा पसला आधार नाही. विनोबाच्या नियमात बसत असेल तर मालाच ती द्यावी अशी आमच्या घरातील सर्वांची तुम्हाला विनंति आहे. हा गृहस्थ मुसलमान असला तरी त्याला कसलच व्यसन नाही. मासाहार करत नाही. दारू पीत नाही. फार धाय तो हॉटेलात गेल्याच सुद्धा कोणी पाहिल नाही. आम्ही जैन आहोत, परंतु आमच्यापेक्षा तो अधिक स्वच्छ आहे. गेली ३५ वर्षे तो आमच्या घरात आहे, आमच्या कुटुंबातलाच एक तो आम्हाला वाटतो. तेव्हा अशा

प्रामाणिक आणि कष्टाळू इसमाला जमीन मिळाली तर आम्हाला खूप आनंद वाटेल.”

सभेंतील सारे लोक शातपणे ऐकत होते. सारा गाव त्या मियालालला जाणत होता. लोक आपसात बोलायला लागले. वाटपाच्या नियमाप्रमाणे ही जमीन भूमिहीनांच्या समतीनें वाटली जाणार. दात्याच्या मूलानें आपली कहाणी ऐकविताना आपली इच्छाहि व्यक्त केली. तेव्हा या दोन्ही गोष्टींचा मेळ कसा घालायचा असा प्रश्न होता, सभेंतल्या लोकांना विनंति केली की आपले मत काय आहे ते सागावे. समोर भूमिहीन मजूर आणि बाजूला भूमीवाले बसले होते. वाटपाच्या सभेंत प्रत्येकाला आपले मत सांगण्याचा अधिकार असतो, म्हणून संकोच न करता बोलावे असे मी सर्वांना म्हटले. “आपल्याला या ठिकाणां न्याय लावायचा आहे. एकाची निवड करायची आहे. भूमिहीनाचा तो हक्क आहे. ते एकमतानें जो निर्णय घेतील त्यालाच ही जमीन दिली जाईल. दात्यानें आपली इच्छा व्यक्त केली त्याबद्दलहि तुमचे मत तुम्ही सागावे. दात्याविरुद्ध कसे बोलायचें असा विचार करू नका. दात्यानेंहि नियमाप्रमाणे हा निर्णय तुमच्यावरच सांपविला आहे”. लोक एका निश्चयाच्या स्वरात हुंकार देत होते. बसलेल्या लोकामधून काही निवडक निरनिराळ्या वर्गांतल्या लोकांना मी विचारायला सुखात केली. बाजूला बसलेल्या एका हरिजनाला विचारले. तो चटकन् उभा राहिला आणि म्हणाला, “त्या मियालाललाच द्या. त्यानें आतापर्यंत फार कष्टात दिवस काढल्यात, खाऊया त्याच्या पोरावाळाला. आम्हालाही मिळाले ववातरी !”

सभेंतल्या लोकांकडे एकवार दृष्टि फिरवली आणि दूरवर बसलेल्या एका फेटेवाल्याकडे बोट दाखवताच तो मोठ्या लगवणीनें उभा राहून सांगू लागला—“आमच्या गावात भूदानाची जमीन घ्यायला एवढाच लायक माणूस हाय, लई मेहनती नि सरळ मनाचा हाय. याचीच निवड करा.” दोतधार भूमिहीनांना विचारले. सान्यानी मियालालचेच नाव घेतले. लहानांपामून थोरापर्यंत सान्यानी एकदम हात बर करून मियालालसाठी साक्ष दिली. न्याय मिळवाच प्रमाणपत्र लिहिले गेले. दोन साक्षीदारांच्या सहा झाल्या आणि दात्याच्या हस्ते खुशुमतिलक लावून सन्मानानें

मियालालला दस्तैबज देण्याचा कार्यक्रम झाला. सान्यानी टाळचा वाजवून आपला आनंद प्रगट केला. मुलाला दूध पाजण्यात मातेला जसा आनंद होतो तसा आनंद जमीन देणाऱ्याला झाला. ते म्हणाले, “मी माझ्या ६५ एकरातील दोन एकर दान केले हे फार मोठे दान नाही. काळाची हाक ऐकून कर्तव्य बजावले आहे ज्याला जमीन मिळाली त्याच्या गुणाचा सर्वांनी एकमुखाने दाखला दिला. याचा मला आनंद आहे.”

शेवटी नव्या भूमिपुत्राने - मियालालने-सांगितले, “मी गेली सहा वर्षे ही जमीन कसत होतो परंतु ती मला मिळाली नव्हती. आज सान्याच्या कृपेने मला ती कायमची कसायला मिळाली. गेल्या ६ वर्षांत जे मी पिकविले त्यातला एक हिस्सा म्हणून विनोबाजीच्या या कामाला-जे आम्हा गरीबासाठी चालले आहे त्याला - दोनशे रुपये मी देत आहे.” दात्याच्या हस्ते त्याने आम्हाला रोख २०० रुपये दिले.

भूदानयज्ञ-आंदोलनात गरीबाचा पुरुषार्थ आणि अमिराचा सहकार आहे. दोघे मिळून माणुसकी टिकवितात आणि वाढवितात !

(४) कुभोज गांवची गोष्ट

कोल्हापूर जिल्ह्यात वाटपाचे काम चालू असताना कुभोज गावी जाण्याचा योग आला. त्या गावात ४ दात्यानी, १ एकर १३ गुठे जमीन लहान लहान तुकड्यात दिली होती. त्यातील तीन दाते छोटे मालक होते. एक मोठा जमीनवाला होता. चारीहि जमिनीचे तुकडे चाबल्या प्रतीचे होणे. गावात जमीन-वाटपाची दबडी दिलेली होती. सूर्यास्ताच्या सुमारास आम्ही गावात शिरलो ठिवठिवाणी लोक आपसात वाटपावद्दल चर्चा करीत असल्याचे दिसत होणे. “जमीन वाटायला तुम्ही आलात म्ह्य !” म्हणून एकाने आम्हाला हटकले. त्याला “होय” म्हणून आम्ही पुढे सरलो. तपास करता ग्रामपंचायती समोर वाटपाची सभा ध्यायची ठरली होती असे कळले. आम्ही तिथे बघलो. छोवहि हळूहळू जमा होऊ लागले. ग्रामपंचायतीच्या ऑफिसात पोहोचल्यावर सभा गुरू होईपर्यंत जमलेल्या छोवबरोबर आमची चर्चा चालूच होती. सान्याना मोठी उरमुक्ता की ही जमीन वाटणार कशी ? कोणाला ? एक ना अनेक प्रश्न विचारून

लोक शकेचे निरसन करून घेत होते. थोड्या वेळात रीतसर सभेच्या कामाला मुद्दवात झाली. भूमिहीनापैकी कोणी ना कोणी जमीन मिळावी म्हणून स्वतःसाठी यकीली करू पहात होता. मिळालेल्या दानाची आणि दात्याची माहिती घेण्याचे काम मुरू झाले. काही दान देणारे हजर होते. वाटपाची पद्धति समजावून दिल्यावर पुढच्या कामाला सुरवात झाली.

या चार दात्यापैकी एकांना २१ गुठे जमीन दिली होती. ते बोलायला लागले. ते म्हणाले, "१५-२० वर्षांपूर्वी ही जमीन गावातल्या एका दारुड्याला तो दारूच्या नशेत असताना फसवून मी विकत घेतली. जमीन चांगली आहे. मेहनत-मशागत चांगली केली तर तबाखूचेहि पीक येईल अशी ती जमीन आहे मी ज्या दारुड्याला फसवून जमीन घेतली त्याला एक मुलगा आहे. जमीन गेल्यामुळे त्याला पोटापाण्याचे हक्काचे कसलेच साधन न राहिल्यामुळे आणि गावात कायमचा कामघदा मिळत नसल्यामुळे तो जयसिंगपूरला जाऊन तेथे हमालीचा पदा करून कसेतरी पोट भरतो आहे. जर ही जमीन तुम्ही त्या मुलाला दिली तर मला बरे वाटेल. मूळची जमीन त्याच्याच बापाची आहे. दान योग्य त्या ठिवाणी गेले याचे समाधान आम्हा तिघा भावाना होईल आम्हा सर्वांची ती इच्छा आहे." दात्याने केलेली ही सूचना सर्वांना योग्यच वाटली. साऱ्यांनी त्या मुलाला जयसिंगपूरहून बोलावून आणून त्याला ती जमीन द्यायचे ठरविले.

दुसऱ्या दात्याने ९ गुठे जमीन दिली होती. दान दिल्यावर त्या जमिनीवर आपला हक्क नाही, अशी त्याची भावना होती म्हणून त्याने गावांतल्या एका भूमिहीन हरिजनाला ती कसण्यासाठी दिली होती. त्या दात्याने आपली इच्छा व्यक्त करताना म्हटले की 'बितीबाच्या नियमाप्रमाणे जसे वाटप करावयाचे असेल तसे करा. मी दिली ती दिली. आज ज्या हरिजनावडे आहे त्यालाच जर तुम्हाला देता येत असेल तर त्यालाच द्या. तोहि भूमिहीन आहे आणि मेहनत मशागत चांगली करतो आहे.' दात्यानेच योग्य ती निवड केलेली असल्यामुळे भूमिहीनासह सर्वांनीच दात्याच्या या निवडीला साम दिली. वसत असलेल्या हरिजनाला ती जमीन देण्यात आली.

तिसरा ५ गुठ्याचा दाता २०० एकराचा मालक होता. ही दानातली जमीन तटपात पडलेली होती. शेजारच्या जमीन-मालकाचे म्हणणे असे की

ही जमीन माझी आहे आणि मालकी सिद्ध करण्यासाठी तो कोर्टात गेला होता. निकाल आपल्या बाजूने लागला नाही म्हणून मूळ मालकाचा खून झाला होता. अशा या जमिनीच्या तुकड्याचे काय करायचे ? हा तुकडा भूदानात दिल्यावर त्याची मालकी विनोबाची आणि पर्यायाने गावाची झाली असे जाहीर केल्यावर जो 'ही जमीन माझी आहे' म्हणत होता त्यानेही आपला विचार बदलला आणि त्या मालकीच्या वादाचा शेवट झाला.

१८ गुठ्याचा जमीनमालक तर गरीब शेतकरी आहे असे सांगण्यात आले. परंतु आजारी असल्यामुळे तो सभेच्या ठिकाणी येऊ शकत नाही असे कळले आम्ही सर्वांनी विचार केला की आपणच त्याच्या घरी भेटायला जाऊ. सान्याना ते पटले. सभेचे काम संपवून आम्ही गावकऱ्यांसह त्याच्या घरी जाण्यासाठी निघालो रात्री ९।।।-१० चो वेळ होती. पेट्रोमॅक्सच्या प्रकाशात ज्यावेळी आमची ही पदयात्रा सुरू झाली त्यावेळी दुरून पहात असलेले लोकही सामील झाले. ५-७ मिनिटात त्या दात्याच्या घराजवळ आम्ही पोहोचलो आसपास सर्वत्र शांतता होती. शेजारचे लोक म्हणू लागले "आजारी माणसाला कशाला त्रास देता ?" माझ्याहि मनात विचार आला 'खरच, आजारी माणसाला कशाला त्रास द्यावा ?' पण दुसरा विचार उठला- 'एवढ्या गरीब माणसाने दान दिले आहे तर त्याला किंवा त्याच्या घरातल्या माणसाना भेटण हे आपले कर्तव्य आहे' घरातली बायका मडळी जागीच होती घरातल्या माणसाना भूदानाची माणसे आल्याची वार्ता दिली गेली आजारी माणसाच्या आईने 'या' म्हटले. गरीब शेतकऱ्याचे ते घर ज्याने जमीन दिली तो जलोदराच्या रोगाने मृत्युशय्येवर पडला होता खाटेवर अर्धवट झोपेत असलेल्या त्या दात्याच्या डोक्याशी त्याची बायको उभी होती. आई म्हणाली, "इतक्या लांबून आला आहोत तर माझ्या मुलाशी चार शब्द बोला त्याला वर वाटेल" बायकोने एक हात मानेखाली घालून व दुसरा हात हनुवटीला लावून त्याला हलकेच जागे केले. २-३ मिनिटांनी त्याने डोळे उघडले आणि हलक्या आवाजात तो म्हणाला, "काय ?" मी त्याच्या पायाशी उभा होतो मी का आलो आहे ते सांगू लागलो. विनोबांचे काम कोठवर

आलं आहे ते त्याला सांगितले. “तुम्हाला थोडी जमीन असूनहि या क्रांती-च्या कार्यात तुम्ही सामील झाला. ही जी जमीन तुम्ही दिली ती विनोबानी स्वीकारली आहे. तुम्हाला अगदीच कमी जमीन आहे तेव्हा ही जमीन त्यानी प्रसाद म्हणून तुम्हाला परत दिली आहे. त्याचा स्वीकार करा” असे मी बोललो मृत्यूच्या दारी पडलेल्या त्या दात्याच्या डोळ्यातून धळधळा अश्रू बाहू लागले. हात जोडून तो बोलू लागला, “माझी आणखी राहिलेली ३ गुठे जमीन विनोबाना देतो ती बी घ्या.” मी चट्कन त्याला म्हटले, “होय, विनोबाच्या वतीने आपल हे दान मी घेतो. आणि त्याच्या वतीने ही जमीन तुमच्याकडेच कमण्यासाठी त्याचा प्रसाद म्हणून परत करतो. ती आपण स्वीकारा ” सारे स्तब्धपणें ऐकत होते. सा-दानाच गहिवरून आले. आईच्या आणि पत्नीच्या चेहऱ्यावर समाधान विलसत असल्याचे त्या अधुकाशा प्रकाशात जाणवल्याशिवाय राहिले नाहीं. माझे हात आपोआप जोडले गेले.

(५) मालक छोटे, मन मोठे

५-६ हजार वस्तीच्या हेलें गावी दात्याना भेटायला गेलों होतों. २०-२२ दाते त्या गावात होते पहिल्या दात्याची भेट झाली ४-४। एकर जमिनीचा तो मालक होता त्यांतून त्यानें एक एकर दान दिले होते ही जमीन एका गरीब विधवा बाईला त्यानें दिली होती. त्या बाईची दात्यानें भेट करविली तेव्हा आपण आनदानें मेहनत करून आपल्या लहान मुलासह पोट भरत असल्याचे तिनें सांगितले तो दाता सांगत होता- ‘या गावचे ग्रामदान होईल तर पहिली जमीन मी घ्यायला तयार आहे’ पुढें ते गृहस्थ आपला एक अनुभव सांगताना म्हणाले “मी पुरीच्या सर्वोदय समेलनाला गेलों होतो. लोक आपसात ‘गीता-प्रवचनें’ या पुस्तकावद्दल काही बोलत होते. मी मोठ्या जिज्ञासेनें ऐकत होतो ती पुस्तके तेथें विप्रीला ठेवलेली दिसताच मी एक विवत घेतले. गावी आल्यावर वाचू लागलो. विचारहि चुरू झाला, त्याचा परिणाम माझ्या चित्तावर खूप झाला.”

आज गावात या व्यवतीविषयी सर्वांना आदर आहे.

दुसरा दाता वाटेंतच भेटला कुभार जमातीतला फक्त १८ गुठ्याचा घनी दोन वेळा त्या गावात भूदान पदयात्रा गेली होती एका वेळी ११ गुठे आणि दुसऱ्या वेळी राहिलेली ५ गुठे जमीन त्यानें देऊन टाकली होती. त्याची गाठ पडली त्यावेळी तो मोठ्या खुपीत बोलत होता. “विनोबाच सांगण पटत माझ माझ म्हणण्यात तर सारा घोटाळा झालाय. त्यात गरीबाच फार नडतय बगा म्हणून साऱ्या गरीबानी दिली की आपसुक जमीनदार बी देतील म्हणून माझी ही जमीन कोणालाबी वाटून टाका. आमच्या बायका-मुलानाबी हे पटलय” जेव्हा त्याला म्हटल की विनोबानी ही जमीन तुम्हालाच परत कसून खाण्यासाठी दिली आहे तर तो गृहस्थ म्हणाला “मला कशाला देता ? कोणा गरजूला द्या मी तर करतोय दुसरा घदा मुलगाबी थोड कामबीम करतो ठीक घाललय आमच देवाच्या कृपेन.”

एकेक दात्याना भेटत चाललो तसतसे भेटलेले दातेहि या आमच्या गावपदयात्रेंत सामील होत गेले, रात्रीच्या वेळी हातात कडील घेऊन आम्ही बरेचजण इकडूनतकडून फिरत असलेले पाहून गावातहि सर्वत्र कुतूहल आणि चर्चा सुरू झाली दोन दाते एकाच ठिकाणी भेटले त्यातील बऱ्यापैकी म्हणजे ७-८ एकराच्या घन्यानें सांगितले “मी दिलेली जमीन माझ्याच घरी वरीच वर्षे मजूर म्हणून काम करणाऱ्या महाराला दिली आहे दरवर्षी तिच्या मशागतीचे काम मीच करून देतो” दुसरा दाता म्हणाला “माझी दिलेली जमीन दोन बलग तुकड्यात आहे ती एकत्र करून आणि कायदेशीर बनवून देतो” २०-२२ एकराचा हा शेतकरी (जो पूर्वी जयसिंगपुरला व्यापारी होता) पुढें सांगत होता ‘आज सकाळीच माझ्या शेतावर काम करणाऱ्या हरिजनाना गोळा करून ‘गावचे गोकूळ’ हे पुस्तक मी त्यांना वाचून दाखवीत होतो पोचमपल्लीच्या हरिजनाना जमीन मिळाली तशी तुम्हाला मिळायला पाहिजे आणि ती तुम्हांला जमिनवाल्याकडून लवकर मिळेल असे मी या महारांना सांगत होतो”

दात्याच्या भेटी होत होत्या जमिनीचा निवाळ चालू होता २२ दात्यापैकी २० दात्याच्या भेटी झाल्या त्यापैकी कोणाची जमीन वाटता

आली, कोणी उत्पन्न देण्याचे ठरविले, पण दान मागें घेणारा कोणी गरीब दाता भेटला नाही. मात्र शेवटी एका मोठ्या जमीनवाल्या दात्याकडे भेटायला गेलो त्यावेळी त्यानीं दिलेल्या दानाचा काही उपयोग नाही म्हणून तें दान परत करावे लागले !

चदुर गावची गोष्ट आहे ४५ हजार वस्तीच्या या गावात ३० गुठ्याचा मालक गणू कोळी, भूदानाची माणने गावात आल्याचे समजताच आम्हाला येऊन भेटला छोट्या-छोट्या जमिनीच्या निकालाचे काम चालू होते. गाववाल्यांना या लहान-लहान तुकड्यांचा कसा निकाल लागणार हें समजून घेण्याची मोठी उत्सुकता दिसली गणू कोळ्यानें दिलेल्या जमिनीची चौकची चालू होती "या जमिनीचा सारा चार रुपये सहा आणे आहे," तलाटघानें कागद बघून सांगितले या ३० गुठ्यांच्या तुकड्यातून गणूनें ५ गुठ्याचे दान दिले होणे तो म्हणाला "ही ५ गुठे जमीन थोडी आहे, पण कोणाहि गरीब, गरजू, कष्टाळू माणसाला वाटून द्या" भोंवतालच्या लोकाना वाटले, काय याची जमीन वाटायची ! आश्चर्यानें ते पाहू लागले. आमच्या बरोबरचे सहकारी त्यांना म्हणाले, "होय, ही जमीन वाटायची. विनोबाजीनी घालून दिलेल्या नियमानुसार ही जमीन गावच्या मालकीची राहिल आणि बहिवाटीचा हक्क म्हणून ह्या गणू कोळ्याला दुसरा कसलाहि घदा (आधार) नाही म्हणून त्यालाच ही जमीन परत विली जाईल" सर्वानी योग्य न्याय होत असल्याचे प्रगट केले.

लोकांत जागृति आणि शेतीची वाढती समृद्धि ज्या भागात आहे तेथील जनतंत भूदान-यशाच्या विचारानें प्रगट झालेली मानव्याची ज्योत त्यांना जुन्या जमान्यातील अन्याय्य व्यवस्थेचे जू फेकून देण्याची शक्ति देते असे वाटते या भागात संपत्तिदातेहि भूमिहीन मजूरच पुष्कळसे आहेत. त्यांनाहि संपत्तिदान का दिले असे विचारता ते म्हणाले, "आमची गरीबी जायला आणि श्रीमताच मन बदलायला आम्हीच प्रथम तयार झाल पाहिजे. आमच्याब आभारावर ते आहेत मारण्या लुटण्याचा काही उपयोग नाही. त्यान तर पोलीसाच राज्य येत, आमच राज्य होत नाही. आमच राज्य याच असल तर आम्हीच शहाण झाल पाहिजे" आजचा समाज तोडायला

जर छोट्या मालकीच्या त्यागाची कुऱ्हाड उपयोगी येत असेल तर ती चालवायची त्याची तयारी आहे.

एक गोष्ट या भागात स्पष्ट नजरेला आली की, भूदानाला विरोध म्हणजे गरीबाच्या सहानुभूतीला विरोध असे लोकाना वाटते. भूदान केले नाही हे चांगले केले नाही याची जाणीव व कबूली हि अनेक गावातून ऐकायला मिळाली.

(६) नाते बदलणारे वाटप

नातेपुते हे सोलापुर जिल्ह्यातील एक व्यापारी गाव आहे. गावातल्या चार इसमानी दाने दिली होती. त्यापैकी दोन जमिनी नातेपुते गावात होत्या आणि दोन शेजारच्या दोन गावातल्या होत्या. या तीन्ही गावाची वाटपसभा एकाच ठिकाणी नातेपुते येथे घेतली होती. तीन्ही गावचे लोक सभेला जमले गावातील व्यापारी डॉक्टर, वकील इ. सर्व व्यवसायातील मडळीहि मोठ्या प्रमाणात होती.

यापैकी तीन जमिनीचे वाटप रीतसर झाले. चौथी जमीन शेजारच्या गावातली साधारण प्रतीची २२ एकर होती. त्यावरचे कूळहि वऱ्या स्थितीतले होते आणि त्याला स्वतःच्या मालकीचीहि थोडी जमीन होती. कूळ आणि दाता दोघेहि सभेला हजर होते. कुळाची इच्छा की जमीन आपल्यालाच मिळावी पण धार्मिक वृत्तीच्या दात्याची अशी इच्छा की जमीन दुमऱ्या गरजू भूमिहीनाला मिळावी या जमिनीच्या बाधावर असलेल्या आव्याच्या झाडावरील मालकी-हक्कावरून कुळाचे व मालकाचे भाडण होते आणि हा वाद थेट हायकोर्टपर्यंत पोचून तेथे वादाचा निकाल लागला होता. परंतु दुभगलेली मनें जोडली गेलेली नव्हती. त्याच्यात एकमेवांसवधी शत्रुत्वाचे नाते उत्पन्न झालेले होते वाटपसभेच्या वेळीच ते दोघे प्रथम एकत्र येऊन एकमेवासमोर बसले होते.

त्या कुळाकडे जर स्वतःची जमीन नसती तर कुळालाच ही दानाची जमीन देता आली असती वरे, ती कुळाला न देता इतर कोणाला द्यावी तर कुळाला जमीन तशी फार कमी होती, द्यावाय मालकाच्या इच्छे-प्रमाणे जमीन दुसऱ्याला दिली असती तरी हें कूळ तावा गुस्तागुरी

सोडोल् की नाहीं हाहि प्रश्न होता सर्वाना, हें वाटप कसे होणार, या सबधीची उत्कठा लागून राहिली होती

दात्याला आणि कुळाला अगोदर समजावून देण्याचें काम करावे लागले मी दात्याला म्हटले, "तुम्ही विनोबाजीना ही जमीन त्याचे कार्य सत्कार्य आहे असें समजून दिली आहे विनोबाजीनी वाटपाची एक पद्धति घालून दिली आहे त्या पद्धतीप्रमाणे वाटपाचें काम होत असतें म्हणून तुम्ही स्वतःचा कसलाच आग्रह न ठेवता आणि कुळाविपयी शत्रुभाव न बाळगता काही सुचवायचें असल्यास सुचवा "

कुळाला सांगितलें की, "ही जमीन भूदानात मिळालेली आहे कायद्यानें भूदानाच्या जमिनीला कूळ हक्काची कलमें लागू वेचेली नाहीत, हे तुम्हाला माहित आहे का ? येथें असलेले सरकारी अधिकारीहि तुम्हाला तेच सांगतील तुम्ही मतमटाच्या वळावर तो हक्क टिकवू म्हणाल तर तोहि चालू शकणार नाही तुम्हाला जमीन पाहिजे अग वाटत जसेल तर त्याकरिता शक्ति एकच आहे-प्रेमाची दात्याशी तुमचे प्रेमाचे सबंध शाले तर ही गोष्ट शक्य आहे दात्याची इच्छा आहे त्याप्रमाणे ही जमीन इतर कोणाला जरी दिली, तरी चालेल अशी भावना तुम्ही धरलीत तर तुमच्या-विपयी सर्वांना सहानुभूति वाटू लागेल पण मलाच पाहिजे असा आग्रह घरात तर दात्यावरहि काही परिणाम होणार नाही आणि इतराची सहानुभूतिहि तुम्ही गमावून बसाल "

लोक शातपण हे सब ऐकत होते दाता शात बसला, कूळहि शात झाले दोघेहि विचारमग्न दिसू लागले थोड्या वेळाने कुळाने सांगितले, "मी जमीन सोडायला तयार आहे पण मीहि गरीब आहे, माझा विचार सुखा करावा' दाता म्हणाला "२२ एकरांपैकी निम्मो-जमीन याला द्या आणि निम्मो आम्हा दोघांच्या समतीनें-एखाद्या भूमिहीनाला द्या "

सर्वानाच हा निकाल योग्य वाटला प्रमाणपत्र लिहिले गेले दाता आणि कूळ दोघांनीं एकमेकांच्या कपाळाला कुबचाचा टिळा लावला तो लावताना दोघांच्याहि डोळ्यांत अंधू उमे राहिले होते जमिनीचे प्रमाण-पत्र कुळाच्या हातात देताना दाता उदगारला- 'जमीन चांगली कर आणि

सुखानें राहा कधी काही गरज लागली तर माझे घर तुला उघडें आहे !”

(७) ‘जमीन काय संग न्हेयाची हाय ?’

“अस बघ जानू खोतानी जमिनीवरील मालकी सोडल्यावर आता तूच मालक झालास हे अगदी खर, पण तुझ्याजवळ आणखी किती जमीन आहे साग वर ?”

“हाय तीनेक रुपये दस्ताची पर निमीशमी वरकसच हाय सायवानू”

“पण तेवढी तरी आहे ना ? आणि हा शिदबा तुझ्या शेजारीच राहतो, त्याला तर अगदीच जमीन नाही हें खर ना ? तुझ्या भाकरीतला चतकोर त्याला तू नाही घायचास तर कोण देईल रे ? खोतानी तुझ्यासाठी जमीन सोडली आता गड्या, तुझी पाळी आली आहे तुझ्या मनान ठरीव”

रत्नागिरी जिल्ह्यातील एका गावात जमीन वाटपाचा कार्यक्रम चालू असतानाचा वरील सवाद आहे गावात ३-४ ब्राह्मणाची घरे होती आणि तेच गावचे जमिनदारहि बाकी सर्व कुणबी, महार दोन वर्षांपूर्वी झालेल्या एका भूदानाच्या सर्भेत सर्व जमीनदारानी थोडी थोडी जमीन दान दिली होती बहुतेक सर्व कुळांकडेच असलेली जमीन होती ज्या कुळाना अन्य जमीन नव्हती त्यांना त्याच्या कूळ बहिवाटीला म्हणून असलेली जमीन आता त्याच्या मालकीची म्हणून देण्यात आली जमीन वाटपाची पार्श्वभूमि, भूदानाचा विचार सांगितला गला होताच इतर जमिनीची प्रमाणपत्रे दिली गेली आता जानूकडे असलेल्या जमिनीबाबत विचार मुरू झाला त्याच्याकडे स्वतःची काही जमीन होती जमीन वसली ? २-३ गुठे भातघेती, बाकी सर्व वरकस डोगराळ २-३ वर्षांनी त्यात एकदा वरी-नाचणी पेरून घायची पुन दोनतीन वर्षे पड ठेवायची पण पुन्या तीन रुपये दस्ताच्या जमिनीचा मी मालक आहे याचा त्याला अभिमान होता १०-१२ माणसाचे कुटुंब होते त्याचे आणखीहि दुसरी जमीन तो खडानें करीत असे, पण आता स्वतःच्या मालकीची अगो आणखी जमीन आपल्याकडे येणार या विचारानें त्याचे मन मोहरून गेले हाते.

एकदम दुष्घात मिठाचा खडा पडावा तसें त्याला झालें. आपलो होणार असलेली जमीन आता सोडून कशी द्यायची ? ती दुसऱ्याला द्यायची ? ना म्हणून ? त्याला वाटले, हे सफेद कपडेवाळे आपल्याला कायदा शिकवीत आहेत. कुठचा कायदा माझ्या वहिवाटीखाली असलेली जमीन काढून घेतो ते पाहतो, असें त्याच्या मनात आले असावे. तो म्हणाला, "नाही द्यायची जमीन मला." सर्वांनी त्याच्या करुणाभावनेला आवाहन करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याचा एकच प्रतिप्रश्न होता : "माजी पोरावाला बगताव खोतानू तुमी, मी रातदिन कष्ट करता तरीबी पोटात दोन टाईम भाकरी नाय मिलत. ही मानसा सगळी भायली. पर तुम्हीमी असा म्हणताव ? घ्येताव तर घ्येवा बापडी जमीन, पर यकास उपासी मारून दुसऱ्यास देनारा खयचा असा कायदा हाय ता मला सागा."

जानूचे म्हणणें खरे होतें. त्याचीच नव्हे तर गादांतील एकूण एकाची हीच अवस्था होती. जमीनवाले आणि विनजमीनवाले—मालक आणि कुळें— या पदव्या फक्त धामण्यापुरत्या, एकमेकाना वेगळे करण्यापुरत्या. कुणाचे दारिद्र्य गहू भर जास्त, कुणाचे तीळभर कमी इतकाच फरक, करायचा शाला तर, करता आला असता. कुळाच्या केवळी-क्षोपट्या मुगानुयुगें होत्या तशाच आजवर आहेत त्याच्या दारिद्र्यात काहीं फरक झालेला नाही, काहीं कसूर नाही, जमीनदाराचे वाडे मात्र, पूर्वी कुठें होतो आणि आज कुठें आला, हे दाखवीत होते. काप गेले होते आणि भोके राहिलीं होती. त्या भोकामधून होणारे दारिद्र्याचे प्रदर्शन अधिकच भेसूर होते. कुळाना जमीन पुरत नाही म्हणून ते दरिद्री आणि मालकाना जमीन स्वतः कमता येत नाही, खडाचे उत्पन्न वमी कमी होत गेलें म्हणून ते दरिद्री. जशा अपसंथेंत कुठचा कायदा त्यांना दानात जमीन द्या म्हणून सांगू शकला असता ?

पण तरीहि जमीनदारानीं दान दिले होते.—मनापासून दिले होते. कुठल्या कायद्याला मान तुकवून नव्हे. त्याच्या माणुसकीनें त्यांना सांगितले आणि त्यांनी दिले. आता पाळी होती कुळाची. तो का माणें राहणार ? पुन्हा त्याच्या अंत करणाला हाक घातली. "खोतानी तुझ्यासाठी जमिनीची

माजकी मोडली. उदारणा दाखविला. शेजारधर्म पाळला. आता तुम्ही पाळी आहे—कायदा पाळण्याची नव्हे, धर्म पाळण्याची—शेजारधर्म पाळण्याची.” अर्मे म्हणताच त्याचा चेहरा बदलला. ‘उपाशी असलों तरी धर्म पाळला पाहिजे’ ही भावना तर त्याला आईच्या दुधाबरोबरच मिळाली होती. “शेजान्याला जगविण्यासाठी देण तुम्हा कर्तव्य आहे की नाही ते तुज तूच ठरव” या वाक्याबरोबर जानूची कायद्याची भाषा विरघळून गेली. तो क्षण-दोन क्षण विचारमग्न झाला आणि लगेच म्हणाला, “म्हणताच तां बराबर हाय. शेवा जमीन सिद्धवास— जमीन काय सग न्हेयवाची हाय ? माजी बी पोरा आन् त्येची बी पोराच. माजी एक टाईम भाकर खातील, पर त्येच्या पोरास बी आता एक टाईम मिलल !”

(८) ओझरचें वांटप

ओझर गांवच्या सभेत भूमिहीन एका वाजूला झाले. जमीन दोन कुटुंबांना पुरेल एवढी मिळालेली. भूमिहीनाची संख्या ३० च्या वर, ह्यात हरिजन व कोळी अशा दोन जमातीचे लोक होते. भूमिहीनांना आपसांत विचार करून निर्णय घ्यायला सांगण्यात आले. सर्व भूमिहीन विचार करू लागले. त्याच्यातला एकजण, जो स्वतः हरिजन होता, तो बोलला, “काय रे गडघांनो, ही जमीन कुणाला मिळावी ? आपण चटकन निर्णय घेतला पाहिजे.” त्यावर सगळ्यांनी त्याला साथ दिली : ‘तूच जमीन घे.’ त्यावर तो म्हणाला : “मला ही जमीन नको. माझ्यापेक्षा ज्याला जास्त गरज आहे त्याला मिळाली पाहिजे. मला इतकी नड नाही.” पुन्हा एकवार सगळ्यांचा आग्रह झाला.—‘जमीन तूच घे.’ त्यावर तो मोठ्याने बोलला : “मी घेतली तर हा वाय न्याय होईल ? आपल्याला न्याय लावायचाय. माझ्यापेक्षा हे दोघे गरजू आहेत. त्यांना नको कां मिळायला ? याना आपण जमीन देऊ या.” आणि मग त्यांना उद्देशून तो म्हणाला, “जमीन चांगिली कराल का रे बाजांनो ? चांगली केली नाहीत तर आमचा अमान होईल वर वा ?” साठ्या भूमिहीनांनी त्या दोघांना समति दिली आणि सर्व जग सभेत येऊन बसले जमनेले सर्व लोर हे सर्व पाहत गंत. आतांदा ते आपसांत बांजन हान की हे लोर वाय ठरविणार आहेत ?

मारामान्या करतील, भांडणे होतील झाल. पण १०-१२ मिनिटाच्या थात त्या सर्व भूमिहीनांनी आपसात विचार करून योग्य त्या लोकाची निवड केली हें काहीना खरेच वाटेना ज्या भूमिहीन म्होरक्याने 'मला जमीन नको, त्याला द्या' असे म्हटले त्यानें समेत उठून ज्या दोघाना जमीन मिळावी असे ठरले होतें त्याची नावे सांगितली. लोकाना ती - एकदम पटली आणि त्यांनी टाळचा वाजवून हपें व्यक्त केला. दात्यानें कुकुमतिलक लावून प्रमाण-पत्र नव्या शेतकऱ्यांना दिले.

(९) उपळे गांवची गोष्ट

उपळे गांवची वस्ती ३००० ची आहे हें बाबीं तालुक्यातील एक सपन गाव आहे तेथील २०० एकराच्या एका जमीन-मालकाने २० एकराचे भूदान दिले होतें. दात्याला अगादर वळविल्याप्रमाणे त्यानें गावात दबडी देऊन वाटपाच्या कामाची सारी व्यवस्था करून ठेवली होती. रात्री ९॥ च्या सुमारास लोक सभागृहात जमा व्हायला लागले. पाऊस झीम झीम पडत होता, तरी जागा अपुरी पडली समेच्या कामाला सुरुवात झाली दात्यांनी दानपत्रात दोन भूमिहीनांची नावे सुचविली होती ते दोघे वर्षानुवर्षे त्या दात्याच्या जमिनीत राबत हातें त्यांना जमीन नसल्यामुळे ती त्या दोघाना मिळावी अशी इच्छा त्यानें व्यक्त केल्यावर आणि ती वाजवी आहे हे दिसल्यावर त्या दोघाना १३ एकर क्षेत्र देऊन राहिलेल्या ७ एकराच्या वाटपाचे काम सुरू झाले गावातील ४२-४३ लायक भूमिहीनांचा प्रश्न गावांनें आजच्या समेत सोडवून टाकावा अशी गावकऱ्यांना समजावून देऊन विनंति केली लोकाना तर हे योग्य आहे असे वाटत होते, परंतु दानाची तयारी मात्र होत नव्हती गावान निवडलेल्या ४३ भूमिहीनांना जमीन द्याची आवश्यकता होती परंतु वाटपाची जमीन तर ७ एकर. तेव्हा ही किती लोकाना द्याची हा प्रश्न उभा राहिला काहीनी सुचविले की ती एकाला द्या काहीनी सुचविले की तीन चार जणाना वाटून द्या. शेनटी ही ७ एकर जमीन दोघाना द्यावी असे ठरले.

आता त्या दोघांची निवड नशी करावयाची हे जमलेल्या भूमिहीनांना समजावून दिल्यावर लोकांची चुळबुळ सुरू झाली. हे पने काय वाटप

करणार ? गावातील पुढारी हें नाव ते नाव सुचविण्याचा प्रयत्न करू लागले. दात्यानी सर्वांना सुचविले की विनोबाजीची जी पद्धति असेल त्या पद्धतीने वाटप होऊ द्या.

पावसामुळे भूमिहीनांनी वाजूला जाऊन एकमेकात विचार करावा अशी सोय नव्हती. सर्वांना शांत बसण्याची विनंति केली आणि लोक शांत झाले. भूमिहीनांमध्ये निवड करायचा सवाल आला. तेव्हा सगळ्या भूमिहीनांची तोंडे गप्प झाली. प्रत्येकाला वाटू लागले, आपण ही सधि का दवडायची ? त्याच्यातून एक उठला व म्हणाला 'मला ही जमीन नको, अमक्याला द्या.' भूमिहीनांच्यातून तो वाजूला जाऊन बसला. भूमिहीन एकेक उठू लागले आणि दुसऱ्या भूमिहीनाची नावे सुचवून वाजूला जाऊन बसू लागले. सारे लोक मोठ्या कुतूहलाने पाहात होते. जिज्ञासा वाढत होती. शेवटी जमीन कोणाला मिळणार ? मध्यरात्रीचा १॥ वाजला. १३ भूमिहीन बसून हाते गाडी घोडी अडली. पुढा समजावले 'विचार करा, आज जमीन नाही मिळाली तर उद्या मिळेल. आज जो जास्त गरजू आहे त्याचाच ती मिळू दे. त्याच्याकरिता तुम्ही नाव मागे घेतले तर तो तुम्हाला दुवा देईल.' बसलेल्या लोकानी साथ दिली. पुन्हा सात भूमिहीन उठले आणि वाजूला जाऊन बसले. सहा जण शिल्लक राहिले. पुढा समजाविले, तेव्हा या सहातून एक हळूच उठला आणि मागे सरला. आता राहिले पाच पाडव. आता तुमच्यात कोण घमंराज होणार ? ते पाडव आपल्यातल्या लहान असलेल्या नकुल-सहदेवाची नव्हती का वाळजी घेत ? जरा विचार करा आणि नकुल सहदेवाची निवड करा. त ऐकताच शरीराने स्थूल असलेला एक गृहस्थ उठला आणि वाजूला बसू लागला. लोक म्हणू लागले भीम वाजूला बसला. घमंराजाची भूमिका दोभेल असा पारंपकी एक उभा राहिला आणि म्हणाला 'मिळू दे जमीन त्या दोघाना, मी माझे नाव मागे घेता.' या तिघांच्यासाठी बाकीच्या भूमिहीनांनी आपली नावे मागे घेतली. आता मात्र बोणीच बाही बोणेना. प्रत्येकाला वाटत असावे—'जमीन घ्यायच्या आपणच लायक आहात.' लावातून सुचवायला मुहूर्ताव झाली 'चिठठया टावा' मी लोकांना म्हटले. आतापर्यंत पाळीव लोकांनी आपली नावे मागे घेतली होती त्यांना जी

बुद्धि देवानें दिली ती बुद्धि याना देव देणार नाही का ? किंवा या बसलेल्या तुम्हा लोकार्पकी कोणी हरीचा लाल असा नाही का की जो उठून म्हणेल की दोषाना जमीन मिळणार आहे तर तिसऱ्यालाहि मी तीन चार एकर देईन. गरीबाविषयी प्रेम प्रगट करायला यापेक्षा आणखी कोणती संधी तुम्हाला लाभणार आहे ? लोकामधून भूमिहीनाबद्दल कसलीच हालचाल दिसना, या तिघार्पकी कोणी उठेना, तेव्हा काम करावे या विचारात होतो. एवढ्यात त्या तिघातील एक उठून बोलू लागला : "माझी अशी इच्छा आहे की त्या खडूला एकट्याला ही जमीन मिळत असेल तर माझे नाव मी मागें घ्यायला तयार आहे पण त्याला एकट्याला मिळाली पाहिजे." त्याला याजूला जाऊन बसायला सांगितले खडू खेरीज जो दुसरा होता तो उठला आणि म्हणाला "ह्या खडूलाच एकट्याला मिळू द्या, मला नको!" सभागृहात टाळघाचा एकच कडकडाट सुरू झाला. लोकांचे आपापसात बोलणे सुरू झाले—'निवड चांगली झाली खडूच्या आजोबाचीच ती जमीन होती. त्याची त्यालाच ती परत मिळाली काम देवाचा न्याय आहे पहा!' साऱ्याच्याच तीडानून हे उद्गार निघाले.

दात्याच्या हस्ते खडूला कृकुमितलक लावून प्रमाण-पत्र दिले गेले. दाता बोलू लागला 'मी दोनशें एकरार्पकी वीस एकर जमीन दिली आहे. त्यात मी फारमे काही केले अमें नाही काळाची मागणी आहे त्याला अनुसरून माझे दान आहे, मी फार मोठें मन करून दान दिले असें लोक म्हणतात, परन्तु माझ्यापेक्षाहि या ठिकाणच्या ४२ भूमिहीन लोकांनी आपल्या तोंडाजवळचा घास दुसऱ्याकरिता मोठें मन करून दिला. त्याचे आपण कौतुक केले पाहिजे आज आपल्याला या गावातील भूमिहीनाचा प्रश्न सोडविता आला असता तर मीहि त्यात आणखी सामील झालो असतो. आपण गावकरी याचा विचार करून हा प्रश्न सोडवू या!"

(१०) कुंभारी वांटप

मोलापूर तालुक्यातील कुंभारी गावची मोस्ट. सायकाळच्या सुमारास गावांत पोहोचलों पाटील-तलाटघानी गावांत वाटपाची माहिती दिली होती. परंतु सगळ्ळाना हे वाटपाचे काम जाहीर समेत होणार आहे हें

लक्षांत आले नव्हते. तेव्हा गावातल्या प्रमुखाना म्हटले, “गावात रात्रीच्या सभेची दवडी घा.” लोक बुरकुरत सागू लागले, “आमच्या गावात सभेला लोक येत नाहीत हो, २०-२५ माणस जमतील झाल ! थापेक्षा आम्ही काही नावे सुचवितो, त्यांनाच जमीन देऊन टाका ना.” पण आम्ही सभेचा आग्रह धरल्यावर दवडी देण्याचे लोकानी ठरविले. परंतु नेहमी दवडीचे काम करणाऱ्यांने दवडी देण्याचे नाकारले आम्हालाहि वेळ भरपूर होता. लोकाना म्हटले, “जरा तुमचा गाव तर पाहू या.” चागला ४-५ हजार वस्तीचा तो गाव, फिरामला तास दोन तास गेले. पण त्याचबरोबर रात्रीच्या सभेची आणि जमीन वाटपासवधीची माहिती ठिकठिकाणी वसलेल्या लोकाना समजावून देता आली भूमिहीन लोकाना भेटून सभेची माहिती दिल्यावर त्यांनी सभेच्या प्रचाराचे काम अगावर घेतले. दवडी-चालाहि मग तयार झाला. त्याचा व्हायचा तो योग्य परिणाम झाला. मोठ्या सक्ष्येने लोक हजर झाले रात्री १० ला सभेचे काम सुरू झाले. सरकारी अधिकारीहि वरेच हजर होते । सभेच्या मुढ्यातीला सभेचे तीन भाग करण्यात आले. एक, ज्यांना जमिनी किंवा घदा आहे अशाचा, दुसरा ज्यांना जमिनी नव्हत्या अशाचा, आणि तिसरा मुलाचा.

जवळजवळ ९० भूमिहीन जमिनींसाठी येऊन वसले होते २१ एकर जमीन ४ दात्यानी दिली होती. ती फक्त चार कुटुंबाना देण्याइतकीच होती दात्यांनी सुरवातीला नावे सुचविण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यांना जरा सबूरी करण्याचा सल्ला दिल्यावर पुन्हा त्यांनी आग्रह धरला नाही भूमिहीन एकेक उठून त्यांना लायव वाटेल त्याचे नाव सांगत व आपले नाव मागे घेऊन वाजूला जाऊन बसत ४०च्या आसपास सख्या राहिली एक तरुण उठला व म्हणाला, “माझ्यात काम करण्याची शक्ति जास्त आहे, तेव्हा जमीन मला घा.” दुसरा उठला आणि म्हणाला, “मी चार लोकांची नावे सांगतो त्यांना जमीन घा.” त्याने नावे सामायला सुरवात केली. तिघांची नावे सांगितल्यावर चवथे नाव त्याने स्वतःचेच पुढे केले. काहीना पटले, तर काहीना रुचले नाही काहीना हसायला आले एक सगडा तरुण उठला आणि म्हणाला, “माझ्यातहि शेतीचे काम करण्याचा हिम्मत आहे, परंतु या पोरावाळाच्या म्हातान्याला जमीन मिळू घा. मी कुठहि काम करून पोट

भरेन." असे होता-होता १८ लोक सिल्लक राहिले. रात्रीचा १॥ झाला, परंतु लोकांमध्ये वसलीहि चुळबुळ दिसली नाही. आणि ते धाईहि करित नव्हते. हे सारे वाटपाचे महाभारत १८ अध्यायाच्या गीतेवर घेऊन ठेपले होते. आणखी क्विती वेळ लागणार याचा अंदाज घेईना. लोकांच्या सहन-शक्तीचा तरी क्विती अत पहायचा ! शेवटी गीतेत सांगितल्याप्रमाणे निर्णयाचे काम भगवान् श्रीकृष्णावरच सोंपवून द्यावे लागले. १८ चिट्ट्या तयार झाल्या. समोर वापाच्या माडीवर बसलेल्या एका ८-९ वर्षांच्या मुलाला बोलावून त्यातील चार चिट्ट्या उचलण्यास सांगितले. त्यानें एकेक चिट्ठी उचलण्यास सुरुवात केली. पहिली चिट्ठी उचलली नाव जाहीर झालें. दुसरे व तिसरे नाव बोलले गेलें, तिघांच्यासाठी ज्या ४०-४५ लोकानी आपली नावे मागें घेतली होती व गाववाल्याचे मनात जी नावे होती, तीच ही नावे आलेली पाहून सर्वांचाच समाधान वाटलें. चपथें नाव जाहीर होताच माय सर्वत्र टाळ्याचा कडकडाट झाला. ते नाव चिट्ट्या उचलणाऱ्या मुलाच्या वापाचे होते !

दिवसभर गीतीच्या आणि ताली बाधण्याच्या कामानें आलेला त्या सर्वांचा शोण वाटपाच्या या पावन व गोड प्रसंगानें हरला. बाकोचे भूहीन लोक आपसात बालत घरां जात होते, "आज त्यांना जमिनी मिळाल्या, उद्या आपल्यालाही मिळाल्याशिवाय राहतांल व्हय ?"

• (११) अन्तापुर वांटप

मोसम नदीच्या सोन्यात नाम चालू होते. यडक उन्हाळ्याचे ते दिवस होते. अन्तापुरला दुपारी पोचल्यावर ठरल्याप्रमाणे दुपारची सभा घ्यायची होती. लोक घराघरातून बसलेले दिमत होते. गावात अगोदर दवडी झाली असल्यामुळें लोकांच्या पुढें बघेचा हाच एक विषय होता.

अर्घ्या-पाऊण तासात नदीवाढी माणते जमू लागली. सुट्टीचे दिवस व इतर वाही वेळ घालविण्याचे साधन नसल्यामुळें या सभेला मुलाची घेनाहि भरपूर हजर झाली. लोक जमल्यावर सभेच्या कामाला आम्हो सुरुवात केली. एका दार्यानें २१ एकराचें दान दिले होते. आणि, दुसऱ्यानें २० गुठ्याचें. हा लहान मुलगा होता पण बागायत होता. २१ एकर

जमीन एका भिल्ल कुटुंबाकडे कूळहक्कानें होती, तोहि हजर झाला. दाते मात्र परगावचे असल्यामुळें येऊ शकले नाहीत. २२ भूमिहीन उठून बाजूला जाऊन बसले. ज्या भिल्लाकडे कूळहक्काने ही जमीन होती त्याला स्वतःची अशी कसलीच जमीन नव्हती परंतु त्याचबरोबर सारी जमीन स्वतःला मिळावी अशीहि त्याची इच्छा दिसली नाही. त्यानें स्वतः व कांही लोकानी सुचविलें की, १० एकर या भिल्लाला ठेवा आणि ११ एकर इतराना वाटून या त्याप्रमाणे त्या भिल्लानें साऱ्या जमिनीवरचा कूळहक्क सोडल्याचें लिहून दिले आणि त्याचे १० एकराचे जमीन-वाटप-प्रमाणपत्र लिहिण्यात आले. राहिलेली ११ एकर जमीन व २० गुठे बागायत जमीन किती लोकाना मिळावी असा प्रश्न उभा झाला. सगळ्यांनी ठरविले की ११ एकर तिघाना व अर्धा एकर बागायत एकाला अशी चाराची निवड करून टाका." त्या लोकाना समजावून घावे लागले की ही निवड आम्ही करणार नसून भूमिहीनांनीच करावची आहे. त्यांनीच एकमतानें ठरवावें. सारे भूमिहीन लोक उभेच होते. त्यामध्ये बहुतेक सर्व भिल्ल आणि २-३ हरिजन होते. भिल्लाच्यात दोन भाग होते. एक गावच्या वरच्या भागात राहणाऱ्याचा आणि दुसरा गावाच्या खालच्या भागात राहणाऱ्याचा. भिल्लाच्या वस्तीला 'भिलाटी' असे म्हणतात. त्यातील काही भिल्लानी सुचविले की दोन भिलाट्यावरील आम्ही लोक आहोत. तुम्ही या भिलाटीतील दोघाची आणि त्या भिलाटीतील दोघाची निवड करा. त्याच्या सूचनेप्रमाणे आम्ही निवड न करिता त्या भिल्लाना आपापसात विचार करून तुम्हीच प्रत्येकी दोन दोन नावे मुचवा असे सांगितले. दोन्ही वस्तीतले लोक अलग अलग बसून विचार करू लागले. निश्चय काही होईना. ते निवड न करताच सभेच्या ठिकाणी परत आले. बराच वेळ अशा प्रकारे जाऊन काही निश्चित निर्णय होत नाही हें पाहून सारेजण म्हणू लागले, चिठ्ठ्या टाकू या. चिठ्ठ्या लिहित्या जाऊं लागल्या. एवढ्या वेळात त्यातील ६ लोकानी आपली नावे मागें घेतली. राहिले १६ जण. चिठ्ठ्या तयार झाल्या आणि या चिठ्ठ्या उचलण्यासाठी एका ७-८ वर्षांच्या संजारच्या मुलीला म्हटले 'ए पोरी, जरा इकडे ये.' तो तिच्या मागे असलेली १७-१८ वर्षांची एक भिल्ल नववधू तरुणी पुढें आली. साऱ्यानाच हसू आले. तिची काहीच चूक नव्हती. मोठ्या

मुलीला किंवा बाईला 'पोरी' म्हणूनच हाक मारण्याची त्या भागात पद्धत आहे. त्या तरुणीला वाटले आपल्यालाच बोलाविले आहे. भोवतालच्या सान्या लोकानी सांगितले की "त्या पोरीने (बाईने) उचलल्या तरी चालतील. चांगली निर्मळ पोरगी आहे"

एक चिठ्ठी उचलली, दुसरी उचलली, तिसरी आणि चौथी उचलून ती मार्गे सरली. चिठ्ठीतील एकेक नाव जाहीर होऊ लागले. पहिले नाव जाहीर झाले ते वरच्या भिलाटीतील एका भिल्लाचे. दुसरे नाव खालच्या भिलाटीतील भिल्लाचे, तिसरे एका हरिजनाचे आणि चौथ्या चिठ्ठीतले नाव पूर्ण पाचून होण्यापूर्वीच सगळे आनदाने ओरडू लागले. हा हर्षनाद बराच वेळ चालला. याचे कारण माझ्या काहीच लक्षात येईना. चटकन् एकजण म्हणाला, "ते त्या बाईच्या नवऱ्याचे नाव आहे." सान्या गावकऱ्यांची पहिल्यापासून इच्छा होती की या भिल्ल तरुणाला जमीन मिळालीच पाहिजे. नुकतेच गावाने आपल्या खर्चाने मोठ्या थाटाने त्याचे लग्न करून दिले होते. सगळ्यांचा त्याच्यावर मोठा शोभ होता. त्यामुळे प्रत्येकाला वाटत होते की, या भिल्ल तरुणाला जमीन मिळायी. गावावर आलेल्या एका सकट-प्रसंगी त्याने आपला जीव धोक्यात घालून ती धोका टाळला होता, त्यामुळे सान्या गावाचे प्रेम त्याला मिळाले होते. त्याचमुळे त्याची वामकी ज्यावेळी पुढे आली त्यावेळी कोणीच आक्षेप घेतला नाही. उलट सारे जण म्हणू लागले की, तिलाच चिठ्ठी उचलू द्या. आणि एकजण म्हणाला त्याप्रमाणे ती खरीच लक्ष्मी ठरली लग्न झाल्यावर या भिल्ल तरुणाचा सत्तार सर्वांना गौरव वाटेल अशा प्रकारे तिने चालविलेला होता. अशा या गृहलक्ष्मीने आज या तरुणाची खरी भाग्य-लक्ष्मी उजळवली. तिचे नावहि 'लक्ष्मीच' होते.

कोणाला कोणती जमीन द्यायची म्हणून प्रमाण-पत्र लिहिताना गावकऱ्यांना विचारले तेव्हा या लक्ष्मीला बागायत तुकडा द्या आन् ११ एकर बाकीच्या विधात वांटा, असे सर्वांनी सांगितले. अशा प्रकारे ती जमीन एकूण पाच कट्टांमध्ये वाटण्यात आली. 'न मागे तयाची रमा होय दासी' माप्रमाणे काहीनी बैल, काहीनी अवजारे त्या भिल्ल तरुणाला पुरविली.

(१२) माडगूळ वांटप

सांगली जिल्ह्यात वाटपाचे काम चालू होते. आटपाडी भागातील माडगूळ गावी दिवाळीत आम्ही गेलो होतो. दिवेलगणीची वेळ असेल. गावात पोचताच आमच्या सभेच्या कामाला सुरुवात झाली. प्रातःअधिकारी, मामलेंदार सारे सरकारी अधिकारी मुद्दाम वाटपाचे काम पहाण्यासाठी कुतूहलाने आले होते. भूमिहीन बाजूला झाले. ते नऊजण होते.

दिवाळी सर्वांच्याच घरात चांगली साजरी व्हावी त्याकरिता सर्वांना जमीन कशी मिळाली पाहिजे त्यासंबंधी प्रथम मी समजावून सांगितले. सारे लहान थोर आमचे बोलणे शांतपणे लक्ष लावून ऐकत होते. साऱ्यांच्या चेहेऱ्यावर एक प्रकारची प्रसन्नता दिसत होती. 'आज आपल्या गावामध्ये ८ दात्याकडून २० एकर २० गुठे जमीन मिळालेली आहे. तिचे सहा तुकडे पडत आहेत, म्हणजे ६ लोकाना ही जमीन मिळू शकेल परंतु तिघांचा प्रश्न राहतो. तिघांसाठी, लोकानी आणखी थोडी जमीन द्यावी, अशी आम्ही मागणी केली.

भूमिहीनाना 'आपसात विचार करून सहाची निवड करावयास सांगितल्यावर त्यांच्यापैकी एकजण उठला आणि म्हणाला, "माझा सुतारीचा घडा थोडा चालतो, तेव्हा कसे तरी मा माझे भागवीन या सहाजणाना त्या जमिनी मिळू द्यात" इकडे भूमिवाल्यामध्ये एकजण उभा झाला आणि त्याने "एक एकर जमीन घ्या" असे सांगितले. त्याच्या पलिकडे बसलेले एक वृद्ध गृहस्थ उठले व त्यानी आपले अर्धा एकर दान जाहीर केले. त्याचा मुलगा उठला आणि म्हणाला, "माझी बंगलाडी घेऊन ज्याला ही आमची जमीन मिळेल त्याला मदत करायला मी जाईन" भूमिहीन पाहातच होते त्याच्यामधून एकजण उठला आणि त्याने इतराकरिता आपले नाव मार्गे घेतले. एका बाजूने दान दिले जाते होते आणि दुसऱ्या बाजूने भूमिहीन दुसऱ्यासाठी आपले नाव मार्गे घेत होते. दोन्हीकडे त्यागाचे दर्शन होत होते. इकडे भूमिवाल्यानी राहिलेल्या तिघांच्या करिता ६ एकर १८ गुठे दान जाहीर करून भूमिहीनांचा प्रश्न सोडविण्याचे कर्तव्य यज्ञावले. आणि दुसरीकडे भूमिहीनांनी ६ लोकांच्या

निवेडीच्या जबाबदारीचे कर्तव्य पार पाडलें भूमिवाल्यांना भूमिहीना-
कडून प्रेम मिळालें आणि भूमिहीनांना मोवदल्यात जमीन मिळाली.

(१३) सावरोली वाटप

कुलाबा जिल्ह्यातील सावरोली गावात ठोसर कुटुंबाकडून १००
एकर जमीन मिळाली होती व ती सर्व जमीन नसलेल्यांना व कमी जमीन-
वाल्यांना वाटली गेली होती तरी शेवटी ४-५ कुटुंबे भूमिहीन उरलीव.
इतक्या जमिनीचे वाटप करण्यात ४-५ दिवस गेले. हे सगळें होत असताना
भूदानाची कल्पना जनमनात बरीच एजून गेली, म्हणून या गावात
कोणीहि भूमिहीन राहणार नाही, असे वाटू लागल हळू-हळू एक-एक
भूमिहीनास आपल्या थोड्या जमिनीपैकी थोडी जमीन देणारे दाते पुढे येऊ
लागले. एकां तर जपानी पद्धतीने लावलेली एक चोडास उभ्या पिकासह
एका भूहीन बाईला दिली तरीही एक भूमिहीन उरला मग परोक्षाच
पहायचे ठरले, शेवटच्या दिवशी वाटपाचे काम करून मी क्षोपलों असता
रात्री ११ वाजता एका गृहस्थानें येऊन उठविले

त्याच्या बरोबर तो उरलेला भूमिहीन होता तो म्हणाला, "मी
माझ्या जमिनीपैकी काही जमीन देण्यास तयार आहे करा दानपत्र आणि
या ती जमीन त्याला " दान आणि वाटप एकाच क्षणी होऊन गावात
बेजमीन कोणीच शिल्लक राहिला नाही ।

(१४) निफाडचे वांटप

चार एकराचे वाटप आणि गाव तालुक्याच्या ठिकाणचे तेव्हा सभा
कोठें भरवावी असा प्रश्न उपस्थित झाला मी सुचविलें, ज्या भागात
भूमिहीन राहतात तेथें सभा जाहोर करा ग्रामपंचायतीच्या माणसान्नी
दवडी दिली गावातील भूदात्यांना भेटायचे काम चालू होते गावची
माहिती असलेल्या एका मित्रानें पोलिस सबइन्स्पेक्टरकडे भेटण्यासाठी मला
नेलें भूदानाच्या कामासबधी ते सहानुभूति राखणारे होत त्याच्याबरोबर
चर्चा झाली तें गृहस्थ म्हणाले "तुम्ही या जमिनी घेता पण वाटप कसे
काय करता ? चांगल्या जमिनी तुम्हाला मिळतात वा ?" इतकेवटरे-

साहेबाना वाटपाची पद्धति समजावून दिली. त्यावर ते म्हणाले, "भूमिहीन आपसात एकमत करून वाटप करतात हे शक्य नाही. जमीन का कोणी आपसात वाटून घेतील? जो तो मला पाहिजे असें म्हणणार. गेल्या १५-१६ वर्षांच्या माझ्या अनुभवावरून सांगतो. भाडणाशिवाय वाटप होणे शक्य नाही. सगळोकडे जमिनीसाठी तर एवढ्या मारामान्या आणि कोर्टकचेऱ्या. आणि तुम्ही म्हणता लोक प्रेमाने वाटून घेतात. हे मला खरेच वाटत नाही." मी त्यांना एवढेंच म्हटले की, 'रात्रीच्या सभेला आपण जरूर या.' यापेक्षा त्यांना जास्त काही सांगणे शक्य नव्हते. ते अर्थात् त्यांच्या व्यवसायाच्या अनुभवावरून बोलत होते.

रात्री वाटपाच्या सभेला सबइन्सपेक्टरसाहेब माझ्याबरोबर आले. भिल्लाची ती वस्ती सभेला फार लोक आले नव्हते. वाटपाच्या कामाला सुरुवात झाली. जमीन नसलेले अकरा लोक बाजूला झाले. जमीन एकट्याला देण्यापुरतीच होती. भूमिहीनानी आपसात विचार करून एकाची निवड करायची आहे हे त्यांना पटवून द्यायचा प्रयत्न झाला. दोघानी आपली नावे मागे घेतली नऊ लोक राहिले. त्यांच्यापैकी कोणी पुढे काही बोलेना. बरोबर आलेले हे पोलीस सबइन्सपेक्टर मित्र त्यांना सांगू लागले : "हे पहा, आता या दोघानी दुसऱ्यासाठी आपले नाव मागे घेतले त्यांनी जसा तुमच्यातला गरीब गरजू माणसाचा विचार केला तसा तुम्ही आपसात विचार कराना आणि ठरवून टाका एकाचे नाव". दोन तीन भूमिहीन आपसात विचार करू लागले सबइन्सपेक्टर साहेब पुनः पुनः त्या भूमिहीनाना समजावू लागले : "जमीन कोणाला तरी एकाला मिळणार आहे तुम्हीच एकाची निवड केली तर तुम्हालाहि अभिमान वाटेल आणि ज्याला जमीन मिळेल त्याची पोरवाळ तुम्हाला दुवा देतील. जरा विचार करा." सबइन्सपेक्टर साहेब बोलत होते आणि एकेक भूमिहीन उठत होता आणि आपले नाव मागे घेत होता. अखेरीस चार जण शिल्लक राहिले. थोडा वेळ चार जण गप्प बसले. हे पहाताच सबइन्सपेक्टरसाहेब त्यांना पुन्हा म्हणाले, "चीपे जण जरा बाजूला जा आणि आपसात विचार करून नाव ठरवा." ते चीपे उठले आणि बाजूला जाऊन त्यांनी एकाच्या नावाचा निर्णय केला व ते नाव सांगितले. जमलेल्या लोकांनी त्या नावाचे

स्वागत केले सन्मानपूर्वक पोलीस सब-इन्स्पेक्टरसाहेबाच्या हस्तेच त्याला प्रमाणपत्र देण्यात आले

आणि वाटपाची सभा सपली घराकडे आम्ही परतत होतो. तेथील मदत करणारे मित्र सबइन्स्पेक्टरता म्हणाले, “अहो, वाटप समजावून देण्याचे अन वाटप करण्याचे काम तुम्हीच केलेत की” ते गृहस्थ त्यावर उत्तरले, “होय विनावाचे काम हे वेगळंच काम आहे इथे दुसऱ्याचा विचार करायला शिकविले जाते माणसाच्या सद्भावनेवर विश्वास ठेवला पाहिजे ही गोष्ट खरी आहे माणसाला ज्या पद्धतीने वागवावे त्या पद्धतीने तो वागू शकतो प्रेमाची देखील एक शक्ति आहे.”

(१५) कुपखेडे वाटप

सकाळची वेळ होती, या लहानशा गावातील सारे गावकरी गावच्या पारावर सभेसाठी जमणे होते गावामध्ये ७ एकराचे भूदान झालेले होत जी मिळालेली जमीन होती ती कूळहक्काने शेजारच्या गावातील एका सधन अशा इसमाकडे वहिवाटीला होती त्या कुळाला हि निरोप पाठविण्यात आला होता, परन्तु ते गृहस्थ हजर राहिले नाहीत जमीन उत्तमपंकी होती आपल्याकडे ती जमीन राहावी ह्या हेतूने त्या कुळाने आपल्या नावावरचे खाने बदलून ते भावाच्या नावावर केले होते आणि स्वतः कृत्रिम भूमिहीन बनला होता त्याचे इतरहि काही घदे होते, त्यामुळे या जमिनीचे वाटप करतांना ती या कुळाला देणे न्याय्य होणार नाही, कूळ हजर नाही, त्यामुळे वाटप करावे की न करावे असा प्रश्न उपस्थित झाला गाववाले आणि भूदाते म्हणाते, ही जमीन भूमिहीनाच्या मध्ये वाटून टाका त कूळ आपला बळग सोडून देईल

शेजारी शाळा चालू होती, मारे गावकरी बोलताहेत, चर्चा करीत आहेत याकडे सान्या मुलाचे लक्ष वेधले होत शिक्षकाना समजल की ही जमीनवाटपाची सभा आहे तेव्हा शिक्षकानी येऊन विचारले की ‘आमची मुले तुमच्या सभेत आणून बसवू वा? मुलाना भूदानाची आणि जमीन-वाटप वरते करतात याची आयतीच माहिती मिळून जाईल’ मी त्यांना होवार दिला समोर बसलेले गाववाल म्हणाले, ‘मुले गोधळ करतात, मुलाचे काय

काम आहे' गावकऱ्यांना समजावले की 'ही तिनोवांची चळवळ मुलांनाच समजली पाहिजे या मुलांना समजेल आणि ती शिष्यतीर की आपण सारे भाऊ-भाऊ आहोत, तेव्हा वाटून घेतल पाहिजे आणि वाटून खाल्ल पाहिजे'

रीतीप्रमाणे भूमिहीन बाजूला होऊ लागले त्या लहानशा गावात असे कित्याकसे भूमिहीन असणार? एकूण सातजण बाजूला बसले दोन तीन मुलांची आपसात कुजबूज चालू होती एक मुलगा राजारच्या मुलाला म्हणत होता की "अरे, तूहि उठून तिथे बस की, तुझा बाप आला नाही म्हणून काय झाल?" मुलाला मी विचारले, "तू काय बोलत होतास?" तो मुलगा धीटपणे म्हणाला, "या माझ्या मित्राला मुळीच जमीन नाही याचा बाप मजुरी करतो, पण तोहि पायाने लगडा होऊन घरात बरेच दिवस पडला आहे, त्याच्या आईलाच पोटा-पाण्याचा धडा करावा लागतो त्याला म्हटले की तुलाबी जमीन नाही तेव्हा तू बेजमीनवाल्याच्यात जाऊन बस" "बरोबर आहे," गावकरी म्हणाले, "त्याच्या बापाला जमीन मिळालीच पाहिजे, तो लई चांगला मनुष्य हाय तो भिल्ल आहे पण त्यान आपल्या आयुष्यात कधीहि चोरी केली नाही" त्याच्या योग्यतेचा दाखला देण्यासाठी साऱ्याची धडपड पाहून त्या माणसाबद्दलचे कौतुक आणि त्याची भेट घेण्याची इच्छा झाली सगळे सात झाले तो भिल्ल मुलगा भूमिहीनांच्यामध्ये येऊन बसला साऱ्यांना पुढा एकदा विचारले, 'गावात ज्यांना जमीन नाही असे सगळे लोक आले वा?' एव मुलगा उठून बाजूच्या एका मुलाबद्दल बोट दाखवून म्हणाला, 'त्याच्या बापाला कसलीच जमीन नाही' त्याचा बाप सभेला आलेला नव्हता याहि मुलाच्या वडिलाचे नाव गावकरी विसरले होते पहिल्या भिल्ल मुलाप्रमाणे हा दुसरा हरिजन मुलगाहि भूमिहीनांच्यामध्ये येऊन बसला

भूमिहीनांची सख्या एकूण ९ झाली ही सात एकर जमीन निती कुटुंबांना देता येईल हे ठरवावयाचे होते जमीन चांगली असल्यामुळे, बाहीनी सात जणांना, बाहीनी पांचांना आणि बाहीनी दोघांना या असे सुधविले तुजडेवदी विलाप्रमाणे त्या जमिनीला तुम्हा देण एकराच्या आत पट्टे एकत ठरवता आणि एकेक पुढर वाटूनहि जमीन चांगली असली तरी

फारसा उपयोग झाला नसता म्हणून ती तिघांना द्यावी ही सूचना सर्वांना पसत आली. आता तीन लोकांची निवड करावयाची.

मी मुलांशी प्रश्नोत्तरांना सुद्धात केली. मुलांना विचारलें "हो जमीन कोणां निर्माण केली?"

"देवानं." मुलें मोठघानें म्हणाली.

"कोणासाठी निर्माण केली?"

"माणसासाठी."

"सर्वे माणसांसाठी की घोड्या माणसांसाठी?"

"साऱ्यासाठी"

"जमीन सगळ्यांची आहे आणि सगळ्यांचा या जमिनीवर हक्क आहे. आज आपण प्रेमान, ज्यांना जमिनीवर हक्क नाही अशांपैकी तिघांना, जमिनीचा हक्क देणार आहोत. पहिल्यादा भाकरी आपण कोणाक घायची रे? ज्याच्या पोटात भूक आहे त्याला को ज्याच पोटात भरतें आहे त्याला?"

"ज्याच्या पोटात काही नाही त्याला" सारी मुले बोलली. त्यावर एका मुलाला विचारले—

"तुला गोळघाचा डबा दिला तर तू काय करशील?"

"मी माझ्या भावाना वाटून देईन."

"आणि जर तू वाटून घायच नाही म्हटल तर?"

"तर भाडण होईल."

"मग हें तुमच्या लक्षात आलं असेल की आज समाजात भाडण को होतं? ज्याचा जो हक्क आहे त्याला तो दिला पाहिजे. आपल्या इर्थं नऊ भूमिहीन वसले आहेत, ते नऊही लोक लायक आहेत, गरजू आहेत. याच्या-जवळ जमीन नाही आणि बाकीच्याच्या जवळ जमीन आहे. तेव्हा ज्यांना जमीन आहे त्यानी, ज्यांना जमीन नाही अशांना नको का घायला?"

"घायला पाहिजे," सारी मुले-एकदम म्हणाली.

सारे गावकरीं शातपणे बसून ही प्रश्नोत्तरे ऐवत होते. त्यांना कोतुक वाटत होते. मुलाना म्हटले "गरीबांना जमीन मिळाली पाहिजे ही गोष्ट सरी, पण त्यांना देणार कोण ?"

"आम्ही देणार" मुले बोलली.

"तुम्हाला हक्क आहे कारे देण्याचा ?"

"नाही." पुढे ती म्हणाली, "आम्ही आमच्या घरातल्या माणसाना सांगू."

मोठ्या माणसाना म्हटले की "पहा, मुलाची तयारी आहे. जमीन तीन लोकाना देता येण्याइतकीच आहे बाकीच्या सहा लोकाकरिता प्रत्येकान आपला एकेक हिंसा किंवा सहा लोकानी आपला एकेक हिंसा दिला तर ह्या लोकाचा प्रश्न सुटून जाईल." एकदोन मिनिटे वाट पाहिली पण कोणी तयार होताना दिसले नाही.

बसलेले ते लहान थोर नऊ भूमिहीन हे सर्व ऐकत होते. त्यांना सांगितले, "तुम्हा सर्व लोकांना जमीन मिळावी ही या साऱ्या बसलेल्या लहान मुलाची इच्छा आहे तसे त्यांनी बोलूनहि दाखविले आहे, लहान मुलाच्या रूपाने परमेश्वर बोलत असतो असे आपण मानतो आणि आज कालहि तसा अनुकूल आलेला आहे. तुम्हां सगळ्यांना आज जमीन मिळाली नाही तरी उद्या मिळेल. पण तुम्ही हाच विचार करून आपल्यामध्ये जास्तीत जास्त जे तीन गरजू असतील त्याची निवड करा.

नऊ लोकानी तीन-चार मिनिटांच्या अवधीत तिघाची निवड पेली. त्यात एक तो भिल्ल मुलगा होता, दुसरा हरिजन मुलगा आणि तिसरा मराठा होता. तिघांना प्रमाणपत्रे देण्यात आली आणि समारंभ संपवून त्या भिल्ल मुलाच्या बापाला भेटण्यासाठी सारा गांव त्याच्या क्षोपडीबडे लोटला. सारी मुले मोठ्या आनंदाने—

"सर्व भूमि गोपालकी, नको कुणाची मालकी,
घारे घारे वाटून द्या, घ्यारे घ्यारे वाटून द्या"

असा घोषणा करीत घाळेत परतली.

१६. साकोरे वांटप

रात्रीची ८।।-९ ची वेळ होती. गावात पुनः एकदा दवडी देऊन वाटपाचे निमंत्रण गावाला दिले. चावडीच्या ओटघावर सभेसाठी टेबल खुर्ची माडली गेली. लोक पटागणात व्यवस्थित बसले. वाटपाच्या समेला सुरुवात झाली, सभेचे अध्यक्षस्थान तालुक्याच्या मामलेदारानी घेतले होतें.

गावात मिळालेल्या ९ एकराच्या वाटपाचे काम त्या सभेमध्ये करावयाचे होतें. गावातमध्य भूमिहीनांनी एका बाजूला होऊन आपसात आपल्यातल्या जास्तीत जास्त गरजूंची निवड करावयाची अशी वाटपाची पद्धत गावाला समजावून दिल्यावर त्या १५०० बस्तीच्या गावात २४ भूमिहीन बाजूला झाले. त्यांनी एकमताने आपला निर्णय घ्यावा म्हणून त्यांना समजावून द्यायला सुरुवात झाली. ही मिळालेली जमीन मध्यम प्रतीची असल्याकारणाने ती एकाच कुटुंबाला पुरेशी होईल असे सर्वांच्या समतीने ठरले. त्या एकाच भूमिहीनाची निवड या ठिकाणी करावयाची होती.

बसलेल्या भूमिहीनात निरनिराळ्या जाती-जमातीचे लोक होते. तसेच अलग-अलग वयाचेहि होते १० वर्षांच्या मुलापासून तो ६० वर्षांच्या म्हाताऱ्यांपर्यंत निरनिराळ्या विचारांचे आणि पक्ष मानणारेहि लोक त्यांमध्ये होते कोणाच्या डोक्यावर पादरी टोपी होती, कोणी लाल टोपी घातली होती कोणाच्या डोक्याला जीर्णोत्तीर्ण झालेले पागोटें लोवत होते “बाजूला जाऊन वाम्ही आपसात ठरवू शकणार नाही. तुम्हीच कोणाच तरी नाव नक्की करा,” असे ते भूमिहीन सानू लागले मी त्यांना म्हटले, “तुमच्यातल्या गरजू माणसाची निवड आम्ही कशी काय करणार ? माझ्यापेक्षा तुम्हालाच एकमेकाची माहिती जास्त असणार. रोज एकमेकाना तुम्ही जवळून पाहत असता, कोणाची स्थिति काय आहे याची बारीक-सारीक माहिती तुम्हाला असते म्हणून तुम्ही आपला आणि दुसऱ्याचा असा दोषाचा विचार करून निर्णय घ्या.”

भूमिहीनांच्या मधून एकेक उठून बोलू लागला. ती आपल्याला योग्य वाटेल त्या दुसऱ्या गरजूचे नाव सांगत असे आणि आपलें नाव मागें घेऊन

दुसरीवडे जाऊन बसे. अशा प्रकारे सोळा भूमिहीन इतराची नावे सागून अलग बसले सतरावा म्हणाला, 'जमीन करायला मी लायक आहे माझ्या मनगटात ताकत आहे मला जमीन मिळाली पाहिजे' मी त्याला विचारले "बसलेल्या सप्त जणांची तुला समति आहे का?" तो त्यांना विचारू लागला. राहिलेले भूमिहीन काहीच बोलेनात, उघडच होते की इतराची त्याला मान्यता नव्हती त्याला खाली बसविण्यात आले इतर सातपैकी वाणी काही बोलेना भूमिहीनामध्ये एक दहा वर्षांचा मुलगा बसला होता त्यानें एका पाळीशीतल्या गृहस्थाचे नाव सांगितले आणि आपले नाव मागे घेऊन तो आमच्या शेजारी येऊन बसला या मुलानें 'मला नको, त्याला द्या' असे सांगताच बसलेल्यापैकी चार लोक उठून त्या मुलानें ज्याचे नाव सुचविले होत त्याचेच नाव सागून बाजूला जाऊन बसणे उरले तिघे. तिघामधला एक जण उठला आणि म्हणाला "मलाहि जमिनीची फार गरज आहे वित्येक वर्ष शाली दुसऱ्याच्या जमिनीवर मी कष्ट करतो आहे दोन तीन पोर कर्ती शालीत, म्हटल जमीन मिळाली तर शेतात बसून पोर काम करतांना आनंदान बघीन अशी आशा वाटत होती परंतु ही जमीन कोणाला तरी एकालाच मिळणार म्हणता तेव्हा मला मिळेल तेव्हा मिळू द्या, आता त्याला मिळू द्या" मुलानें ज्याचे नाव सांगितले होते तेच नाव याहि म्हातान्या-बावानें सागून काठी टेकत टेकत तो बाजूला जाऊन बसला नंतर उरले दोघे. त्यातील एक, ही जमीन मला मिळाली पाहिजे असे म्हणत होता परन्तु त्याच्याबद्दल कोणालाच सहानुभूति दिसली नाही दुसऱ्याच्या मनगटात ताकत कमी होती परन्तु भूमिहीनाचा आणि बसलेल्या गाववाल्याचा त्याला पाठिंबा दिसत होता लोंकामधून नाव सुचवायला चुळबुळ सुरू झाली ज्याला साऱ्याचा पाठिंबा होता तो बोलत नव्हता आणि ज्याला जनतेची सहानुभूति नव्हती तो मात्र सारखा बोलण्याचा प्रयत्न करीत होता आपसात दोघांचा निर्णय लागणे शक्य नव्हते

समेमध्ये गडबड व्हावयास सुरुवात झाली पुन एकवार शांत होण्याची मी विनंति केली सात शांत झाले शेजारी बसलेल्या त्या लहान भूमिहीन मुलाला उभें केले त्याच्यासाठी १० १२ भूमिहीन लोकांनी आपली नावे मागे घेतली होती आणि भूमि घ्यायला लायक असलेल्या व

घरात गरीबी असताना मिळू शकणारी ही जमीन दुसऱ्याला द्या असे त्यानें म्हटलें त्यामुळें सान्यालाच त्याचे कौतुक वाटले मी त्याला म्हटले की, "पुढें जें काही होणार आहे ते तू नीट ऐकून घे आणि मी विचारीन त्या प्रश्नाचीं उत्तरे दे" त्यानंतर त्या दोघा भूमिहीनांपैकी 'जमीन मला पाहिजे' म्हणणाऱ्याला उभें राहण्यास सांगितले ही जमीन आपल्यालाच मिळणार अशा शोकात आणि थाटात तो उभा राहिला त्याला विचारले, 'तुमी जरा माहिती आम्हाला सांगतोस ना? तुझ्या मनगटात ताकत आहे जमिनीत उत्पन्न वाडवावयाचे तर त्याला मनगटात ताकत पाहिजे ही गोष्ट खरी आहे' त्याला वाटले की जमीन आता आपल्यालाच हे देणार आणि त्यानें मोक्केपणाने माहिती देण्यास सुरुवात केली

गावातल्या लोहाना त्याच्या परिस्थितीची कल्पना चांगली होती. तो सांगू लागला 'मी लाल झेंड्याचा सभासद आहे आम्ही चार भाऊ आहोत आणि घरात पाचवी आई आहे आम्ही चारही भाऊ शेतात काम करतो दिवाय एकूण दुघाच्या विक्रीचेहि काम करतो प्रत्येकाला सव्या रुपया तरी पडतो चारही भाऊ आम्ही काम करण्यासारखे असल्यामुळें तुम्ही आम्हाला जमीन दिली पाहिजे" इतके सांगून तो खाली वसला दुसरा उभा राहिला त्याच्याकडून माहिती कळली की त्याच्या घरात तो घरून पाच माणसे आहेत वडील आपले आहेत, आई पागळी आहे, बायको आणि एका लहान मूल आहे घरात वमावता हाच एकटा होता आणि खाणारे मात्र पाचजण रोजमजुरी फार तर सव्या रुपया पटायची

त्या लाल झेंड्याच्या सभासदाला विचारले, "तू ज्या पक्षाचा आहेस त्या पक्षाचे लान असे म्हणतात की सान्या श्रीमताची श्रीमती वाढून घेतली पाहिजे आणि गरीबाना वाढून दिली पाहिजे ज्याच्याजवळ जें जास्त आहे ते काढून घेऊन दुसऱ्याला दिले पाहिजे तरच न्याय आहे चुक तर विरकूल जमीन नाही ती मिळाली पाहिजे ही गोष्ट खरी घरा जा दुसऱ्यापेक्षा श्रीमत्त आहे त्याची श्रीमती वाढून दुसऱ्याला दिली पाहिजे हें तुला मान्य आहे ना? ' ती म्हणाला "होय, हें मला मान्य आहे"

लोकांच्या समोर दोन चित्रें उभी राहिली तो मुलगाहि अत्यंत सावधानतेनें ऐकत होता. लोकाना म्हटले, “पहा, या दोघांच्या घरच्या स्थितीची तुलना करा, दोघानाहि जमिनी नाहीत. एकाच्या कुटुंबात चार मिळवती माणसे आहेत आणि दुसऱ्याच्या कुटुंबात एकच मिळविता आहे. या दोघात अधिक गरजू कोण ?” त्या भूमिहीन मुलासह सान्या सभेनें तत्काळ उत्तर दिले, “ज्याच्या घरात एकच कमावता आहे त्यालाच जमीन मिळाली पाहिजे. तोच पात्र आहे.” ही सर्व चर्चा चालू असतानाच जमीन मलाच मिळाली पाहिजे म्हणणारा मित्र उठून बाजूला बसला. भूमिहीन एकच शिल्लक राहिला व त्याला सर्वांच्या समतीनें जमिनीचे प्रमाणपत्र देण्यात आले. शेजारी उभा असलेल्या मुलाच्या डोळ्यात अश्रू उभे होते. ते अश्रू जणू बोलत होते की, लोक हो ! माझा आणि एकटी कमावणारी जी माझी आई आहे तिचा विचार तुम्ही करणार नाही का ? किती दिवस आम्ही धरतीवाचून राहायच ?

: १७ :

वांटपानंतरचे नवे भूमिधारक

भूदानात ज्याला जमीन दिली जाते, त्यानें त्या जमिनीची बंध-बंदिस्ती करून, चांगली मशागत करून तिचे उत्पादन वाढवावे, भूदानाचा विचार म्हणजे सहकारी भावना वाढीस लागेल असा यत्न करावा, भूदानाचे प्रचारकार्य चालू ठेवावे आणि त्यानें आदर्श शेतकरी-भूमिपुत्र बनावे अशी अपेक्षा असते.

या दृष्टीनें प्रथम पासून काहीं संघटना उभी राहिली असती व या नव्या भूमिपुत्रांना काहीं मार्गदर्शन मिळाले असते तर अशा तऱ्हेनें वाटप झाल्यामुळे शेतिसुधार व सहकार या दृष्टीनें नक्की किती फायदा झाला याचा अदमास लावता आला असता. दुर्दैवाने अशी काही पद्धतशीर पाहणी

होऊ शकली नाही पण त्यासंबंधीची साधारण कल्पना यावी म्हणून गिरपुर (धुळे), मालेगाव, वागलाण, येवले (नाशिक), दक्षिण व उत्तर सोलापुर, नगर, वाडा (ठाणे), फलटण (सातारा) या निरनिराळ्या तालुक्यातील ३५ गावातून पाहणी केली त्या पाहणीमधून जी माहिती मिळाली ती थोडक्यात अशी —

(१) दात्याकडून, आणि जेथे कोठे मोठ्या कुळाकडे दानातील जमीन होती तेथे त्या कुळाकडून, नव्या भूमिधार्याला जमीन ताब्यात मिळाली होती. या ३५ गावात फक्त ४ लोकांना जमीनवाटपानंतर जमिनीचा ताबा मिळाला नव्हता

(२) ज्यांना जमिनी मिळाल्या तेच भूमिधारी आज स्वतः कसत आहेत. एका ठिकाणी मात्र ती जमीन दुसऱ्याला लावलेली दिसली

(३) एवढेच ३५ गावार्थी ३० गावातील भूमिधार्यांनी कसणूक करून चालू वर्षी थोडे उत्पन्न वाढविल्याचे सांगितले उदा पूर्वी त्या जमिनीतून तीन साडेतीन मण ज्वारी होत होनी, तर चालू वर्षी चार-साडेचार मण काढली जावरी, भुईमूग या पिकातहि वाढ झाली

(४) या भूमिधारी लोकांना मशागतीसाठी गावकऱ्यांनी साधने दिली होती भूमिधार्यांनी प्रामाणिक श्रम केले त्यामुळे जरी पावसाच्या अभावी पीक हाती आले नसले तरी गाववाल्यांचा आदर त्यांनी सपादत केला असल्याचे दिसले त्या गावातल्या दात्यांनी दानाच्या जमिनीचा योग्य उपयोग झाल्याचे समाधान व्यक्त केले

(५) जमीन वाटलेल्यांपैकी फारच थोड्याजवळ साधने आढळली, ज्यांच्याजवळ होनी ती त्यांनी भूमि प्राप्त झाल्यावर जोडलेली होती साधनाची गरज अतिदम आहे मात्र ती त्यांना उपलब्ध करून देण्यासाठी व्हाय तितके प्रयत्न झालेले नाहीत

(६) दानातून मिळालेल्या जमिनीवर ताली पालणे, वागाईत धनविष्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे अशी ४ गावात हालचाल झाली. त्यांनी जमिनीचा मगदूर वाढविल्यामुळे त्या जमिनीची किमती वाढली असल्याचे आढळले.

(७) जेथे एकापेक्षा जास्त भूमिधारी होते तेथे ते मशागतीसाठी एकमेवाना मदत वरीत असल्याचे पाहायला मिळाले ही मदत व्यक्तिगत स्वरूपाची होती सस्येच्या द्वारा त्यांना एवत्र आणण्याचे प्रयत्न झाले तर हे लोक एवत्र येतील

ज्या गावातून सलग अने मोठे जमिनीचे तुकडे मिळाले होते तेथे त्या भूमिधान्याच्या सोसायट्या स्थापन करण्याचा प्रयत्न झाला त्यापैकी १० सोसायट्या रजिस्टरहि झाल्या, ५-६ आणखी होतील (यामध्ये काही 'ग्रामपरिवार' आणि ग्रामदानेहि आहेत)

(१) सातारा जिल्ह्यात महाबळेश्वर भागात टाटा ट्रस्टकडून १५० एकर जमीन भोसे आणि गुरेघर या दोन गावात सलग तुकड्यात मिळाली आहे तेथील सर्वोदययोजनेतील कार्यकर्त्यांनी प्रयत्न करून सरकारकडून त्या डोंगराच्या जमिनीवर साधारण १२५ एकराच्यावर टेरेंसिंग करून घेतले सरकारनेहि भूदानाची जमीन म्हणून व त्या भागातल्या लोकाना या प्रयोगाचे प्रारंभिक दाखविण्याकरिता म्हणून २२-२३ हजार रुपये खर्च करून हे काम करून दिले

या दोन्ही गावच्या अलग सामुदायिक शेती-सोसायट्या स्थापन होऊन या वर्षी वसणूक सुरू झाली यातील काही जमिनीतून स्ट्रॉबेरी सारखी पिकेहि काढली जातात गेल्यावर्षी टेरेंसिंग केलेल्या शेतीमधून काही फायदा झाला नाही एकतर पहिले वर्ष होते, जमीन नवीन दुरुस्त झालेली, खत नाही आणि पाऊस अतिशय झाला त्या जमिनीपैकी ३ जमीन दुपिकी होईल अशी पाण्याची व्यवस्था होऊ शकते सोसायटीद्वारा हे काम हाती घेतले जाईल

(२) ठाणे जिल्ह्यात भूदान-जमिनीवर ४ सोसायट्या आहेत. जेथे खार जमीन होती तेथे तिची 'खार लॅण्ड बोर्ड'कडून व्यवस्थित दुरुस्ती होऊन मिळाल्यावर ती भूमिहीनांच्या वनविलेल्या सोसायट्याच्या हाती देण्यात आली आहे निवडो-पालघर या तालुक्यांत अशा दोन सोसायट्या आहेत दुसऱ्या दोन मोखाडा या तालुक्यांत आहेत

(३) सागरी, कुचाग, रत्नागिरी या जिल्ह्यात अनुक्रमे गुडे, पेंडूर या ठिकाणी आवात्यानी आपल्या सहकारी सोसायट्या बनवून त्या-मार्फत शेतीची व अन्य कामे ते करतात

जेथे सलग जमीन नाही तेथे सोसायटोहि बनू शकत नाही आणि नव्या भूमिधार्याला मदत मिळवून देणे कठिण जाते

आर्थिक दृष्टीने जे परिणाम पहायला मिळाले ते बर दिले आहेत जमीन हे पोटाचे साधन तर आहेच परंतु तिला काही सामाजिक मूल्यहि आहे जमीन पारण केल्यावर त्या लोकांची गावात प्रतिष्ठा वाढली जशी देणाराची वाढली तशी घेणाराचीहि वाढली हा फरक तर चटकन् नजरेला आला

एका गावात ३२ एकर जमीन तर अगरी दगड भोड्याची मिळाली होती त्या जमिनीचा काही उपयोग नाही असे सर्वजण सांगत होते जमीन दात्याना परत करायचे ठरले त्याच गावातील फिरत्या भूमिहीन घनगरानी त्या जमिनीकरिता आग्रहाची मागणी केली त्याचा हा आग्रह का याची चौकशी केल्यावर समजले की त्यांच्या समाजात ज्यांना जमीन नाही त्यांची लग्ने होण्याला अडचण पडते लग्न व्हायचे असेल तर गुठा का होईना जमीन हवी असते

वाटलेली जमीन ही राज्यभर विखुरलेली असल्यामुळे उत्पादन-वाढीच्या दृष्टीने कोठे काय प्रयत्न झाले याची एकूण एक माहिती आणि आकडे काढणे हे संपटित प्रयत्नांसिवाय शक्य नाही जमीन विखुरलेली त्यामुळे भूमिधारीहि विखुरलेले, बहुसंख्य सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टीने मागासलेले असे असल्यामुळे ह्या एकूण वाटपाचा परिणाम काय झाला, हे दाखविणे शक्य नाही.

साधनदान

जमिनी ज्यांना वाटल्या त्यांना कसणुकीसाठी साधनाची गरज मोठ्या प्रमाणात आहे वाटप करित असताना या नव्या भूमिपुत्रांना मदत मिळावी असा प्रयत्न आम्ही करित असू सोकहि कसणुकीसाठी साधने

पुरविण्याचा आपला सक्त्प जाहीर करीत आणि त्याप्रमाणे साधनाची मदत ते देत, हे पाहणीच्या वेळी दिसून आले मात्र भूदान-प्राप्तीच्या वेळी साधनदान म्हणून औजाराच्या स्वरूपात जें दान जाहीर झालें होत त्यातील फारच थोड्या वस्तू प्रत्यक्ष हाती आल्या गाईबैलाचे दानहि नाशिक, घुळें, जळगाव, सोलापुर या जिल्ह्यात जाहीर झाले होते पण त्याचा काही उपयोग होऊ शकला नाही सरकारकडून मिळालेल्या मदतीनें घुळें जिल्ह्यांत आणि ठाणे व नगर जिल्ह्यांत साधन-संपत्तिदान-दात्याकडून मिळालेल्या पंशातून बैलजोड्या वाटण्याचे काम झालें

शती सुधारण्यासाठी भूदानातील जमिनीना प्राधान्य देण्याची सरकारी भूमिका आहे सरकारी मदतीचा ओष या नवीन शेतकऱ्याकडे ओढून घेण्यासाठी पद्धतशीर यत्न करावा लागेल तो कोण व केव्हा करणार हें सागणे कठिण आहे

दात्याघेत्याचे सहकार्य

५ महाराष्ट्रामध्यें ज्याची जमीन वाटली आणि ज्यांना मिळाली असे ८८॥ हजार लोक दाते आणि नवे भूमिधारक आहेत ती एक शक्ति आहे या शक्तिद्वारा निर्माणाचे आणि आदोलनाच्या प्रगतीचे प्रयत्न होणे शक्य आहे

ही दृष्टि ठेवून वाटपानंतरचे पाठपुराव्याचे (फॉलो अपचे) काम या स्वरूपात कमे करता येईल याचा विचार करताना १९६० च्या डिसेंबर महिन्यात रत्नागिरी जिल्ह्यातील ८ तालुक्यात एक प्रयोग करण्यात आला या आठ तालुक्यात तालुकावार दान देणारे व नवे भूमिधारक यांची संमेलनें घेण्यात आली त्यातून पांच तालुक्यात दात्या घेत्याच्या इच्छेनें त्यांनी आपले सद्य स्थापन केले आणि त्यातील काहीनी आपल्या कामाला शुश्रवात हि केली एकूण संमेलनातीठ जो अनुभव आहे तो बराच उत्साहदायी वाटतो नवे भूमिधारक शेंकडा ८० टक्के हजार राहिले त्यांना भूदानातून कमी आणि कशासाठी जमीन मिळाली आहे याची जाणीव आहे हे दिसून आले ज्यांना जमीन मिळाली नाही त्यांच्यासाठी काहीं करायला त्याची

तयारी आहे. दात्याची उपस्थिति फार नव्हती, परन्तु जी होती त्यावरून या कामामध्ये आपला उपयोग करून देण्यास ते उत्सुक असल्याचे दिसले. शेतीच्या दृष्टीने असलेल्या अडचणी दूर होण्यासाठी अशा सधाची उपयुक्तता आहे हे लक्षात घेताच त्यानी या कामाला सुरुवात केली अशा प्रकारची 'प्रान्तभर ठिकठिकाणी सघटना उभी राहू शकली तर ती एक आदीलनाला मोठी पूरक शक्ति होईल. जळगाव आणि नगर या ठिकाणी जमीन देणाऱ्या-घेणाऱ्यांना एकत्रित आणण्याचा प्रयत्न झाला त्यातून त्याची स्थिति आणि अडचणी समजल्या.

: १८ :

उपसंहार

'जमीन सर्वांची आहे' म्हणजे सर्व समाजाच्या हितासाठी ती वापरली गेली पाहिजे हा विचार भारतात मान्यता पावू लागला आहे. तो प्रत्यक्षात उतरण्यासाठी जे वातावरण गावोगाव निर्माण व्हावे लागेल ते अद्याप झालेले नाही कायदाने तो प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न चालला आहे. स्वेच्छेने तो सुटावा असा भूदान-यज्ञाचा वेगळा प्रयत्न आहे.

जगामध्ये लोकशाहीचे मूल्य स्थिर झाले आहे. वसाहती, सरक्षित देश (protectorates) बगैरेच्या स्वरूपात असलेले पराधीन समाज स्वतंत्र होत आहेत सद्युक्त राष्ट्रसंघासारखी स्वतंत्र राष्ट्रांची जागतिक सघटना हळू हळू शक्तिशाली बनत आहे ही सर्व चिह्ने लोकशाहीच्या वाढीची आहेत. भारताने सर्व विकासाचे प्रश्न लोकशाहीचे घट घेऊन सोडविण्याचा निर्धार केला आहे. त्यामुळेच जगातल्या ल्हान मोठ्या सर्व राष्ट्रांचे डोळे भारताच्या या प्रयोगावर लागलेले आहेत. इतर देशानी जे मार्ग अवलंबिते, त्यानी एक प्रश्न सोडविताना दुसरे अधिक अवघड प्रश्न निर्माण करून ठेवले, आणि विशेष म्हणजे 'मनुष्य' गीण वरून टाकला, हे त्यानी पाहिले आहे.

व्यक्ति स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आत्मा आहे ज्या कृतीने व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर आघात होतो ती कृति लोकशाहीला मारक ठरते वास्तविक लोकशाहीचे सरकार हे नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याकरिता योजलेले असते लोकशाही म्हणजे केवळ नागरिकानी मत देऊन उभे केलेले सत्तायंत्र नव्हे, तो त्यातील अत्यंत ढोबळ आणि लहानसा भाग आहे, जगात लोकशाही अजून वाल्यावस्थेत आहे म्हणूनच या बाह्य रूपाला महत्त्व आहे आहे पण लोक जसजसे जागृत आणि सज्जन होतील तसतसे लोकशाहीचे सत्यस्वरूप प्रकट होत जाईल ते त्या रीतीने विकसित करणे हेहि लोकशाहीच्या सरकारचे एक महत्त्वाचे कर्तव्य आहे

पण उपासमार काढणारा नागरिक-स्त्री आणि पुरुष-ज्ञान घेण्याला आणि पचविण्याला समर्थ तरी राहतो काय? दारिद्र्य हे लोकशाहीला मारक आहे कारण सक्तीचे दारिद्र्य भोगणारा माणूस मनाने गुत्राम असतो आणि गुत्रामाला मतच नसते भारतात आज लोकशाहीची राज्यपद्धति आहे आणि मताचा अधिकार सर्वांना मिळावेला आहे पण ही लोकशाही आज पोवळ आहे शेंकडा ९० टक्यांच्यावर समाज हा मताची किंमत न जाणणारा आहे आणि त्याचे कारण मुख्यत अज्ञानाबरोबरच लोकांचे दारिद्र्य आणि बेकारी हे आहे येथे भरीव लोकशाही निर्माण व्हावयाची असेल तर बेकारी आणि बेगाली नाहीशी झाली पाहिजे आणि ती शक्य तितक्या लोकांची नव्हे तर यच्चयावत सर्वांची नाहीशी पाली पाहिजे

या दृष्टीने जमिनीच्या फेरवाटपाच्या प्रश्नाकडे पाहिले पाहिजे देशातचे विचारवत आणि नियोजनकार त्या दृष्टीने त्याकडे पाहत आहेत परंतु जोवर राजकारण चालविणारे सर्व पक्ष-म्हणजे पक्षातीव लोक-या चाजूकडे आस्थापूर्वक लक्ष देण्याइतके जाणते आणि तत्पर होणार नाहीत, त्याकरिता करावा लागणारा प्रत्यक्ष त्याग ते करणार नाहीत, समनेची वागणूक व्यक्तिगत जीवनात उतरविणार नाहीत, तोवर नियडणुका पुन पुन पाल्या नागरिकाना मतप्रदर्शनाचे व सघटनेचे स्वातंत्र्य मिळाले, तरी लोकशाहीत प्राण भरणार नाही ज्या समाजात उपजीवितेचे साधन हाती नाही असे बरोटो लोक असतात त्या समाजाला लोकशाही पेरणच शक्य नाही

म्हणून जमिनीच्या न्याय्य वाटपाचा प्रश्न अगोदर सुटला पाहिजे. जमीन-मुधारणा, घद्याचे राष्ट्रीयीकरण, नियोजन या सर्वांचा मध्यबिंदु 'मनुष्य' हा असला पाहिजे. या सर्व प्रयत्नानून मानवी सबंध (human relations) निर्माण होत आहेत हें पाहिले पाहिजे. वस्तूची केवळ विपुलता झाली म्हणजे अने सबंध निर्माण होतात असे नाही. वस्तूच्या उत्पादनाच्या कामी प्रत्येकाचा पुरुषार्थ लागण्यात आणि प्रत्येकाला त्या पुरेशा मिळण्याची व्यवस्था करण्यात जो सहकार निर्माण होतो त्यात मनुष्यत्व आहे.

या दृष्टीने उत्पादन-साधनें प्रत्येकाला उपलब्ध आहेत अशी समाजाची व्यवस्था झाली पाहिजे. त्यातून वस्तूच्या वितरणाचा प्रश्न तर सुटेलच, पण सहकार, उत्पादनाची वाढ आणि नागरिक-जीवनाची सपन्नता साधेल. 'जमीन कुटुंबागणिक वाटल्याने तिचे बारीक बारीक तुकडे होतील,' 'अर्थ-वाढीच्या योजना साधता येणार नाहीत' असे सशम भाषणाच्या उपजत बुद्धीवरील अविश्वासाचे निदर्शक आहेत. उत्पादन-वाढीकरिता मोठे कारखानदार एकत्र होऊ शकतात आणि लहान-लहान शेतकऱ्यात ती बुद्धि नसते असे का मानावे ? आपला अतिम स्वार्थ उत्तम रीतीने बसा साधतो येईल याची अक्कल त्यांनाहि असणारच. गावात कोंपीहि विंगर जमीनवाला राहिला नाही असे एकदा झाले म्हणजे प्रत्येकाची जमिनीची आणि जमिनीच्या द्वारे मिळणाऱ्या प्रतिष्ठेची भूक भागेल. ती भागणार नाही तीवर सहकाराच्या आणि विवासाच्या योजना मूळच धरणार नाहीत. पण जर ही भूक भागली तर त्यातून थाड्याच अनुभवाने जमिनीची नस-णूक सहकारी पद्धतीवर करण्याचे आपोआप मुचेल आणि त्याहिपुढे जाऊन सहकार यशस्वी व्हायचा तर तो अर्धामुर्धा न करता पूर्णपणे केला तरच त्याचा पूर्ण फायदा मिळेल हे अनुभवाने किंवा शिक्षणाने लक्षात येऊन जमीन सर्वांची एकत्र केली जाईल, आणि उत्पादन-वाढीच्या कामी सहकार्याची सर्व दक्षित-बुद्धि वेचली जाईल. हे च्हायला फार फाळ जाईल असेहि नाही आजहि कित्येक ठिकाणी ते घडू लागलेले आहे आणि त्यातून लाहाना लाभ होत असलेला आढळून येत आहे तो 'ग्रामदाना'चा विचार आहे.

भूदानातून नैसर्गिकपणे 'ग्रामदाना'चा विचार विकसित झाला. भूदानात गावच्या काही जमीनवाल्यानी गावातल्या भूमिहीनाना आपल्या-सारखे करण्याकरिता आपल्यातल्या जमिनी काढून देणे याच्या पुढची पायरी म्हणजे सर्वांनी आपल्या जमिनी गावच्याच मालकीच्या करून टाकणे आणि सर्वांनी मिळून योजनापूर्वक ती जमीन कसून त्यातून गावाच्या गरजा भागविणे व गावाचे भाडवळ वाढविणे हा सहज पुढे येणारा कार्यक्रम होतो. याहि विचाराचा प्रत्यक्ष प्रयोग भारतात ठिकठिकाणी झाला आहे, चालू आहे. जरी लोकमानस यातून होणारा अतिम लाभ ग्रहण करण्या-इतके अजून प्रगल्भ घनले नसले तरी ज्या जमातीत पूर्वापार जमीन जमाती-ची मानण्याची प्रथा आहे त्या जमातीनी हा विचार चटकन् उचलून घेतलेला आढळून येतो. अर्थात जेथे कोठे हा प्रयोग प्रत्यक्षात अमलात येईल आणि त्याचे काही सुपरिणाम इतर समाजाच्या दृष्टीोत्पत्तीस येतील तेथून तो इतरत्रहि मग पसरेल. तशी चिह्नेंहि अत्यंत अस्पष्ट स्वरूपात का होईना, दिसतात.

अशा रीतीने उपलब्ध असलेली सर्व जमीन जर उत्तम रीतीने फसणुकीखाली आली तर आजच्या लोकसंख्येला पुरेल इतका अन्नसाठा आणि कच्चा माल मिळू शकतो हे शास्त्रज्ञानी मान्य वेले आहे.

“भारतात दर चौरस मैलास सरासरी २५० लोक राहतात. इंग्लंड, बेल्जियम, हॉलंड यासारख्या सपन्न देशात लोकसंख्येचे चौरस मैलाचे प्रमाण भारतापेक्षा जास्त आहे. युरोपमधील दाट लोकवस्तीच्या या देशाहून भारताच्या लोकसंख्येची एक विशेष भिन्नता आहे आणि ती म्हणजे लोक-संख्येचे ग्रामीण स्वरूप. येथे शे. ८० टक्के लोक लहान-लहान खेड्यात राहतात जवळ-जवळ ३३ कोटी एकर जमिनीत हे लोक शेती करतात. पण भारताच्या शेतकऱ्याने जवळ-जवळ १५ कोटी एकर शेतीयोग्य असलेली जमीन अजून लाववडीखाली आणलेली नाही. म्हणजे जवळ-जवळ ३ जमिनीकडे कोणी अजून लक्ष घ दिलेले नाही. सगळी दाटी गंगेचे सोरे, बंगाल-बिहार तसेच ओरिसा आणि केरळ या भागात झाली आहे. भारतातोल शेतीच दर एकरी उत्पन्न फारच कमी आहे त्यामुळे येथे पिण्याच्या

अत्रातून माणशी वार्षिक ८ लक्ष कॅलरीज मिळतात, तर इटाली आणि जर्मनी या देशात हे प्रमाण अनुक्रमे १० व २० लक्ष कॅलरीज इतके आहे. भारतात जितक्या जमिनीत १४ क्विंटल तांदूळ पिकतो तितक्याच जमिनीत इटालीत ५०, स्पेनमध्ये ४५, जपानात ३५, आणि रुमानियात २४ क्विंटल पिकतो जमिनीचा दर्जा निकृष्ट आहे म्हणून येथे पीक कमी येते असे नाही, तर त्याचे कारण शेतकरीची पद्धति जुनाट आहे, अवजारे इत्यादि प्राथमिक अवस्थेतील आहेत येथील शेतीला मान्सूनच्या लहरी पावसावर अवलंबून राहावे लागते शिवाय बी-बियाणाची नीट निवड होत नाही आणि खताचा-प्रामुख्याने शोणखताचा-पुरेसा उपयोग केला जात नाही.

शेतीशिवाय भारतात खनिज द्रव्याचा साठा फार मोठ्या प्रमाणावर आहे जगामध्ये तेलाचा पुरवठा करण्याची जी शक्ति आहे तिच्या शेंकडा ३ टक्के पुरवठा भारतातून होण्यासारखा आहे असा अंदाज करण्यात आला आहे भारतातील सभाव्य जलशक्ति २ कोटी ७० लक्ष अश्वशक्ति इतकी असल्याचा हिशोब करण्यात आला आहे आणि हा आकडा चीन व कॅनडा यांच्या २ कोटी अश्वशक्तीहून जास्त होतो आणि अमेरिकेच्या केलेल्या अंदाजाशी समान आहे भारताच्या सुप्त साधन-शक्तीकडे पाहता त्याची लोकसंख्या वाजवीपेक्षा जास्त आहे असे म्हणता यावयाचे नाही”

(“जॉफ्री ऑफ हगर”-जे डी. वॅस्ट्री)

म्हणून माफीजीचे पुढील उद्गार निव्वळ स्वप्नदर्शी भाषणाचे उद्गार नाहीत ते म्हणाले —

“Not that there is not enough land to feed our 35 crores It is absurd to say that India is overpopulated and that the surplus population must die I am sure that if all the land that is available was properly utilised and made to yield upto its capacity, it would maintain the whole population ”

(आमच्या ३५ कोटी लोकसंख्येला अन्न देण्याला पुरेशी जमीन आपल्याकडे नाही असे नाही. भारतात लोकसंख्या भरपूरच वाढली आहे आणि

वाढलेली लोकसंख्या मेली पाहिजे असे म्हणणे मूर्खपणाचे आहे. उपलब्ध असलेली सर्व जमीन जर योग्य रीतीने उपयोगात आणली गेली आणि तिच्यात असलेल्या जास्तोत-जास्त कुवतीइतके तिच्यातून पीक मिळेल असा प्रयत्न केला गेला तर साऱ्या लोकसंख्येला ती सहज जगवू शकेल)

जमीन उत्तम रीतीने कसली जावयाची तर ती स्वतः कसणाऱ्याकडे राहिली पाहिजे; याचाच अर्थ गैरहजर मालकी नाहीशी झाली पाहिजे. त्याकरिता "कमाल क्षेत्र-धारणा" (ceiling) चे नव्हे तर "किमान क्षेत्रधारणे" (flooring) चे तत्त्व अमलात आणले पाहिजे. जमिनीच्या वेगवेगळ्या मगदुराप्रमाणे किमान क्षेत्राचे वेगवेगळे युनिट वेळे तरच उत्पादनवाढीच्या व भरपूर अन्न-पुरवठ्याच्या दृष्टीने निश्चितपणा येऊ शकेल.

म्हणून उत्पादन-वाढीच्या दृष्टीने जमिनीच्या फेरवाटपाचा नियोजनाची सवध जडतो नियोजन-मंडळाने याचकरिता जमीन भूमिहीनाना उपलब्ध करून द्यावी असे राज्यसरकाराना आदेश दिले आहेत पण "कमाल क्षेत्रधारणा"-योजनेने हा उद्देश साधणार नाही हे मागील पानातून दाखवून दिलेच आहे नियोजन-मंडळाला नियोजनाशी लोकांचा प्रत्यक्ष आणि सक्रिय सवध यायला हवा आहे तो जमिनीची कुटुंबागणिक वाटणी केल्यानेच येऊ शकणार आहे, कारण शेतकरी सामूहिक प्रयत्नाला तयार होताना आपसुकच गावाच्या आर्थिक नियोजनाचा विचार करू लागेल किंवा त्याला तसा विचार करावाच लागेल यातून गावचे नेतृत्व या कामी निर्माण होऊ लागेल पुढपाठ्याला प्रेरणा मिळाल्यामुळे नवीन रक्त गावच्या वारभारात येऊ लागेल नवे नेतृत्व आणि त्याचे नवे वनूत्व यांनी गावचा वारभार प्रगतिपर व्हायला मदत होईल. भारतात आजच्या काय किंवा उद्याच्या काय समाजव्यवस्थेचे याहून आदर्श उद्दिष्ट व्यावहारिक शक्यतेच्या दृष्टीने दुसरे असू शकत नाही असे वाटते.

आत्तापर्यंत जमीन-वाटपाचे जें निरीक्षण मी केले, जो अनुभव मला आला, त्यावरून वाटपाच्या कामाची जबाबदारी सरकारने उचलली तरच ते

पाम होईल असे माझे तरी मत बनले नाही. बिबहुना आज लोवानी आपसात न्याय्य जमीन-वाटप करून घ्यावे या सवधात सरकारानी जेवढी सर्वस्वी अनुकूल वृत्ति आणि भूमिका घेतली आहे, तेवढ्यावर जमिनीचे वाटप लोकांवरवी पुरते हाऊ शकते, गावांत सर्वांना जमीन मिळते, इतकेच नव्हे तर या आधिक लाभाव्यतिरिक्त एका अपूर्व शक्तीचा प्रादुर्भाव लोकांत होतो हीच ती 'लोकशक्ति' राज्यसत्तेला अधिष्ठान देणारी हीच ती शक्ति आहे हा लाभ लोकांनी जमिनीच्या वावतीत स्वयंप्रेरणेने केलेल्या न्याय-भायनायुक्त दानातून निर्माण होणार आहे. हे परिणाम सरकारकडून कधीच साध्य होऊ शकणार नाहीत याची सरकारलाहि जाणीव आहे.

यासवधात बिहारमधील 'विधेमें-कड्ठा' पळवळीचा उल्लेख करावा लागेल. 'कड्ठा' म्हणजे १ विघ्याचा २/४ भाग. विघ्यामागे १ कड्ठा जमीन प्रत्येकाने चाची असो विनोबाजीनी बिहारी जनतेकडे बिहारच्या आपल्या दुसऱ्या पदयानेत भागणी केली आणि लोकांकडून या आंदोलनात हजारो एकर जमीन पुन्हा मिळू लागली आहे ता ३ डिसेंबर '६१ रोजी राष्ट्रपति श्री. राजेंद्रबाबूना त्याच्या ७८ व्या वाढदिवशी बिहार तर्फे ८००० एकर जमिनीचा जो पुरस्कार दिला गेला तो या 'विधेमें-कड्ठा' आंदोलनातून मिळालेल्या जमिनीचा होता.

सरकारने असा रीतीने भूदान-आंदोलनाला कायद्याची प्रत्यक्ष मदत केली आहे व तेवढी पुरेशी आहे

लोवना आपसांत हे काम करून टाकणे सहज शक्य आहे ही गोष्ट, मला वाटते, मागील पाने ज्यानी वाचली असतील त्यांना सहज पटण्यासारखी आहे गेल्या दोनशें वर्षांत जमिनीची पिजून राहिलेली मालकी दहा वर्षांच्या भूदान-यंत्राच्या प्रक्रियेने वितळू लागली ही लक्षात आणू शकता नाही. म्हणून भूदान-यंत्राला यशस्वी भविष्यवाळ आहे, असे वाटते. फक्त लोकांना समजावून देणाऱ्याची गरज आहे. कायदा नको, सक्ती नको, शिक्षा नको, दहशत नको, द्वेष नको. विनोबाजीनी प्रत्यक्ष प्रयोग करून दाखविला, वेगवेगळ्या साधनांनी वेगवेगळ्या परिस्थितीत तो अजमावून पाहिला आणि तो यशस्वी होत असल्याचे अनुभवाला बाले म्हणून 'काळ अनुकूल आहे,

काळाची ही मागणी आहे' असे ते म्हणत असतात. आता या प्रयोगाची मोठ्या प्रमाणावर अमलबजावणी केली गेली पाहिजे. हे काम विनोबाजीचे, 'सर्वोदयवाद्या' चे, 'भूदानवाल्या' चेच आहे असे समजणे चुकीचे हीईल. हा काही त्याचा ठेका नव्हे, ती सर्वांची जबाबदारी आहे. ती जर आपण पार पाडली नाही तर दुर्दैव विनोबाजीचे नाही तर आपले—लोकांचे—आहे.

"It will be tragic if the idea suffers as a result of apathy on the part of those who are in a position to help but do nothing"

(मदत करण्याची शक्ति असून जे काहीच करीत नाहीत, त्यांच्या अनिच्छेमुळे जर या कल्पनेला धक्का पोहचला तर ती एक दुःखद घटना ठरेल) असे यासंबंधी लिहिताना खुद्द टाईम्सकारानी उद्गार काढले आहेत

भारतीय शेती-अर्थशास्त्र सस्थेच्या कटक येथील वार्षिक परिपदेंतील अध्यक्षीय भाषणात डॉ. जी. जी. कर्वे यानी म्हटल्या प्रमाणे—

“भारतीय राज्य-घटना आणि पहिली पंचवार्षिक योजना यात निर्देशिल्याप्रमाणे उत्पादन-वाढीसाठी भूमि स्वामित्वाच्या हक्काची वाटणी करण्याच्या बाबतीत व्हावी तेवढी प्रगति झालेली नाही. जनतेच्या व्यापक पाठिव्यानें जर जमिनीच्या फेर वाटपाची चळवळ जोरात चालली नाही तर अशी भीति वाटते की समाजवादी राज्यव्यवस्थेला आधारभूत असलेल्या आनल्या शेतीप्रधान लोकशाहीचा पायाच दुबळा राहून जाईल.”

१९६० च्या डिसेंबर महिन्यात भारत सरकारने देशातील दुर्बल समाजाच्या कल्याणाच्या प्रश्नाची पाहणी करून सल्ला देण्याकरिता एक अम्यास मंडळ (Study group) श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वा-खाली नेमले होते. या मंडळाने निरीक्षण करून समाज विकास योजना आणि पंचायत राज्यसंस्था यानी या दुर्बल समाजाचा आर्थिक विकास आणि सर्वांगीण कल्याण वसे करावे या संबधीच्या सूचना भारत सरकारला करावयाच्या होत्या.

या मंडळानें नुकत्याच फार महत्वाच्या व दीर्घ परिणामकारी सूचना केल्या आहे। व त्या भारत सरकारने मान्यहि केल्या आहेत. त्या सूचना-मार्गे पुढील एक सूचना संबंधित विषयाला अनुलक्षून असल्यामुळे येथें देत आहे.

‘असमर्थ’ कुटुंबाची व्याख्या करताना मंडळाने म्हटले आहे की १००० रु. वार्षिक उत्पनाहून कमी उत्पन्न असलेली ती असमर्थ कुटुंबे होत. ग्रामीण कुटुंबसंस्थेशी त्याचे प्रमाण ८० टक्के आहे ५०० रु. पेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असलेली कुटुंबे सॅ. ५० टक्के आहेत आणि मंदतीचा अग्रहक त्यांना मिळाला पाहिजे वार्षिक २५० रु हून कमी उत्पन्न असलेली कुटुंबे ‘उध्वस्त’ (destitutes) या सदरात मंडळाने घातली आहेत

‘या सामाजिक-आर्थिक रोगावर जबरदस्त उपाय करण्याची जरूर आहे आणि तो उपाय म्हणजे जमिनीची माळकी व कारभार ग्रामसमाजा-च्या हाती सोपविणे हा आहे यामुळेच सामाजिक न्याय होईल, शेतीचा विकास होईल व ग्रामीण औद्योगीकरणकरिता अनुकूल परिस्थिति निर्माण होईल,’ असे या मंडळाचे स्पष्ट मत आहे

एका देशातील अतर्गत शाततेचा सबंध जागतिक शांतीशी असतो हे भूमिसमस्येच्या द्वारा विनोबाजी वरचेवर दाखवून देत आहेत आणि जगातील मोठे विचारवतमुद्धां याच विचाराचा जोरानें पुरस्कार करू लागले आहेत विनोबाजी म्हणाले—

“जगाचा सारा इतिहास सकलरूप आहे, एकेक सकल सान्या जगात उठत असतो आज जगभर शाततेचा, समत्वाचा सकल उठला आहे भूदान, ग्रामदान हा या सकल्पाच्या लाटेतला एक तरंग आहे ज्याला उठलेल्या लाटेचे भान आहे तो तरंगाच्या लाबीरुदीवर त्याचे यश मोजणा-रच नाही त्याचे लक्ष सकल्पाच्या उठलेल्या प्रचंड लाटेबडे असेल.”

इति याम्

परिशिष्ट क्र. १

भूदान-यज्ञ दानपत्र

आचार्य विनोबा भावे यांच्या भूदान-यज्ञाच्या
आवाहनानुसार

मी /आम्ही.....

.....

पत्तामालकीची एकूण जमीन (अक्षरी)

.....आहे. त्या जमिनीपैकी.....एकर.....गुठे

.....गांव.....तालुका.....जिल्हा येथील

ठिकाणाचे

सर्व्हेनंबर | पोट-हिस्सा | क्षेत्र | प्रकार* | सारा | गावठी नाव | चालू वब्जेदार

‡ विशेष माहिती—

ही जमीन / ह्या जमिनी / श्री. विनोबानी सुरू केलेल्या भूदान-यज्ञ-
प्रीत्यर्थ विचारपूर्वक आपल्या राजोखुपीने दान देत आहे / आहे. या दान
दिलेल्या जमिनीवर मापुडे माझा / आमचा किंवा माझ्या / आमच्या

घराण्यातील किंवा वारसातील कोणाचाहि हक्क राहणार नाही. ही जमीन / ह्या जमिनी थ्री. विनोदानी गरीवाच्या हिताकरिता स्वतःला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे उपयोगात आणवी / आणाव्या.

मुक्काम.....तारीख.....	दात्याची सही वा सह्या
साक्षीदारांचीं नांवे व सह्या
१.....
सही.....
२.....
सही.....

स्वीकृत

.....

* कोरडवाहू, बागाईत, जिराईत (भातपिकी), वरकस, खडकाल, इ. असेल ते वर्णन लिहावे.

‡ जमिनीच्या चालू कब्जेदाराच्या हक्काचे स्वरूप, अन्य काहीं अडचणी इ. सबधी घेथें लिहावे.

जमीन-वांटणी-प्रमाणपत्र

श्री.

यांना

आचार्य श्री. विनोबा भावे यांनी सुरू केलेल्या भूदान-यज्ञ-आंदोलनामध्ये दान मिळालेल्या जमिनीपैकी गांव तालुका जिल्हा येथील रि. स. नं. ची खालील चतुःसीमा असलेली कोरडवाहू / वागायती / भातपिकी / वरकस जमीन एकर गुंठे तुम्हांला आज रोजी देण्यांत येत आहे. या जमिनीचे आजपासून तुम्ही कवजेदार झाला आहां आणि म्हणून जमीन कसण्याचा, पीक काढण्याचा व पिकाचा उपभोग घेण्याचा सर्व हक्क-अधिकार तुमच्याकडे आला आहे. योग्य त्या कायद्याने खालील शर्तीवर यापुढे तुमचे नांव जमिनीचा खातेदार म्हणून लागेल व ती जमीन वंशपरंपरा तुमच्याकडे चालेल. यासबंधीचे हे प्रमाणपत्र आचार्य विनोबा भावे यांच्यातर्फे महाराष्ट्र प्रदेश भूदान समितीकडून तुम्हांला देण्यांत येत आहे. तुम्ही ह्या जमिनीची उत्तम कसणूक करून जमीन चांगली राखाल आणि आपले व आपल्या देशाचे उत्पन्न वाढवाल अशी आम्हांला उमेद आहे. ता.

कार्यवाह,

महाराष्ट्र प्रदेश भूदान समिति

साक्षीदार नाव

सही

साक्षीदार नाव

सही

जमिनीची चतु सीमा

शर्ती:--

१. सारी जमीन गावाची या तरवानुसार भूदान-यज्ञात मिळालेली सर्व जमीन गावाच्या मालकीची समजली जाते

२. जमीन ज्याला दिली त्याला ती विकता येणार नाही; पडित किंवा गहाण टाकता येणार नाही, तिच्यावर कर्ज काढता येणार नाही; किंवा वसलाहि बोजा करता येणार नाही, किंवा दुसऱ्या कोणाला पोटकूळ म्हणून (Sub Lease) भाड्याने देता येणार नाही.

३. दिलेली जमीन दोन वर्षेपर्यंत पडित पडलेली आहे किंवा तिचा यथायोग्य वापर केला नाही असे म प्र भू. समितीच्या मताने ठरले तर ती काढून घेण्याचा अधिकार श्री. विनोबा भावे याच्यातर्फे म प्र. भू. समितीला राहिल.

४. जमीन दिल्या तारखेपामून तिचा सरकारी सारा व लोकल सेस भरण्याची जबाबदारी जमीन घेणारावर आहे.

५. या सर्व शर्ती जमीन घेणाराच्या वारसासहि लागू आहेत.

वरील शर्ती मला मान्य आहेत.

जमीन दिली. रयाचे नाव _____

साक्षीदाराचे नाव _____

अगठा /सही --

अगठा /सही

क्रमांक	जिल्हा	वाटलेली जमीन एकर-गुठे	जमीन मिळालेली कुटुंबे	त्यांना मिळालेले सरासरी क्षेत्र	आदिवासी	
					कुटुंबे	क्षेत्र ए. गुठे
१	पुणे	४२०-२४	१२८	३।	-	- -
२	अ. नगर	४४४-३५	८०	४।।	३	९-००
३	सोलापुर	८४०-३९	१६९	५	-	- -
४	सातारा	१९८२-२०	४५३	४।।	-	- -
५	सांगली	६०५-३१	१६४	४	-	- -
६	कोल्हापुर	१०१४-०४।।	१६८	६	-	- -
७	रत्नागिरी	३६८५-३७	१०००	३।।	-	- -
८	कुलाबा	२९६३-०२	९५०	३'	६३०	१८००-००
९	ठाणे	५३३८-१२	१२०६	४।	११००	५०००-००
१०	नाशिक	२०१०-१९	३९९	५	१९९	९८७-००
११	धुळे	४२५१-०५।।	८४४	५	४१३	१९४५-२१
१२	जळगांव	२६५०-०८	४४०	६	५५	३५७-००
		२६२०७-३७	६००१		२४००	१००९८-२१
					४०.०%	३८.०%

वांटली तो वर्ग
वाटप-तक्ता)

हरिजन		मागासलेल्या जमाती		इतर समाज	
कुटुंबे	क्षेत्र ए गठे	कुटुंबे	क्षेत्र ए गठे	कुटुंबे	क्षेत्र ए गठे
६०	१७३-३२	१७	४६-३०	५१	२००-०२
१९	११९-००	१३	८७-००	४५	२१३-३५
६२	३५५-१९	१२	७२-००	९५	४१३-२०
१९५	८७३-२०	-	- -	२५८	११०९-००
७७	०९५-३१	-	- -	९२	३१०-००
६४	३१४-०४॥	-	- -	१०४	७००-००
४३७	१६००-००	४११	१४००-००	१५२	६८५-३७
२१५	८००-००	-	- -	१०५	३६३-२
-	- -	-	- -	१०६	३३८ १२
१११	६१३-००	-	- -	८९	४१०-१९
८५	४४१-३६	१०८	८४३-००	२३८	१३२०-१८॥
६५	४०४ ०८	१२०	७२४-००	२००	११६५-००
१३८५	५९९१-२७॥	६८१	२८७१-००	१५३५	७२४१-२८॥
२३५	२३-०%	११५%	११३%	२५०%	०७७%

क्र.	जिल्हा	वांटप जमिनीचे दाते	वांटप क्षेत्र एकर-गुठे	दात्याच्या स्वतःच्या ताब्यातील क्षेत्र		वाटलल्या- गैरहजर (यांच्या जमिनी)
				दाते	एकर-गुठे	दाते
१	पुणे	११६	४२०-२४	७१	२३१-१७	४५
२	अ. नगर	७३	४४४-३५	३४	१४०-१७	२३
३	सोलापुर	१५२	८४०-३९	५२	३५०-००	७२
४	सातारा	१०७	१९८२-२०	१२	१००-००	७०
५	सागली	८५	६०५-३१	३५	३००-००	३४
६	कोल्हापुर	१९८	१०१४-०४॥	११०	१५०-००	१८
७	रत्नागिरी	६३१	३६८५-३७	३२	१८५-००	४६४
८	कुलाबा	२३२	२९६३-०२	१५	१६३-०२	१८५
९	ठाणे	३११	५३३८-१२	९०	१८३८-१२	२२१
१०	नाशिक	३५४	२०१०-१९	१२५	७१०-०९	१९४
११	धुळे	९७९	४२५१-०५॥	६३५	२६००-००	२१९
२१	जळगाव	३१५	२६५०-०८	१७१	१२००-००	९०
		३३८३	२६२०७-३७	१३८२	७९७५-१७	१६३५
				४१.५%	३०.५%	४९.५%

तक्ता)

जमिनापिका		रहजर मालक-दाते			जमिनीचा सरकारी सारा रपये
मालक-दाते कुळानाच दिल्या)		(याच्या कुळानी तादा सोडल्यामुळे जमिनी दुसऱ्याना दिल्या)			
एकर-गुठे		हक्क सोडणारी कुळे	दाते	एकर-गुठे	
१८९-७		-	-	-	२९३
११७-२६		१४	१६	१७९-३२	२१७
३८१-३९		३०	२८	१०९-००	४७५
१४७०-२०		२६	२५	४१२-००	१६१५
२००-३१		१६	१६	१०५-००	५१४
८६४-०४११		-	-	-	८१५
३३००-३७		३५	३५	२००-००	२५००
२४००-००		४१	३२	४००-००	२४४५
३५००-००		-	-	-	३८९०
११५०-१०		३९	३९	१५-००	१६६५
१२५१-५११		१२०	१२५	४००-००	२६००
१०००-०८		५४	५४	४५०-००	२३००
१५८७६-२८		३७५	३६६	२४०५-३२	१९३२९ रु.
६०.५			१०.०%	९.०%	

क्र. क्र.	जिल्हा	दति	क्षेत्र एकर-गुठे	दात्याच्या दृष्टीने क्षेत्राच्या लहान जमीनवाल्यास करा- यला दिलेले क्षेत्र	दात्या- च्या नावावर ठेऊन भूमीहीनाला कसा- यला दिलेले क्षेत्र	दात्याला स्वतःला अग- दीन कमी जमीन होती तेथे त्यालाच कसायला परत दिलो असे क्षेत्र
१	पुणे	१४१	६२-२०	-	१-२५ २-२५	१-२५ २-२५
२	अ. नगर	१९	५५-०७	-	-	१-२२ ७-२२
३	सोलापुर	१२६	१०५-०७	१*	-	४-३
४	सातारा	६५८	१८४-१३	६-१३ ३-१३	१-५ २-५	१४३-७ १-५
५	सांगली	१०	९-२९	-	-	१-१ ३-१
६	कोल्हापुर	३०२	१६४-३२११	४-१५ ४-१५	-	१२० २-३२
७	रत्नागिरी	१७४	९४-२१	-	-	-
८	कुलाबा	२७४	७१-३०	-	-	५४-० १-३५
९	ठाणे	२२	३०-००	-	-	-
१०	नाशिक	१७६	१३४-१०	-	१-२३ २-२३	४३-३१ १-३१
११	घुळें	४२०	२६४-३९११	-	-	-
१२	जळगाव	३११	५००-११	-	-	-
		२६३३	१६७७-२०	१०-२८ ३-४	६-१४ २	४८३-१६ १-३२

* नोट-रेघेखालील आकडे दात्याची सख्या दाखविताने.

तुकडे जोड विलायचे जेथे जोडण्याचे काम चालू आहे तेथे सोदी- साठी दिलेले क्षेत्र	दात्यानी तुकडा वाट- ता येत नाही म्हणून तुकडे थांबलेले उत्पन्न बावयाचे ठरविलेले क्षेत्र	हरिजनाना परासाठी मदिरे, शाळा, ग्राम- पंचायती व इतर संस्थांना दिलेले क्षेत्र	दान-स्वीकाराच्या शर्तीला अनुसरून नसल्यामुळे परत केलेले क्षेत्र	निर्णय सिल्लक असलेले क्षेत्र
१. नं. २२-२६ २७	१. नं. १२-१४ १५	१. नं. २० २१	१. नं. १०-११ १२	१. नं. १-१० ११
१-१९	४१-४६	८-२०	-	-
-	४९-७	१५-५	१६-१२	२०-२०
-	१-१६	-	२४-१२	-
-	६-२०	-	-	-
-	५-५८११	-	३४-२	-
३४-२८	-	१२-२२	१७-३०११.	२९-१८११
-	-	-	७-३०	-
-	-	-	-	३०
-	१३-१२	-	७९-०४	-
१८५-०७	३९-७११.	-	५-२५	३४-२०
५००-११	-	-	-	-
७५०-३१	१७०-३१	३६-३७	१८९-२८११.	११४-३७११
- ७४२	३०४	३०	३३८	३४६

क्र. क्र.	जिल्हा	दाते	क्षेत्र	ग्रामपंचायती किंवा अन्य सार्वजनिक स-स्थाना गावच्या कामा साठी (ग्रामराज, वृक्ष-संवर्धन इ.) दिलेले क्षेत्र	ग्रामपंचायती किंवा अन्य सार्वजनिक स-स्थाना गावच्या कामा साठी (ग्रामराज, वृक्ष-संवर्धन इ.) दिलेले क्षेत्र
१	पुणे	३३	एकर गुठे ६५-२०	एकर गुठे १०-२०	१०-५
२	अहमदनगर	१९	३२-१६	१०-०*	-
३	सोलापुर	२९	१२४-१०	३६-६ ५४	-
४	सातारा	३८	२३८-२१	-	-
५	सांगली	१६	५०-००	-	-
६	कोल्हापुर	१६	२६-२३	-	-
७	रत्नागिरी	८०	१२६७-००	२१८-५ ३३	२९-२
८	बुलावा	७	१०२-३५	-	-
९	ठाणे	१३८	१४११-२१	४००-० ३	-
१०	नाशिक	६०	३०३-२५	-	५९
११	धुळे	४४	१२१३-२३	१०७३-३० ५०	३०
१२	जळगाव	-	-	-	-
		४८०	४८३५-२७	१७४८-२१ ५७	५४-२ १६

* रेवेखालील आंकडे दाखवाचो सध्या दाखयितात.

स्थाच्या निकालाचें स्वरूप

क्र.सं.	वर्ग	संख्या	अंक	वर्ग	संख्या	अंक	वर्ग	संख्या	अंक	वर्णनाम
७५-१९	२२	१०	६१	१०	६१	१०	६१	१०	६१	दात्यानी स्वतःकडे जमीन ठेवून उपास दिण्याचे कवूल केले असे क्षेत्र
२०५२-३३	३३	१०	६१	१०	६१	१०	६१	१०	६१	डोंगराचे व घराणा-खाली जाणारे क्षेत्र
१०१-१०	३३	१०	६१	१०	६१	१०	६१	१०	६१	नोदीसाठी (मोवदला मिळेल असे क्षेत्र)
२५-३३	३३	१०	६१	१०	६१	१०	६१	१०	६१	साळा व मदिरे या-करिता दिलेले क्षेत्र
२०-३३	३३	१०	६१	१०	६१	१०	६१	१०	६१	कसलाच निर्णय (उप-योग) होऊ शकत नाही अशी दात्याना परत
२०-३३	३३	१०	६१	१०	६१	१०	६१	१०	६१	खार जमीन सरकार-कडे जमा क्षेत्र
२०-३३	३३	१०	६१	१०	६१	१०	६१	१०	६१	निर्णय घ्यायचे सिल्लक असलेले क्षेत्र

परिशिष्ट क्र ७

क्रमांक	जिल्ह्याचे नाव आणि ताळुंब्याचा मर्यादा (पसात)	वाटप मिळालेले तालुके	दर्यापेक्षा भाय	दावे	दानातील क्षेत्र अंतर-गुठे	वाटप कित्या सावायल्ले झाले	वाटप आकार	
१	२	३	४	५	६	७	८	
१	पुणे (१३)	१२	१२३	३१०	५८४-१०	५३	१६	
२	थहमदनगर (१३)	१३	११५	१८१	८१७-३५	५१	७३	
३	सोलापूर (११)	११	१४२	३५२	१२१९-१०	९०	११२	
४	ज. सातारा (११)	११	१९२	८५८	३१६४-११	७९	१०७	
५	द सातारा (८)	८	६६	१३२	११७१-३१	४४	८५	
६	कोल्हापूर (१२)	११	१४२	४५५	१२६४-३७	५५	१२८	
७	रत्नागिरी (१५)	१५	३९०	९२१	५५९९-७	२२०	५११	
८	मुलावा (१४)	१३	२४८	५३२	३७३८-१२	१५४	२३२	
९	ठाणे (१३)	१२	३००	५०७	६८८७-३३	१९१	३११	
१०	नाशिक (१३)	१३	२७०	७०२	३५८०-२४	१७५	३०४	
११	प खानदेश (१०)	९	३९३	१९४३	८७२९-३६	२१३	१७९	
१२	पू खानदेश (१३)	१३	४४४	११०९	४४०५-०८	२१५	३१५	
		(१४६)	१४१	२८२५	८००१	४११६३-१४	१५४०	३३८३
वाटप तालुके		-१३७	-	-	-	-	-	

(१)-रेवेन्यूतील आकडा हा दात्याच्या सव्येचा आहे

न यज्ञ मंडळ, विदर्भ विभाग, (महाराष्ट्र राज्य) गांजा खे

प्राप्ति-वितरणाचा तपशील

भूदानात मिळालेली जमीन		दानपत्र सख्या	वितरण झालेली जमीन		भूमिधारी सख्या	सरका नुसात झालेले एकर
एकर	डेसि		एकर	डेसि		
३		४	५		६	
८४०१	७८	-	४८५१	०५	-	७८
५१३२	०८	२३४६	३३२८	१७	११२०	२०
१२७६८	०५	३७२६	८४६२	१२	२२५४	१२२
५१२६	४७	१६४७	२५११	८१	८११	७६
५५०३	०३	१४३२	३५८३	३५	६६६	५४
५३७८	४३	७०१	२६४२	५८	५५८	१३६
३३५२	३२	४०३	२२३८	३४	४५१	११३
६१२७०	५४	६४२२	३४१८०	६१	४१६३	३६५
शिवाय सरकारा ३०,०००						

